This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Aus 81584.12 (1)

Harvard College Library

FROM THE
ICHABOD TUCKER
FUND

ESTABLISHED IN 1875 BY THE BEQUEST OF ICHABOD TUCKER, CLASS OF 1791, AND THE GIFT OF MRS. NANCY DAVIS COLE, OF SALEM

A POZSONYI TOLDY KÖR KÖNYVTÁRA
III csoport 379 szám

Csengery Antal

Heliogravure v. V. Angerer in Wien.

2416

CSENGERY ANTAL

ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI.

CSENGERY ANTAL

ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI.

ELSŐ KÖTET.

A SZERZŐ ARCZKÉPÉVEL.

BUDAPEST.
KILIÁN FRIGYES
M. K. EGYET. KÖNYVÁRUS BIZOMÁNYA.
1884.

TÖRTÉNETI

TANULMÁNYOK ÉS JELLEMRAJZOK

IRTA

CSENGERY ANTAL.

ELSŐ KÖTET.

A SZERZŐ ARCZKÉPÉVEL.

MÁSODIK. BŐVITETT KIADÁS.

BUDAPEST.
KILIÁN FRIGYES
M. K. EGYET. KÖNYVKÉRUS BIZOMÁNYA.
1884.

K

Acc. 81854.12 (1)

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
MAR 24 1971

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

Lap

A kiadó előszava --- --- --- --- --- --- --- --- --- VII
Csengery Antal előszava az első kiadás két első kötetéhez XV

***

Tanulmányok a magyarok ős vallásáról:
I. A módszer --- --- --- --- --- --- --- --- --- 3
II. Altáji párhuzamok --- --- --- --- --- --- --- --- 60
Nyugotázsia őstörténetei az ékiratok világánál --- --- --- --- 103
A scythák nemzetisége --- --- --- --- --- --- --- --- 145
Realismus és idealismus:
I. China míveltsége --- --- --- --- --- --- --- --- 175
II. India míveltsége --- --- --- --- --- --- --- --- 195
Egyiptom míveltsége:
I. Az írás története és a hieroglyfák --- --- --- --- 251
II. Egyiptom vallása és tudománya --- --- --- --- 290
A keleti ügy és kelet polgárosítása --- --- --- --- --- --- 353

Coengeyutnraly

Heliogravure v. V. Angerer in Wien.

2416

CSENGERY ANTAL

ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI.

Coengeyutnral

Heliogravure v. V. Angerer in Wien.

2416

CSENGERY ANTAL

ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI.

Acc. 818514.12 (1)

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
MAR 24 1971

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

Lap

A kiadó előszava --- --- --- --- --- --- --- --- --- VII
Csengery Antal előszava az első kiadás két első kötetéhez XV

***

Tanulmányok a magyarok ős vallásáról:
I. A módszer --- --- --- --- --- --- --- --- --- 3
II. Altáji párhuzamok --- --- --- --- --- --- --- --- 60
Nyugotázsia őstörténetei az ékiratok világánál --- --- --- --- 103
A scythák nemzetisége --- --- --- --- --- --- --- --- 145
Realismus és idealismus:
I. China míveltsége --- --- --- --- --- --- --- --- 175
II. India míveltsége --- --- --- --- --- --- --- --- 195
Egyiptom míveltsége:
I. Az írás története és a hieroglyfák --- --- --- --- 251
II. Egyiptom vallása és tudománya --- --- --- --- 290
A keleti ügy és kelet polgárosítása --- --- --- --- --- --- 353

Aus 81854.12 (1)

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

Lap

A kiadó előszava --- --- --- --- --- --- --- --- --- VII
Csengery Antal előszava az első kiadás két első kötetéhez XV

***

Tanulmányok a magyarok ős vallásáról:
I. A módszer --- --- --- --- --- --- --- --- --- 3
II. Altáji párhuzamok --- --- --- --- --- --- --- --- 60
Nyugotázsia őstörténetei az ékiratok világánál--- --- --- --- 103
A scythák nemzetisége --- --- --- --- --- --- --- --- 145
Realismus és idealismus:
I. China míveltsége --- --- --- --- --- --- --- --- 175
II. India míveltsége--- --- --- --- --- --- --- --- 195
Egyiptom míveltsége:
I. Az írás története és a hieroglyfák --- --- --- --- 251
II. Egyiptom vallása és tudománya --- --- --- --- 290
A keleti ügy és kelet polgárosítása--- --- --- --- --- --- 353

A KIADÓ ELŐSZAVA.

Midőn ezennel Csengery Antal *Összegyűjtött munkái*nak első öt kötetét a közönségnek átadjuk, csak röviden kivánjuk a közlött dolgozatok kiválasztására és csoportosítására vonatkozó eljárásunkat indokolni.

A kiegyezési kérdések megoldása után, midőn az a lázas tevékenység csillapult, melylyel Magyarországnak alkotmányos alapon, a felelős kormányrendszerrel való összhangba hozatala megkezdődött, Csengery Antal azon kis szabad idejét, melyet magának sokoldalú elfoglaltsága közepett szakíthatott, hírlapok és folyóiratok hasábjain szétszórtan megjelent dolgozatai összegyűjtésére szándékozott fordítani. Csakhamar (1870-ben) megjelent ezekből Ráth Mór kiadásában *Történeti tanulmányok és jellemrajzok* czím alatt két kötet, melyeket 1874-ben *Összegyűjtött munkái* harmadik köteteként a *Történetírók és a történetírás* czím alá foglalt dolgozatainak gyűjteménye követett. Ugyanekkor *Publicistai dolgozatok és beszédek* czíme alatt egy negyedik kötet összeállítását is megkezdette. Ennek bevégzésére azonban már többé nem tudott elég időt szakítani. Az országgyűlési és bizottsági tárgyalások, szaktanácskozások, Budapest fővárosa, a Magyar Tudományos Akadémia és Magyar Földhitelintézet ügyei, s egyéb sokoldalú elfoglaltsága teljesen betöltötték idejét, utóbb mindinkább gyengülő egészségi állapota akadályozta a munkában, — az összeállítás félbe-, a kiadás elmaradt.

Egy oldalról a Csengery Antal által tervezett negyedik kötet közrebocsátása, más oldalról azon körülmény, hogy a *Tanulmányok* két első kötetéből az első kiadás teljesen elfogyott, szolgáltak első sorban a jelen kiadás indokául. A rendelkezésre álló óriási anyaghalmaz, nemkülönben azon, történeti és életrajzi szempontokkal is támogatott kivánság, hogy a gyűjtemény Csengery Antal sokoldalú tevékenységét lehetőleg minden irányban feltüntesse: egy ötödik kötet kiadását is szükségessé tették. Igy tehát Csengery Antal *Összegyűjtött munkáit* öt kötetben bocsátjuk a magyar olvasóközönség elé.

Összegyűjtött munkáit említők, és nem *összes* műveit. Oly életpálya után, melyben az írói tevékenység csaknem negyven évre terjed ki, s ezen tevékenységnek jelentékeny részét a napi sajtó terén kifejtett journalistikai munkálkodás képezi: az összes működést *teljesen* magába foglaló gyűjtemény egybeállítása csaknem lehetetlen. Nem is említve, hogy a negyvenes években Csengery Antal, mint a «Pesti Hirlap» szerkesztője, e lapnak mondhatni minden rovatában nemcsak maga is dolgozott, hanem a beérkező közleményeket is átdolgozta, hogy azokat a lap irányával és szellemével összhangba hozza, sőt egy időben annak minden rovatát, a vezérczikkektől és törvényhatósági tudósításoktól kezdve a színbírálatok, könyvismertetések és újdonságokig csaknem egyedűl kényszerűlt ellátni; csupán azon működésére akarunk utalni, melyet 1861 és 1862-ben a «Pesti Napló»-ban kifejtett. Míg vezérczikkeiben jegye (⚗) alatt a kormány absolutistikus törekvéseit ostromolta, a megyék és törvényhatóságok jogait védelmezte. s polemizált a kormánypártnak magyar nyelven megjelenő hírlapjaival, «Bécsi dolgok» czímű rovatában a centralista sajtó támadásait ismertette napról-napra, czáfolta állításaikat, védte a magyar álláspont jogosultságát, — ez irányban olynemű és mérvű tevékenységet fejtve ki, melyet méltán lehet előkészítőnek nevezni azon döntő dia-

dalra, melyet ezen iránynyal szemben utóbb Deák Ferencz Lustkandl ellen írt hírneves iratával kivívott. — A ki ezen időszak történetét meg fogja írni, érdekes adatokat fog ezen czikkekben találni a kor jellemzéséhez: ezen gyűjteményünkben azonban tisztán polemikus természetük- és időhöz kötött jelentőségüknél fogva, felvehetők nem voltak. Hasonlóképen nem vehettük fel azon szétszórtan, különösen az ötvenes évek folyamán megjelent dolgozatait sem, a melyekben kivonatos fordításokban, átdolgozásokban vagy pedig essaykban a külföldi irodalom egyes termékeit bemutatta és ismertette s melyekre nézve a *Történetírók és a történetírás* czímű gyűjteményben megjelent egy-két czikk mutatványúl szolgálhat. Mellőztük végül azon ismertetéseket is, melyekben a Magyar Tudományos Akadémia működését, előbb az «Értesítő»-ben, majd a «Pesti Napló» és «Magyarország» tárczáiban s végűl a «Budapesti Szemlé»-ben nyitott állandó rovatban folytonosan ülésről-ülésre figyelemmel kisérte, ismertette és bírálta. Az «Ujabbkori Ismeretek Tárá»-ban megjelent számos czikk közől is csupán azokat vettük fel, melyek közjogi jellegüknél fogva hazánkat közelebbről érdeklik.

Az anyag megválasztásánál legfőbb törekvésünk volt, lehetőleg mindazon irányokat, legalább egy-két czikkben tüntetni fel, a melyekben Csengery Antal működött és hatott. E szándék igazolja néhány olyan czikk fölvételét, melyek már csupán azon kor szempontjából bírnak érdekkel, melyben iratott, — s azon kor, a midőn a czikkek megjelentek, magyaráz meg egy-két kisebb ellentmondást, mely korábbi és későbbi dolgozatai közt itt-ott előfordúl. A gyűjtemény minden egyes általunk felvett darabjánál megjegyeztük azt, hogy mikor és hol jelent meg először, s ezen adatok, úgy hisszük, a legtöbb esetben elég tájékozást és felvilágosítást nyújtanak. Különben is azon voltunk, hogy Csengery Antal dolgozatai azon alakban kerűljenek újra a közönség elé, melyben ő azokat írta; azért még orthographiáján sem vál-

toztattunk rendszeresen és csak a sajtóhibák kiigazítására szorítkoztunk. A hol mégis az egyes dolgozatok első alakja és a mostani kiadás közt néhol eltérés mutatkozik, a javítások, illetőleg módosítások Csengery Antaltól magától származnak, ki, mint említettük, dolgozatait összegyűjtötte s az újabb kiadás czéljából revideálta.

A mi az öt kötet összeállítását illeti, az első három kötetnél megtartottuk az első kiadás beosztását, s attól csupán annyiban tértünk el, hogy az első kötet végére *A keleti ügy és kelet polgárosítása* czímű dolgozatot, a másodikhoz a *Kossuth*ról 1850-ben írt és kézíratban maradt jellemrajzot csatoltuk, míg a harmadik kötethez *Deák Ferencz* fölött tartott emlékbeszédét és *Deák Ferencz békeszövetsége Windischgrätznél* czímű följegyzését osztottuk be.

A negyedik kötetben *Publicistai dolgozatai és beszédei* egy részét azon chronologiai rendben közöljük, a mint azok először megjelentek, s a mint azokat Csengery Antal maga kiadni szándékozott. Az anyag megválasztásánál a megkezdett gyűjtemény szolgált irányadóul, melyhez főleg az «Ujabbkori ismeretek tára»-ból csatoltunk néhány közjogi természetű tanulmányt.

Az ötödik kötetben az irodalom és közélet egyéb terein kifejtett tevékenységének óhajtván képét adni, közgazdasági és közmívelődési dolgozataiból, könyv- és színbírálataiból közlünk mutatványokat.

Közgazdasági dolgozataiból a *Hitelintézetre* vonatkozólag már 1854-ben közzétett, s a kérdés történetét is tárgyaló czikksorozatát közöljük, míg a *Magyar földhitelintézet ügyeben* 1866-ban a képviselőház számára készült *emlékiratát*, mint a mely a kérdés törvényhozási rendezésével részben elveszté jelentőségét, nem vettük fel. A gazdasági egyesület kebelében kifejtett működési irányának jellemzésére a *Vasutak tárgyában* szerkesztett emlékirat kiadására szorítkoztunk. A *Népbank és ezzel*

egybekötött takarékpénztár-tervezet kiadását azon körülmény mellett, hogy az első önálló kiadás teljesen elfogyott, indokolják azon virágzó intézetek, melyek ez alapon hazánkban már több helyt működnek.

Az Akadémia ügyében tartott elnöki beszéd, valamint Csengery Antalnak közoktatásügyi dolgozatai már a Gyulai Pál által szerkesztett «Olcsó könyvtár» czímű vállalatban megjelenvén, azok újabb kiadásánál csupán azt jegyezzük meg, hogy az ezen gyűjteményben *A népoktatási törvény* és *A középoktatásról és a nónevelésről* czímek alatt közzétett czikkek a jelen kiadás negyedik kötetében, a nagykanizsai választókhoz 1872-ben és 1875-ben intézett képviselői jelentésekben, mint a melyeknek eredetileg is részét képezték, foglaltatnak.

A könyvismertetésekből csupán általánosabb érdekű bírálatokat közlünk, olyanokat, melyekben Csengery Antal nem csupán az ismertetett művel magával, hanem az ahhoz kapcsolt, részben hazánk egyes viszonyait közelebbről is érdeklő kérdésekkel foglalkozik.

A színbírálatok tekintetében, — melyek talán aránytalanúl nagy helyet foglalnak el, — megjegyezzük, hogy azokból azért vettünk többet fel e gyűjteménybe, mivel egyrészt Csengery Antalnak ezen irányban kifejtett tevékenysége az újabb közönség előtt mondhatni teljesen ismeretlen, s másrészt, mivel azok a nemzeti színház drámabíráló bizottságának újraszervezésénél és átalakításánál jelentékeny tényezőként szerepeltek.

A kötetet Csengery Antalnak az ötvenes évek derekán írt jelentésével zárjuk be, melyben az Akadémia felhívása következtében addigi írói működéséről készült számot adni, s néhány irodalmilag érdekes följegyzéssel, melyeknek kiegészítéséül, Gyulai Pál szívességéből közöljük az általa a Magyar Tudományos Akadémia 1881. évi Almanachja számára készített necrologból, a Csengery Antalnak további működését vázoló részt.

Megjegyezzük végűl, hogy Csengery Antalnak kéziratban maradt, Gyulai Pál necrologjában egyenként felsorolt és az újabb kor történetéhez számos adatot szolgáltató följegyzései, úgy a tárgyalt kérdéseknek még mindig actualis természeténél, valamint a szereplő egyéniségek jelenlegi viszonyainál, de magának Csengery Antalnak életében több izben kifejezett kívánságánál fogva is, csupán néhány év múlva lesznek kiadhatók, a mikor azután a jelen gyűjtemény hatodik és esetleg hetedik kötetét fogják képezni.

Budapest, 1883 deczember 1.

Cs. L.

TÖRTÉNETI

TANULMÁNYOK ÉS JELLEMRAJZOK.

ELŐSZÓ.

Azon időben, mikor a tudományok és irodalom mívelésén kívül alig maradt nyitva egyéb út hazánkban a közpálya emberének, az ötvenes évek alatt, szándékom volt, egyebek közt, főbb vonásokban megírni az emberi mívelődés történetét, a tudomány mai állásának szinvonalán; szándékom volt megírni hazám fejlődésének történeteit, gróf Széchenyi István föllépésétől kezdve a forradalomig. E két irányban tett tanúlmányaim némi töredékeit hozza e két kötet.

Hogy e töredékek csak — töredékek maradtak, annak tulajdonítsa a kegyes olvasó, mivel az 1861-iki év ismét visszaszólított a közpályára, honnan azóta nem valék képes visszavonúlni.

Fogja-e e két kötet közrebocsátását még több kötet megjelenése követni, a közönségtől függ.

Magokról a tanulmányokról és jellemrajzokról, a melyek ezennel együtt látnak világot, kevés mondani valóm van. Sajtó alá adván, időm sem volt azokon javítgatni vagy épen nagyobb módosításokat tenni; okot sem találtam ily módosításokra. Nézeteim, a mióta e dolgozatok először megjelentek, még részletekben sem változtak.

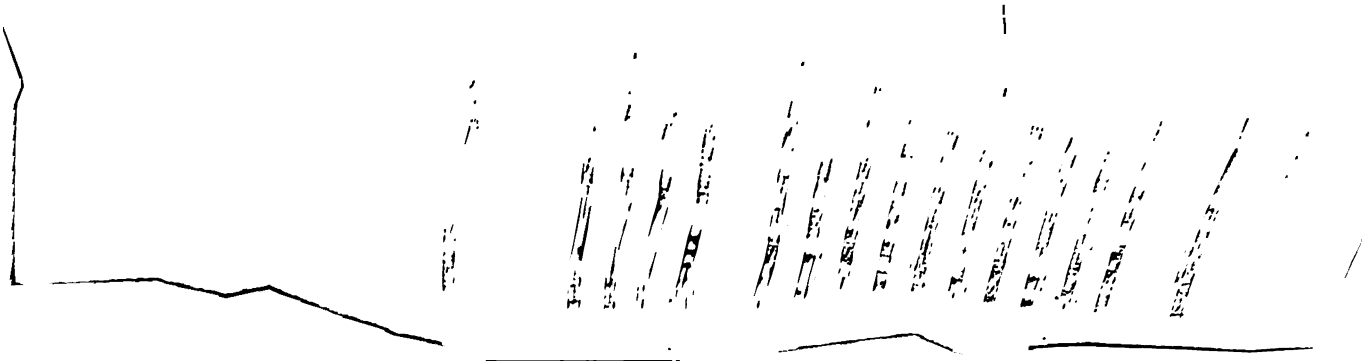

TANÚLMÁNYOK

A MAGYAROK ŐSVALLÁSÁRÓL

A jellemrajzokra nézve mindazáltal két megjegyzést kell tennem.

Nagy Pál életrajzához feledhetlen emlékű barátom, Bezerédj István, közölte velem az adatokat, s e jellemrajzában conceptio és felfogás is e nagynevű férfiúé, ki a jellemzett egyéniségnek legrégibb ismerője és követtársa volt már az 1836-iki országgyűlésen. Úgy hiszem, e vallomás csak emelheti a mondott életrajz érdekességét. A magyar közélet egyik elsőrendű bajnoka sírjára, kit az egykorúak pályája végén félreértettek, az elismerés koszorújához egy oly férfiú kezéből veszem a virágokat, kit ugyanazon egykorú nemzedék «örök igazság» névvel tisztelt meg.

Megjegyzem továbbá, hogy Beöthy jellemrajzát, mely a «Magyar szónokok könyvé»-ben jelent meg, jónak véltem kiegészíteni azon életrajzi adatokkal, a melyeket ugyanakkor szintén tőlem közölt az «Újkori Ismeretek tára».

Kelt Pesten, 1870.

Csengery Antal.

TANÚLMÁNYOK

A MAGYAROK ŐSVALLÁSÁRÓL

I.

A MÓDSZER.*

Midőn először emelek szót e helyen: ** csak a tisztelt akadémia alapszabályának teszek eleget, mely minden belépő tagra rámérte e kötelességet.

Önbizalmatlanság és nem tiszteletlenség az oka, hogy eddig hallgattam.

A tisztelt akadémia, úgy hiszem, inkább tanulmányaimban kívánt serkenteni, mint írói munkásságomért jutalmazni, midőn tagsággal tisztelt meg. S most is örömestebb foglalnám el hallgatva székemet, — mert érzem, hogy még sokat kell tanulnom, mielőtt ily férfiak gyülekezetében értekezőleg léphetnék föl.

De, mint mondám, a tisztelt akadémia szólanom parancsolt, s — én türelemért esedezem.

Nagy tárgyban szólalok föl.

Nemzetünk ős vallásának nyomozása — oly kérdés, melyre nézve elegendőnek tartom, ha legfölebb a kiindúlási pontok iránt jöhetünk tisztába egyelőre.

* Magyar Mythologia. Írta Ipolyi Arnold. Pest, 1854.

** Fölolvastatott ez értekezés a magyar tudományos akadémia 1855 junius 11-ki ülésében.

Körűlbelől ennyit igért Ipolyi úr is, kinek művét, a ki e tárgyat tanúlmányozza, nem hagyhatja figyelem nélkül.

Ha a nyomozás közben igéreténél, az anyagok egybehordásánál többre terjeszkedett, — csak olyasmi történt vele, a mi közös sorsa a történetnyomozóknak. A kutatás heve következtetésekre ragad bennünket, a hol még az alapelvek iránt sem vagyunk tisztában, s hamar készen vagyunk a — hypothesisekkel.

Ily sikamlós pályán velem is hasonló eset történhetik. De én jól tudom, hogy az állítás a bizonyítás kötelességét vonja maga után; jól tudom, hogy a bizonyításnak törvényei vannak, melyeket nem szabad ignorálnunk; s a mily kevéssé követelem a csalhatatlanságot, oly szivesen veszem az útbaigazítást.

De bocsánatot kérek, ha értekezésem inkább polemikus természetű találna lenni, mint azt ily értekezések természete hozná magával.

Sokkal több elismeréssel találkoztak Ipolyi úr fáradozásai e téren, hogysem valaki kárhoztathatna, ha az ő művét vettem tanúlmányaim alapjáúl.

E művet vizsgálva, első tekintetre feltűnik, hogy leginkább Grimm Jakab hasonló művének terve lebegett szerző előtt.

Vessünk egy pár pillanatot ama példány keletkezésére; lássuk, mily előzmények után alakúlt meg a német mythologia.

Grimm Jakab művéről szólván, lehetetlen, hogy föl ne tünjék előttünk az irói munkásság azon szoros egybefüggése, melyben Németország ez elsőrendű tudósának tudományos vizsgálódásai testvére, Vilmos munkálkodásaival állanak.

Együtt látjuk őket fáradozni mindjárt az anyaggyűjtésben.

Minő anyagokat értek, és hol kell keresnünk azokat: e kérdésekre a történetírás felel.

Egy világnézlet sem semmisűl meg egy percz alatt, egy sem vesz ki végképen, hogy nyomai ne maradjanak fenn.

Egy jeles publicista figyelmeztetett nem rég * a görög-római polgárisodás azon elemeire, melyek a keresztyén nézetek daczára maiglan fentarták magokat az állam körében. S Grimm vizsgálódásai meggyőzhetnek bennünket, ha a keresztyénség régibb történeteiből is eléggé nem tudnók, hogy az új hit sehol sem irtja ki egészen a régi vallás minden elemeit.

Az új hit, a keresztyénség, mint tudjuk, a germán népeknél nem volt népszerű kezdetben. Idegenektől jött az át, kényszerítve, s az ős, nemzeti isteneket kiszorítva, kiket a nép tisztelt és szeretett, s a kiknek tisztelete oly szorosan függött egybe a nép hagyományaival, alkotmányával, szokásaival. Neveik a hazai nyelvben gyökerezvén, ős időktől fogva szentek valának. Ez istenektől származtatták magokat a nép hősei, kiket az ének magasztalt. Az erdők, hegyek, tavak élő ihletet nyertek mintegy azon ős istenek közelségétől. S minderről egyszerre kelle lemondania a népnek; az új hit hirdetői egyszerre bűnnek mondották mindazt, a mi egykor szent hit vala és hűség, mindazt a mi a nemzeti élettel oly szoros egybefüggésben vala. Nemcsak a nyers, véres áldozatokat tüntették föl iszonyatos színben, hanem a pogányság ama derűlt érzéki

* Báró *Eötvös József*, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra.* Pest, 1855.

oldalát is kárhoztatták, mely az ős german vallásnak szintúgy tulajdona volt, mint a görög polytheismusnak. Nem kisebb áldozatot követeltek, mint hogy az igért mennyért egyszerre mondjanak le a föld örömeiről s az elődök emlékezetéről. Ki fogja csodálni, ha megható panaszok hangzottak föl a nép kebeléből a régi istenek elvesztése miatt; s isteneikért és tűzhelyeikért oly makacs harczot állottak a szászok? Régi kedvencz eszméiről soha sem mond le egyszerre az ember; a szent mythosz is, melyet az előtt ünnepélyesen hirdettek a nép papjai és dalnokai, most a család körébe vonúl, ott tartja fönn magát. Idővel ugyan más alakot öltenek a hitregék, a hol érzéki közvetítést találhatnak. S a mint az új polgárisodás terjesztésével mindig határozottabb alakot ölt a közélet, a régi mythos mindinkább a nép alsó rétegeibe sülyed alá. Kuruzslók, rejtélyes kóbor alakok lépnek a régi istenek helyébe. A mythologia végre csak mint költészet, mint legenda, mese, népmonda, babonaság, népszokás és erkölcs tartja fönn magát.

A Grimm-testvérek e mesék, népmondák stb. gyűjtését tűzték feladatúl mindenek előtt. Az irodalom történetírói kiemelik e gyűjtemények üdvös hatását azon rossz irányok ellensúlyozására, melyek épen napirenden voltak. Hamar belátta az olvasó közönség, hogy a nép sokkal jobban tud mesélni, mint a romantikusok, kik a tudományból, rendszerből indultak ki a naiv- és csodásra. Azon koravén gyermekmesék helyett, úgymond Schmidt Julián, melyek oly rosszúl hatottak a kedélyre és képzelődésre, megint erőteljes vonásokhoz szoktunk. E hatasát azonban a Grimm-féle gyűjteményeknek nem feladatom bővebben fejtegetni. Fontosabb körülmény e helyen előttem, mint az ős történetek vizsgálója előtt, hogy ama

hűség, lelkiismeretesség és szorgalom, melylyel a Grimm-testvérek a hagyományok kutatásában és megőrzésében eljártak, lendületet nyújtott újabb kutatásokra. A népszellem ez erőteljes termékei kedvencz tanúlmányokká lettek; s nagy élénkség támadt a tudósok közt hasonló gyűjtemények rendezésére. Évenként újabb meg újabb adalékokkal szaporodott a német népmondák, mesék, legendák gyűjteménye, úgy hogy, a mint Maury Alfréd megjegyzé közelebb, alig van Németországnak vidéke, mely kisebb-nagyobb mértékben ki nem volna immár aknázva.

Mi lőn ennek eredménye?

Az, hogy a közönség előtt már ismeretes volt az anyag; s ha az irók szelleme mélyebben hatott ez anyagba, mi annál könnyebb volt, minél szélesebb tere nyílt a vizsgálódásnak: a közönség résztvevő figyelme egy nyomon járhatott a tudós kutatóval, a ki gyakran a legkisebb vonásban is, melyen észrevétlenűl halad át a figyelmetlen olvasó, a régi hagyomány becses maradványát fedezi föl.

A Grimm testvéreknél senki sem volt inkább hivatva e mélyebb vizsgálódásra.

S most megoszták a munkát, hogy könnyítsék a föladatot.

A nemzeti élet minden alakúlásai összefüggésben vannak. Minden nép polgárisodása főleg hitfogalmain alapszik. S Gans Eduárd jeles művéből, mely a jogtörténetet világhistóriai fejlődésében vázolja, megtanulhattuk, mi szoros egybefüggésben áll valamely nemzet hitköre jogviszonyaival. Grimm Jakab tehát a német jogi régiségekre fordítá figyelmét, főleg a jog érzéki momentumait tartván szem előtt. S kutatásai által minden határozott színt, alakot ölt a régi történetekben; egyéni életté alakúlnak a legszárazabb szerződési viszonyok, s a szokások

a képzelmet izgató physiognomiát öltenek. S a mi általában jellemzi e nagy tudós történeti nyomozásait, — mi részben példányúl állíthatjuk őt — sehol sem ereszkedik széles, üres combinatiókba, inkább az anyag teljességére van gondja, s kritikai biztossággal állapít meg minden részletet.

Grimm Jakab ezen műve 1828-ban jelent meg.*

A következő évben adta ki testvére, Vilmos, a német hős mondákról írt jeles művét.**

Korszakot képező munka, melyet csak az méltányolhat kellőleg, a ki tudja, mint bánt Niebuhr a régi hősmondákkal, s mint dolgozták föl azokat a romantikus iskola költői. Megmutatta Grimm, miként a mondák történet-pragmaticai bonczolása nemcsak a költészet szelleme ellen van, hanem a való történetnek sincs abból haszna. Mennyire átalakúl, merőben megváltozik a monda, történeti emlékek befolyása, idegen földbe átültetés, s különböző mondakörök egybeszövése által, vagy a kor fölfogásának változásával.*** Megmutatta továbbá Grimm Vilmos a romantikus költőknek, mi különböző állásuk e mondák földolgozásában azokétól, a kik azoknak régebben alakot

* Die deutschen Rechtsalterthümer von Jakob Grimm. 1828.

** Die deutsche Heldensage von Wilhelm Grimm. 1829.

*** A mit Niebuhr tőn a római mondákkal, Thukydidestől fogva sokan megkísérlették, de eredmény nélkül. A monda, költőiségéből kivetkőztetve, valószínű alakot nyer ugyan, s mint ilyen, alkalmas tárgya lehet egy újabbkori regénynek, valószínű és való közt mindazáltal még nagy a különbség. A történetnyomozó előtt tehát nem annyira a mondai tartalom becses, mint azon világnézet, ama fölfogás, melyet korától kölcsönöz a költő, s azon eleven részletek, melyek az elenyészett szokások és erkölcsöknek oly hű képét tüntetik föl, melyhez hasonlót csak az élet közvetlen szemléletéből nyerhetünk. Csak Iliászt és Odysseát említem.

adtak. Azok a kor naiv hitének kifejezői. «Fingunt simul creduntque», mint Tacitus mondja. Mind magok, mind közönségük hittek abban a mi ma képtelennek, csodásnak tetszik.

A mondák fejlődésének mozzanatait Grimm Vilmos addig nem ismert tisztaságban adván elő, sokat tőn e részben helyesebb fogalmak terjesztésére, s a közönséget szintén előkészíté hasonló, mélyebben ható kutatások fölfogására.

Ily előkészületek után jelent meg Grimm Jakab német mythologiája.*

Grimm előtt, mint tudjuk, már élénken űzték a németek a mythologiai tanúlmányokat. Az újabb német nemzeti irodalom szellemdús történetírója, Schmidt Julián, érdekesen ír e mozgalmak felől.** «A romantikusok, úgy mond, egy új mythologia alkotásától föltételezték általában a művészet fölvirágzását, — mely mythologia bölcselmi idealismussal s a természet symbolumaival egyesítse a vallásos érzést. E speculativ és művészi evangeliumban minden tudománynak költőinek, minden költészetnek metaphysikainak, minden erkölcsnek asthetikainak kelle lennie. S az egész iskola közremunkált, hogy a művészek és úgynevezett szép szellemek ez új vallásához, mely az ő világ és középkor minden vallásainak pantheona leendett, összehordja az anyagot. Fölidézték sírukból az olympusi isteneket, a görög nymphák és dryadok az északi elfekkel és törpékkel vegyültek, még a Nil krokodiljai is fölütötték fejeiket a régi költemények-

* Deutsche Mythologie von Jakob Grimm, Göttingen, 1835.

** Geschichte der deutschen Nationalliteratur im XIX. Jahrh. von Julian *Schmidt*, Leipzig, 1853.

ből. S hogy még nagyobb legyen a zavar, a keresztyén apocalypsis szilaj csoportját a legszorosabb összeköttetésbe hozták a Talmud és a Korán arkangyalaival a gót phantasia hideg egén. S miután a világuralkodó nagy vallások mind keletről származtak, s az angolok Keletindiákon a mythikus képzetek roppant kincsét fedezték föl, s az épen kifejtett nyelvrokonság szellemi rokonságra is látszott utalni: közel feküdt az eszme, keleten keresni minden mythologia forrását; s mivel minden mythologiában inkább vagy kevésbbé kifejezve látszott lenni azon eszme, hogy az eredeti, a kezdetleges mindig egyszersmind a legtökélyesebb is: különös tisztelettel fogtak a kutatáshoz, s minden mythosban a homályosat, az elrejtettet, a látszólag őskorba tartozót, a keletről kölcsönzöttet keresték.» Ez iskola tanainak Creutzer volt egyik legfőbb képviselője. Előbb különféle apróbb irataiban, majd egy négykötetes műben fejtette ki rendszerét. E munka, mely 1810—12-ben jelent meg, egyszerre azon fölfedezéssel lepte meg a tudós világot, hogy a görög mythos isten- és hősalakjai lényegben nem egyebek természettani igazságok jelképeinél. A görögök Egyiptomból és Indiából vették azokat, de a nép elevenebb, alkotó érzéke hamar elfeledkezett azok eredetéről, s a régi bölcseség csak a mysteriumokban maradt fönn, melyet az ind és egyiptomi papság plántált tovább. S különös, hogy azt hitték akkor, miszerint a görög költészet a jelképiesbe átvitel által új, gazdag tartalmat nyer és mélyebb jelentőséget, holott a görög művészet épen alakjainak plastikus kinyomata által a legtisztább költészet. Nem csoda ennélfogva, ha Creutzert és iskoláját akkor mindjárt megczáfolták Voss, Hermann és mások.

A rendszer azonban bármi téviránykon alapuljon,

a logika erejénél fogva, mely az egyszer elfogadott tételekre következetesen épít, oly hatással van az emberi szellemre, mely alól nem könnyű menekülni. Creutzer sem maradt követők nélkül. S míg a német bölcselem, mint azon tekintély írja, kit az előbb idéztem, költői czafrangokkal tetszett magának e korban, a költészet viszont oda jutott, hogy sokkal elvontabb lőn magánál a philosophiánál. Az emberi szellem nyilatkozásainak eme két formája teljesen egybezavartatván, mindegyik eltért lényegétől. S a német irodalom története ez időből világosan mutatja, hogy az isteni képzetek föloszlatása száraz symbolumokra nem csak a tudománynyal ellenkezik, de a képzelemnek sem nyújt táplálékot, s általában legképtelenebb dolog, a mit költőietlen értelem valaha kiokoskodott.

A mythosok eme bölcselmi bonczolása és magyarázása ellen már Plato felszólalt. S közelebb Grote nagyszerű görög történetében úgy írván le a hellen őskort, a mint a régi görögök hite és érzelme fölfogta, — ha — úgymond — valaki azt fogja kérdeni, miért nem emelém föl a költői leplet a képről, a melyet vázolok, Zeuxis szavaival azt felelem, hogy hiszen maga a lepel a kép.

Hogy azon bölcselmi bonczolással, mely a görög polytheismus plastikus alakjait is a mysteriumok légkörébe viszi vissza, míg végre az egyéniség körvonalai egészen ködben folynak szét, a német mythoszt oly kevéssé lehet vele egybealkotni, mint azon másik, szintén egyoldalú történeti eljárással, melyet Grimm Vilmos megtámadott: mutatják a németek régibb kisérletei. Grimm Jakab előtt is ismertek a németek egyes istenneveket, s Klopstock és mások meg is kisérlették e halvány, alaktalan neveket bevinni a költészetbe, — de nem tud-

ván érzékíteni, egyéníteni, csakhamar fölhagytak a kisérlettel.

A mi e költőknek nem sikerűlt, sikerűlt egy nagyobb költői tehetségnek, ki azon szellem tanúlmányozásából meríté nagy föladata megoldásához az erőt, mely egykor az ős hit istenalakjait alkotta. S tanúlmányai őt egészen más térre vezették, mint a melyen elődei jártak. Azok csak írott emlékekre szorítkoztak, legfölebb is azon északi hitképzetekre, melyek a keresztyénség későbbi bevitele miatt ott inkább kifejlettek, s a melyeket némi összefüggésben fentartott Saxo Grammaticus. Grimm Jakab a mesékben, mondákban, melyek a nép ajakán maiglan élnek, s magában a nép nyelvében, szavaiban, szólásformáiban az élő emlékek bő forrására akadott. Azelőtt a nyelvészet csak alárendelt szerepet játszott a bölcselmi és történeti szempontok mellett a német mythologiai tanúlmányokban. Grimmet nyelvtani ismeretei vezették, mint látni fogjuk, a legfontosabb fölfedezésekre. A rokon nyelvek széles ismerete mellett senki sem bírt oly mély pillantással a német nyelv szellemébe, senki sem ismerte annyira e nyelv természetét, történeti alakulását, fejlődését. 1819-ben megjelent német nyelvtana, úgyszólva, ujjáteremté a német nyelv tudományos ismeretét! Ő mutatta föl először a legnagyobb kiterjedésben — minden szójárást bevonva vizsgálódásai körébe — a német nyelv törvényeit; míg 1848-ban a német nyelv történeteiben az általános nyelvrokonság törvényei szerint kijelölte anyai nyelve világpolgári állását. E munka a népélet legbensőbb, szellemi történeteinek mély felfogására mutat. S mindezekhez roppant szótárát kell még említenem, mely a német nyelv összes szókincsét lesz magában foglalandó. Páratlan mű az egész világirodalomban, melynek

nem a nyelv törvényeit czélja megszabni, mint a franczia akadémia szótárának, hanem majd minden jelentékenyebb szó történetét adván, az egész nyelvet természetes képződésében, fejlődésében követi.

A gondolat, érzés kifejezést talál: így származik a nyelv. S a ki a nyelvet, a fejlődés minden mozzanataiban, akkép kiséri figyelemmel, mint Grimm Jakab: bizonyára a legélesebben behathat népe gondolat- és érzésvilágába.

Így válik a nyelvtudomány a történetírás oly segédtanává, mondhatni élő forrásává, mely annak látkörét tágítja. A rokon nyelvek ismerete által is támogatva, egybefüggést hoz be az emberiség történeteibe, miről azelőtt sejtelmünk sem volt; a néma hieroglyfák és ékiratok is megszólalnak előttünk; s egyes szavakban a képző részek tisztán elválva a gyöktől, földerűl előttünk e szók eredeti értelme, *érzéki* tartalma. Közelebb jutánk ekkép a nyelvek eredetéhez, a népek primitiv fölfogásához, ama korhoz, melyben az érzéki benyomások uralkodtak főleg az emberi szellemen. Ez időből valók a mythosi képzetek.

Grimm a hét napjainak német neveiben is föltalálta az őshit főbb istenségeinek neveit.* S részint egyéb szavakban és szólásformákban, melyek maiglan élnek a nép ajkán, részint a «*saga*»-kban, mesékben, legendákban és helyi hagyományokban, úgyszólva egyes töredékekből állítva össze, fölfedezte az érintett istenek tulajdonait, tiszteit stb. Sőt a történetekben is kiismerte a pogány istenek vonásait, kiknek tulajdonait a nemzeti hősökre vonatkozó mondákban újra fölelevenité a nép képzelme.

Visszaállítván ekkép a germán istenek neveit, megtalálván azok tulajdonait, viszonyát egymáshoz, s kijelöl-

* Donar (Thorr), Frigg (Freyja) stb.

vén párhuzamos állását más hitkörök istenségeivel, — a mythologiának egy más, talán még érdekesb phasisára megy által, midőn a mythologia, mint fennebb mondám, nem mint ilyen tartja fenn többé magát, hanem mint költészet, legenda, babonaság, népszokás és erkölcs. A keresztyénség ugyanis, hogy általában érthetővé tegye magát, rossz szellemek rangjára sülyeszté alá a régi isteneket. «A polytheismus, mint helyesen mondja Grimm, az isteni erők egyénítésében nem ismeri a rossznak isteni symbolisálását, s a dæmoni világ mélysége csak akkor kerül fölűl, ha új vallás áll a régi hit természetélete ellenébe.» Nem az alvilág kisértetei hagyják el lakaikat, hanem a felvilág, az Olymp istenei válnak kisértő árnyakká.* S a nép, hogy hagyományait, részben legalább fentarthassa, a keresztyén mythos öltönyébe öltözteti azokat. A sajátképeni babonaság tehát nem azonos a pogánysággal, csak egyes pogány szokások és vélemények fentartása az uralkodó keresztyénség ellenében. Az új egyház lovagjai harczban állanak a megdöntött istenek kisértő szellemeivel. Így alakúlnak új legendák vagy a régi mondák újúlnak föl változott alakban a hősökről, a kik szörnyek ellen küzdöttek.** E mondák, legendák a keresztyénség-

* Saxo Grammaticus majd varázslónak, majd rossz szellemnek és pogány főpapnak tünteti föl Odint. Thor is úgy jön elő nála, mint gonosz szellem. A franczia «Chansons de Geste» szerzői előtt Apollo rossz szellem és a muzulmanok védője. Sok adattal szaporíthatnám e jegyzetet, mind a középkor költőiből, mind a keresztyén atyák irataiból. A nagy közönséget azonban tudós nyomozások kevésbbé érdekelvén, Heine kis művére utasítom olvasóimat: «Az istenek számkivetésben», mely a Revue des deux Mondes-ban s utóbb német fordításban is (1853) megjelent.

** Lásd: *L'épopée des Animaux.* Revue des deux Mondes, 1853.

gel vándoroltak aztán egy helyről másra sok babonasággal, melyek nyomban kisérték az új vallás tanait, mint árnyék a testet. Figyelmet érdemlő körülmény, már annál fogva is, mert ez által is sok idegen elem, mese, monda, babonaság terjed el minden nép között, s a keresztyén népek szellemvilága ez által is szorosabb összeköttetésbe jött.

Mi éles szemmel, mennyi történeti jártassággal vizsgálja Grimm e mondákat, meséket, népszokásokat stb. Részemről soha sem éreztem inkább, mint az ő műve olvasásakor, hogy a jelen a való történet legbiztosabb kiindulási pontja. A fenmaradt hagyományokból egész tisztaságában derül előttünk föl az ó germán cultus képe. S e tudós nyomozás közben nem rabja szerző semmi elvont elvnek, nem keres mesterkélt bölcselmi és történeti jelentéseket, a helyett concret teljességében igyekszik fölfogni minden tárgyat.

Igy alakúlt meg a német mythologia oly roppant tudományos előkészületek s annyi évi tudós fáradozás eredményeképen. Meglehet hogy e század kezdetén, midőn a népmesék gyüjtéséhez fogott, még nem merült föl e mű terve tudósunk agyában; de e rövid sorokból is láthatja az olvasó, hogy Németország egyik első rendű tudósának egész élete, munkássága szoros összefüggésben áll e művel. S ha mind e mellett is tévedt egyben és másban, mint, ugy hiszem, Lugossy úrnak is sikerült közelebb egy tárgyban kimutatni,* — csak a föladat nagyságáról, nehézségeiről tesz bizonyságot.

Épen e nehézségek, e föladat nagysága, a mit e helyen ki akartam főleg emelni, mielőtt Ipolyi ur munkája

* Lásd az *Új Magyar Múzeum* egyik közelebbi füzetét (1855).

bírálatára térnék. Ne keressen tehát soraimban senki párhuzamot iró és iró között. Az ilyes párhuzam hazai tudományosságunk és a németeké közötti különbségek föltüntetésére vezetne szükségkép. A magyar iró sorsa s körülményei nem oly kedvezők. A magyar iró nagy erőfeszítéssel, sok áldozattal küzdi föl magát az európai tudományosság színvonalára, mihez a segédforrásokat is nagyjából magának kell megszereznie, mig más országokban a segédforrások özöne áll nyitva, csak meritnie kell azokból. Említsem-e a tudományos összeköttetéseket, melyek oly serkentőleg, irányadólag hatnak; említsem-e azon irodalmi irányok rég mívelését, melyek mi nálunk csak rövid idő óta kezdenek meghonosodni? Csak az összehasonlitó nyelvtan mívelését érintem. Révai, mint tudjuk, e részben is utódok nélkül maradt egész az újabb időkig, midőn Reguly utazása s Hunfalvy Pál fáradatlan búvárkodásai által nyertünk újabb lendűletet.

Valóban, irodalmunk sok részben mostoha körülményeit figyelembe véve, nem lehet eléggé méltányolnunk azon készültséget is, melylyel Ipolyi úr munkájához fogott. Tömérdek a bel- és külföldi anyag, melyet oly rövid időn egybehordott. Sikerült-e áthatni szellemével e roppant anyaghalmazt, meglátjuk alább. Előre megjegyzem azonban, miszerint bárhogy üssön ki itéletünk, maga az anyag egybehordása is már oly érdem, melyet lehetetlen el nem ismernünk.

Azt is el kell ismernem, hogy Ipolyi ur bizonyára nem választhatott jobb módszert magyar mythologiája egybealkotására nézve, a Grimm Jakabénál, melyet fennebb vázoltam.

Minő szerencsével járt el e módszer követésében, úgy hiszem, ki fog tűnni értekezésem fonalán. Addig is azon-

ban nem hallgathatom el a fölötti sajnálkozásomat, hogy egyéb tekintetben is nem követte szerzőnk azon tudós férfiú eljárását, a kinek művét mintáúl választá.

Értem a közönség elkészítését.

Ipolyi úr munkájában folyvást hivatkozik a gyüjteményében levő mesékre, mondákra s egyéb efféle adatokra. Miért nem sietett azokat mindenek előtt közrebocsátani?

Ha ezt teszi, nemcsak magának több ideje marad azoknak egybevetésére: hanem más irók figyelmét is e tárgyra fordítván, némi buzgóságot sikerűl vala élesztenie hasonló gyüjtések körül; az előszavakban és kritikákban talán eszmecsere is fogott támadni, a mi előkészítette volna utóbbi nagyobb munkájának mind megérthetését, mind kelendőségét. — Késő tanács! mondja Ipolyi úr.

Térjünk át tehát magára a munkára.

I.

Nekünk közvetlen kútfőink nincsenek: — mond Ipolyi úr.*

Tehát Grimm példáját követve, kútfőül tekinti az élő néphagyományt, a regét, mondát, mesét, népdalt, népszokásokat, erkölcsöket, babonás hiedelmeket, előítéleteket, különös népies szólásokat, példabeszédeket és közmondásokat. S tagadhatatlan, hogy ezek népünk képzelet- és gondolat-világára nem egy fénysugárt vethetnek, hogy azokban a régi magyar világnézlet töredékei is lehetnek. Azonban éles kritikai pillantás képes csupán ki-

* Bevezetés. XV. lap.

szemelni e töredékekből, a melyek tisztán magyar elemek, s elkülönözni ezeket mindattól, a mi a keresztyénséggel jött közénk, a mit részint távolabb, európai érintkezésekből, részint a köztünk és körülünk lakó népfajoktól kölcsönöztünk. Ipolyi úr e kölcsönzéseket nem igen akarja elismerni, sőt azon meglepő állítással lép föl mindjárt munkája kezdetén: hogy *népünknél még maiglan majdnem minden a régi kerékvágásban van;* hogy szokásai, öltözete, eledele,* gondolkodása, természeti világnézlete még nagyobbára legalább a régi, a mint volt századok előtt.** S e szempontból aztán *minden* közmondásban, népies szokásban, mesében stb., a mi népünk közt él jelenleg, mind magyar, ős mythologiai nyomokat lát, még akkor is, ha a közöttünk és körülünk lakó népeknél ama közmondásokat, szokásokat, meséket mind föltaláljuk.

Mennyire kritikaiatlan ez eljárás, úgy hiszem, első tekintetre föltetszik mindenkinek, a ki némi jártassággal bír a történetekben. Az elvet, mely Grimm nyomozásaiban oly termékenynek mutatkozott, mindjárt munkája kezdetén túlságig viszi szerzőnk, a mi aztán szükségkép képtelenre vezet.

Ember embertől, nép néptől veszen át szókat, eszméket. E kölcsönzés, e külső hatások eredménye egy részben a belfejlődés, a haladás. Miért legyen a törvény alól, melyet örök igaznak mutat a történet, csupán a magyar kivétel? S valamint szókat, úgy egész szólásformákat, példabeszédeket is kölcsönöz egyik nép a másiktól. Igaz ugyan, hogy a mint az idegen szókkal, úgy bánik a nemzeti ajak e szólásformákkal és közmondásokkal, melyek-

* Lótej.

** Bevezetés. XXII. lap.

ben a nép bölcsesége akkép nyilatkozik, mint az ó világ első bölcseinek gnomáiban: — midőn átveszi, földolgozza, önszelleméhez hasonítja azokat. A nyelvtudós azonban, a történet fáklyájával kezében, hazai külsejében is fölismeri, a mi nem a népies szellem ős terméke, csak meg van honosítva.

Valamely nyelv szógazdagsága csak addig terjed, a meddig a népnek, mely azt beszéli, eszmeköre; s az eszmék körét a népek szükségei határozzák meg. Előttem kétségtelennek tetszik e tétel. Ki tagadhatja ennélfogva, hogy ha egy harczias, nomád nép áttér lassankint a földmívelésre, s állandó lakást vesz és államot alkot, már életmódja változásával szükségkép szókat, eszméket és szokásokat veszen át azon népektől, melyek az új polgárisodásban útmutatói.

Ezt látjuk a népvándorlások után mindenütt, a hova germán népek települtek. Sokszor a győzők nyelvöket is elveszítették, — egybeolvadván a legyőzött népek nyelvével. Hogy hazai nyelvünkkel ez nem történt, nem annyira azon körülménynek kell tulajdonítanunk, mivel az itt talált népek közt kevésbbé vert gyökeret az ó kor műveltsége, mint példáúl Hispaniában, Galliában vagy épen Italiában. A normanok műveltebbek voltak a legyőzött britteknél és angol-szászoknál, midőn mint győzők másodszor vesztették el nyelvöket. De mindenütt rokon nyelvek vegyültek rokon nyelvekkel, míg a magyar nyelv egy egészen külön nyelvcsaládnak levén tagja, idomkülönbségénél fogva sem olvadhatott egybe valamely itt talált nép nyelvével. Nem egy példa van, hogy egész magyar községek lettek németekké és tótokká és viszont: az érintett nyelvek keveredése azonban vegynyelvet nem képezhetett soha. Ez mindazáltal nem akadályozta egyes szavak át-

kölcsönzését. Legrégibb írott nyelvemlékeinkben már sok idegen szóra találunk, és pedig még egészen nyersen, földolgozatlanúl, át nem idomítva.*

S mint a gyermek, úgy a nemzetek is szók által nyernek eszméket; úgy tágul eszmekörük.

Az eszmekölcsönzés azonban nem csupán szók, szólásformák átvételével történik. Nagyobb mértékben eszközli azt egy új polgárisodás termékenyítő befolyása, mely a régi világnézlet helyébe lép s a már meglevő szavaknak is gyakran más értelmet kölcsönöz.

S egy vallás sem okozott soha nagyobb változást a népnek összes gondolat- és érzésvilágában, mint a keresztyénség, mely épen a régi pogányság érzékisége, anyagisága ellenében, mondhatni viszszahatásul lépett föl. A keresztyénség ezen visszahatási oldala a középkorban fejlett ki legélesebben. A lélek mindenkép ki akar emelkedni a földi hüvelyből, a betűről a szellemre, a tényről az értelemre, az erkölcsi tartalomra, míg végre az egész világ egy roppant symbolumnak tetszik előtte. A legendákban az állatok is erkölcstanítókúl lépnek föl; s a galamb, az érzéki szerelem képviselője az ó világban, átszelleműlt a keresztyén képzelődés által, mint egy magasztos eszme jelképe.

A monotheismus az ó világban sem vala egészen ismeretlen; de a ki a judæismus lényegét vizsgálja, pusztán történelmi szempontból is kénytelen elismerni azon világtörténeti előhaladást, melyet a monotheismus fölfogásá-

* Ilyenek: bratym, milost, timnuc, pokol, melyek tót nyelvből, s angel, archangel, Michael, melyek a diákból vannak kölcsönözve. (Halotti beszéd.) Ilyenek a Margit-legendában: velom, megvélamoztatott, nevolyás, pispek, hóra stb. stb.

ban a keresztyénség által nyert az emberiség. S míg az istenfogalom szellemiebbé vált, egyszersmind erkölcsibb tartalmat nyert a jog. Innen a társadalmi viszonyok ama teljes átváltozása, mely egy tekintetre feltűnik mindenki előtt, a ki a keresztyén polgárisodást egybeveti az ókorival. Annyian vontak e különböző polgárisodások közt párhuzamot, tehetségesebb irók mint én, hogy elégnek tartom azokra hivatkozva, nem vázolni az egyetemes átalakulást, melyet a keresztyénség idézett elő, csak egyszerűen említeni meg, mint elismert tényt.

Csupán a magyar világnézlet maradt volna-e ment a keresztyénség ez átalakító hatásától? S a ki e hatást, mely világszerte mutatkozott, nálunk is elismeri, állíthatja-e, hogy népünk gondolkodása, sajátságos ősi fogalmán alapuló nézete maiglan a régi?

Részemről annyira szembetűnőnek tartom ez állítás képtelenségét, hogy czáfolásával sem foglalkoznám, ha Ipolyi úr munkájának, melyet épen birálok, nagy része e valótlan tételre nem volna építve; ha például az ős magyar istenfogalmat mindazon szólásformákból, melléknevekből nem állítná össze, melyeket a magyar jelenleg az istenségre ruház. Így például az «*egy élő Isten*» kifejezésről, mely alkalmasint a keresztyéni hitformával csúszott nyelvünkbe,* következtet a magyar ős monotheismusra, — mennyire helyesen, majd meglássuk.

Meglehet, mint fönnebb is mondám, hogy a kifejezésekben, szólásformákban, melyek a nép közt e részben divatoznak, vagy egy és más, a mely még régi világnézletünk maradványa; ezt azonban szoros kritika útján álla-

* Hartvicus írja Gézáról, hogy a népet az egy isten tiszteetére akarta vinni stb.

píthatni meg, a mit Ipolyi úr, tág alapú kiindulási pontjánál fogva, meg sem igen kisért. Elfogad majd mindent vizsgálatlanúl, s következtetéseket von abból, a mit vizsgálat nélkül elfogadott. Ezen eljárás készt engem e kérdés bővebb vitatására.

Halandó alakban jelent meg e bűnös világnak az idvezítő. A kik e magasztos eszmében hisznek, nem vádolhatnak tiszteletlenségről a kersztyénség iránt, ha mint történetíró, csupán világtörténeti fejlődésében tekintve e helyen az eszmét, azzal szövöm tovább értekezésem fonalát, a mit nem rég egy jeles katholikus író szintén megmutatott,* miszerint a kijelentett vallás igazolásai is ily külformában jelentek meg az egyes népeknek. Mindenekelőtt a judæismus által közvetítve válik érthetővé a keresztyénség, majd a görög-római pogányság külsőségeit ölti magára, hogy lényegét, szellemét elfogadtassa. A törvény szigora egyfelől, melyet Kalvin és Knox követői megint életbeléptettek, a puritánság — ó-szövetségi emlékezeteken alapszik; míg a cultus ama ragyogása, mely az isteninek közvetítésére a művészeteket is segédeszközül használja, azon derült világnézlettől van kölcsönözve, a mely vallássá emelte a «szép» élvezetét. A londoni és edinburghi komolyan-néma vasárnapok, az ünnepek eme judæalizálása egyfelől, s másrészről a vidor nép örökös processiója ünnepnapokon délelőtt templomba, délután múlatóhelyekre: mind oly színezet, mely a régi korból van kölcsönözve. S Grimm, a mint láttuk, még részletesben kimutatta, mint maradnak fen a keresztyénségben a régi hit ősmaradványai, átalakúlva, érzéki közvetítéssel,

* Sepp, *Das Heidenthum und dessen Bedeutung für das Christenthum* cz. művében.

a régi istenek személyiségét a szentekre és hősökre vivén által, részint rossz szellemekké sülyesztve azokat. A régi hitregék mesékké, a mondák legendákká alakúlnak, s a pogány cultus egy része mint babonaság tartja fen magát.

Mindezt jól tudja Ipolyi úr; de nem látszik tudni, a mire már Grimm figyelmeztetheté, hogy e mondák, legendák, mesék és babonás szokások is nyomon kisérték a keresztyénséget a középkorban a megtérített népekhez, mint ama régibb, zsidó és görög-római elemek, melyekről az elébb szóltam.

A középkori mondák, hitregék, legendák és babonák ennélfogva bőven folytak nálunk is, mindaddig, míg e hitregék, legendák stb. folyamának, épen a magyarság közepett, részint más irányt adott, részint gátot vetett a protestantismus terjedése. Ugyanazon szellem, mely Németországon a Schlegelek romanticismusát megbuktatta, első történeti föllépésekor is ellenségesnek mutatkozott mindaz iránt, a mi csodás, s az ész ítélőszéke elé vont mindent, a mi nem az evangeliumban találta forrását.

De míg maga a keresztyénség is kétségkívül sok idegen elemet hozott közénk, részint sok új monda, legenda keletkezésére adott alkalmat, a mikkel mindjárt krónikairóinkban találkozunk, s a miknek egy részét hasztalan törekszik Ipolyi úr nemzetünk őskorára vinni vissza:* egyéb csatornákról sem kell megfeledkeznünk, melyek, külföldi érintkezéseinknél fogva, folyvást nyitva állottak a szellemi közlekedésnek. Említsem-e majd kelet, majd nyugot polgárosító befolyását, s az olasz cultura kétségtelen hatását az Anjouk alatt? Említsem-e végre a keleti befo-

* Vannak, a melyek bibliai mintákra és a melyek közös európai legendai alapokra utalnak.

lyásokat már a keresztes háború alatt, melyekben magyar hősök is vettek részt, s majd a török uralmat, a mely alatt oly hosszas ideig voltak hazánk egyes részei.

S míg a mondák egy része inkább helyhez és időhez van kötve, különösen a népmesék azok, melyek leginkább vándorolnak egy helyről másra, nem levén sem helyhez, sem időhez kötve. Ugyanazon mesékkel, csekély változtatással, gyakran a legtávolabb népeknél találkozunk. A Talliá-ról szóló nápolyi mesét például föltaláljuk mind a németeknél (Dornröschen), mind a francziáknál (la belle au bois dormant). S hogy magunkra térjek, Henszlmann Imre, több száz különféle idegen népmesét vetvén egybe a magyarországiakkal, melyek Gaál, Majláth és Erdélyi gyüjteményeiben vannak, úgy találta, hogy a magyar mesékben általánvéve kevés az eredetiség, s csak bizonyos módosított, többször előforduló alakban és az előadási modorban áll az. «Sehol sincsenek — úgymond — oly szövevényes, annyi különféle meséből összeszerkesztett mesék.»*

* Henszlmann egybevetéseiből csak a következőket emelem ki: *A láthatlan királyfi* (Erdélyi 6. szám) megvan Grimmnél 133. sz. a. — *Az üveg-balta* is közel rokon a Grimmnek gyűjteményében levő 50-dik mesével. — *A Három becses dolog* egészen megegyez az *Ezeregy Éjben* az Ahmed királyfi és Bazi Banu tündérleány meséjével. — *A grófkisasszony* (Erdélyi 2. sz.) ugyanazon mese, mely a Grimm-féle gyűjteményben *Räuber-Bräutigam* név alatt fordúl elő. — *A koldus ajándéka* czímű mesét (Erdélyi 12. sz.) mind Schottnál (20. sz. a. *A csoda-ajándék*), mind a Grimm-féle gyűjteményben föltaláljuk (*Tischlein deck dich*, 36. sz.). — *Az ördög rémülését* (Gaal, 3. sz. a.) egészen föltaláljuk a *Tugendschule* czímű gyűjteményben, mely a mult század elején jelent meg Nürnbergben; föltaláljuk a lengyelek Twardowszky-ról szóló meséi közt is. — Magyar Szépirodalmi Szemle. Kiadta a Kisfaludy-társaság, 1847.

S a magyar mesék egyik jellemvonásául emeli ki, hogy aránylag több oly elem van azokban, mely az arabok *Ezeregy Éjé*-ben is előfordul, mint a német mesékben.

Henszlmann czikkei, melyek a Szépirodalmi Szemle több számában jelentek meg, nem kerülték el Ipolyi úr figyelmét. Ő azonban a hasonlatból, mely meséink és a külföldi mesék közt gyakran meglepőleg mutatkozik, nem következteti az idegen származást. «E hasonlat — úgymond — mindenütt előfordúl, s így minden nép elkölcsönözte volna egymástól, de végre kitől?»

Részemről nem tagadom, hogy a legtávolabb élő népek meséi közt is fordulhatnak elő egyes véletlen találkozási pontok. Már Humboldt megjegyezte középázsiai utazásában, hogy a mi ős hagyománynak tetszik, gyakran nem egyéb azon benyomás eredményénél, melyet bizonyos helyek, természeti tárgyak látása tesz az emberre. S ki kétli, hogy hasonló helyek és természeti tünemények hasonló képzeletet ébreszthetnek különböző népek közt? Csak azon óriás árnyakat említem, melyek a nap feljöttével roppant kőszirtekké változnak: mennyi rokon tartalmú mondára adott ez alkalmat minden népnél. Egyes képekben még inkább feltűnik a hasonlat. A hóra vagy tejre csöppent vér példáúl oly képe a női arcz szépségének, a mely a mongoloknál szintúgy előfordul, mint a német mesékben. De ha hasonló benyomások hasonló képzetet költhetnek az emberi szellemben: nem kell-e viszont csak az éghajlati különbségeknek is külön, saját typust adniok a képzelődés műveinek? Vessük egybe csak a keleti és európai költészetet; vessük egybe a déli és éjszaki népek irodalmát. Mennyire saját színezettel, jelleggel bír mindegyik. A mint az írók a világ legtávolabb részeiben hasonló gondolatra jöhetnek, úgy a népek kép-

zeteiben, eszméiben is föltaláljuk ugyan e rokonságot: de valamint e mellett kimutathatjuk a plagiumot az irodalomban, úgy vagyunk arra nézve, a mit a népek kölcsönöznek egymástól. E részben biztos kiindulási pontokat találhat az itészet. Így azon mesékre nézve, melyek a köztünk élő idegen népiségek közt szintúgy megvannak, mint nyelvünkön, nem valószínű-e a kölcsönzés, ha e meséket határainkon túl is föltaláljuk azon népeknél, melyek a köztünk lakó idegen népekkel vérrokonok? Egyébiránt is nemcsak egyes világrészek tüntetnek föl különbségeket; minden nép szelleme hord magán bizonyos bélyeget, a mely megkülönbözteti más népektől.

Grimm éles szeme azonnal észreveszi a nápolyi mesékben a mi római,* s a germán mondákban, hitregékben a mi celta stb. Az európai mythologok tisztán elkülönzik a görög-római, germán, celta, szláv mythoszt. «Kétségkívül, — úgymond Maury Alfred, Francziaország egyik tetekintélye e szakban, — vannak regék, mondák, mesék, melyek a Himalájától kezdve, minden népnél ismételve előfordulnak, de viszont vannak tisztán görög-latin, celta, germán, skandináv és szláv eredetüek is.» Hogy különösen csak a meséket említsem, a görög és római írók sokszor érintik azon «anilis fabula»-kat, melyek alkalmasint mindenüvé elvándoroltak, a hova az ó-világ míveltsége kiterjeszkedett. Grimm Apulejusnál és Luciannál is talál ily mesék nyomára.* A keresztyén egyházi írók is emlékszenek azokról. . . . S mi nagy kiterjedést vőn a germán hit- és mondakör! Átmentek, mint tudjuk, töredékei Brittaniába, Francziaországba, néha egész a déli részekig elhatva, a hol a római elemek uralkodtak túlnyomólag.

* Lásd Grimm Jakab előszavát a Pentameronehoz (1846).

Még a szláv mondákba, mesékbe stb. is keveredtek germán elemek a görög hagyományok mellett, melyek nagyobb befolyással voltak azokra. Ha mindemellett e különböző elemeket Monier közelebb egy művében egybezavarta: méltán megrótta a franczia ítészet.* Ki fogja mondani, hogy Ipolyi úr is helyesen cselekvék, midőn szintén összezavarta a magyar mythologiában mindazon elemeket, midőn, úgyszólva, nem is akar elismerni európai, idegen befolyást, azon hiuságunknak hízelgő állítással igazolván nézetét, miszerint: «*a magyarság oly élénk erélylyel nyilatkozott e téren,* melyet hazánknak nevezünk, hogy gyakran nemzetünk fogadtatá el nyelvét, szokását stb. a köztünk lakó népiségekkel.»**

Nem vizsgálom, mennyi adatot lehet felhozni az ellenkezőre, a Döbrentei által úgynevezett visszamagyarosodás történetére. Mindenki át fogja látni, hogy ha a köztünk lakó népiségek a magyarságba olvadtak: ez épen azt mutatja, hogy szükégkép tömegestől vette föl a néphit az idegen elemeket. Mert lehetlen föltennünk, hogy a nyelvcserével valamely népfaj egész szellemi világa azonnal átváltozzék; hogy a megmagyarosodott helységekben a dajkák azonnal megszüntek volna mesélni, s az öregek és az átváltozott új ivadék közt egyszerre szakadt legyen meg minden szellemi közlekedés.

Bizonyára soha sem nyilatkozott erélyesebben a magyarság azon népfajok irányában, a melyek közt élünk, mint a germán szellem nyilatkozott a középkoron át, midőn lassanként a szlávokat tömegestől olvasztá föl magában, s a celta elemeket, melyek Németország több helyén

* *Athenaeum français*, jan. 13. 1855.

** Bevezetés XXIV. lap.

beszögellettek, egészen fölolvasztá. Az erély ily élénk jelenségei mellett sem birt a németség minden szláv és celta elemet végkép kiirtani. Megvannak azok maiglan, s különösen a celta befolyásról nagy elismeréssel nyilatkozik Grimm. Senki sem érzi inkább a germán elem fontosságát; a múlt dicsőségének emléke senkit sem lelkesít inkább, mint Németország ez első rendű tudósát, a ki, midőn az összehasonlító nyelvtudomány kimutatta egyes nagy népfajok rokonságát, egy vala a főbbek közől, a kik a mívelt emberiség nagyobb részét *indogermánnak* nevezték el. S halljuk, mit mond e nagy germán a celta mythologiáról, midőn a nemzeti őshit erdetét kutatván, ez idegen elembe ütközik! «A mi a celta vallásból fönmaradt, ugymond, töredékességében is magasabb értelmi míveltségre mutat, mint a minővel a német és skandináv mythologiában találkozunk.» Mennyire ellentétben van ez elismeréssel Ipolyi úr eljárása, a ki mintegy becsületbeli dolognak tartja a köztünk és körülünk lakó népek befolyását eszmekörünkre elvitatni, mert hiszen, úgymond, *a magyar nem volt oly lélekszegény,** hogy azok meséire, mondáira, babonáira szorúlt volna! Tehát Ipolyi úr ne tudná, mily solidaritásban áll a népek szellemi fejlődése; hogy a mint ember embertől, úgy nép néptől veszen át eszméket, képzeteket. A mívelt görög hit fogalmainak egy részét míveletlenebb népek, thrákok, pelaszgok stb. közt kell keresnünk. A sémi ajkú és áriai népek mythologiájában is mennyi a kölcsönvett, egyik és másiknak saját typusa mellett!

A történetnyomozó föladata elkülönzeni, a mi valamely nép hitkörében kölcsönvett, hogy kimutathassa, a

* Bevezetés. XXIV. lap.

mi eredeti. Ez úton indúlt nagybecsű nyomozásaiban Röth.* A magyar mythologiai nyomokat is ez úton lehet vala tisztába hozni. Ipolyi úr azonban a fentebb érintett hibás elvből indúlva ki, nem is akar különböztetni, s úgy bánik a nép közt talált mesékkel, mondákkal, szokásokkal, mint a közmondásokkal. A közmondásokat kivonatban egybeállítja, minden tárgyról, összeszedi példáúl mindazokat, a melyekben előfordúl az «isten» név és így szól: ime ezen meg ezen tulajdonokat köti össze az ős magyar mythologia az istenség fogalmával, — keveset törődve azzal, hogy az idézett kifejezések közt nem egy van, a mely minden népnél általános, a mi kölcsönvett, sőt épen keresztyén.

Mi kevéssé tudja, vagy inkább, szeretem hinni, akarja elkülönzeni Ipolyi úr az ős hit élő forrásaiban a mi valóban *magyar*, attól a mi *idegen*: leginkább mutatja az Attilára vonatkozó hősmondák tárgyalása. E mondák körül már az idegen forrásokat lehetlen vala ignorálnia; de az idegen elemeket itt sem igyekszik elkülönzeni a húnmagyar töredékektől, sőt mindazt, a mi az európai népek hősregéiben e nagy világhódítóról fenmaradt, *közös alapon* és kölcsönös érintkezésből keletkezett közös *hún-magyar-german* örökségnek állítja.**

Mindenek előtt feltűnik, hogy szerzőnk a román hagyományokról e hősmondák tárgyalásában egészen megfeledkezett. A román hagyomány Attilának a polgárisult, s a germán hagyomány a barbár fajok iránti viseletére vonatkozik. Thierry Amadé éles szeme mind a kettőt szo-

* *Geschichte der aegyptischen und zoroasterischen Glaubenslehre.*

** *Magyar Mythologia*, 159. lap.

rosan megkülönbözteti a magyartól. S irodalmunk történetírójának is föltüntek e különbségek a különböző népek hagyományaiban. «A dolog — úgymond Toldy — az egy históriai alapnál fogva egy: a mondák jelleme azonban a népek és költők külön egyéniségénél fogva különböző.»*

Ipolyi úr a germán hagyományban kiismerhetni véli hősünk eredeti vonásait.**

S Toldy kimutatja, hogy például a német eposz Eteléje minden egyéb, csak nem Attila, a mi felfogásunk szerint. «Rüdiger — úgymond — Etele kérője, Krimhildának kilátást nyújt, hogy királya talán keresztyénné is lesz. S valóban látjuk is őt lakvárosában hitvesével misére menni! A nagylelkű Etele álnokúl magához hivatja a Nibelung-hősöket, s őket a vendégjog tapodásával megöleti; s pedig a hitvese régi sérelméért állandó boszút húnjaira bizva; ő maga gyáva, a tűrhetlenségig passiv, valóságos statista király, míg húnjai is csakugyan bajnokokhoz méltatlanúl küzdenek. E passivitáshoz férfiatlan pulyaság szövetkezik: s midőn Hildebrand Krimhildát összekonczolja, hitveseérti boszúállás helyett csak panasza és könyei vannak.»

Ki ismer e vonásokban a hún-magyar hagyomány Eteléjére?

De menjünk tovább!

Ha a mesékben, mondákban, melyek a nép ajakán élnek, lehetnek a magyar őshit töredékei; vannak viszont olyanok is, a melyek kétségtelenűl magokon viselik az idegen származás bélyegét: még inkább föltűnik ez idegen eredet írott emlékeinken. Krónikaíróinkban Ipolyi úr fő-

* *A magyar költészet története.*

** *Magyar Mythologia*, 159. lap.

leg csak classikus irodalmi kifejezéseket lát, főleg a hol kedvencz eszméje, az ős magyar monotheismussal ellenkezőleg «dii immortales», «scythica numina», «ex multis deabus una» stb. fordúlnak elő. Ellenkezőleg nem látja a bibliai emlékezéseket és középkori általános legendai nyomokat. Anonymus s utána több krónikaírónk Izrael népe vándorlásával teszi párhuzamba őseinknek e földre érkezését; s az igéret földéről, választott népről szólanak, mihez igen közel feküdt a «magyarok istenének eszméje.» E történeti nyomok szerint, ha nekem is szabad föltevésekbe bocsátkoznom, midőn annyi hypothesis birálásával foglalkoznom, későbbi eredetűnek hiszem az érintett kifejezést, hogysem azt az ős magyar monotheismus igazolására védokúl elfogadhatnám.

S irodalmunk későbbi korszakában még kevesebb eredetiséggel találkozunk. Krónikásainknál, egyes mondákat* és legendákat kivéve, — még főleg a kép, színezet, hang az idegen, az általános középkori: irodalmunk későbbi magyar termékeiben már az anyag is többnyire kölcsönvett. Csak verses regényeinket említem. Wolff, a regény általános történeteiről írván,** azt mondja többek közt: «hogy soha sem volt a költészetnek oly valódi népvándorlása, mint a középkorban s az azt követő időkben. Most is átültetik a népek irodalmuk termékeit kölcsönösen; de a fordítmány a hazai nyelven is csak idegen termék marad.» Azon időkben, melyekről szólok, valódi néptulajdonná lőn elsajátítva az idegen. Egyes monda-

* Példáúl a szarvasróli monda, mely a húnokat vezérli, egészen gót eredetű. Lásd Thierry Amadé *Attiláját*, Szabó Károly ide vonatkozó jegyzetével.

** *Allgemeine Geschichte des Romans* von dessen Ursprung bis zur neuesten Zeit. Von O. L. B. Wolff, Jena, 1850.

körök, csekély változtatással, a nemzeti mondák és történetek szelleme szerint bejárták egész Európát. A különböző felfogás egészben véve nem tőn igen nagy módosításokat, mert a főbb fogalmak, nézetek és szenvedélyek ugyanazok voltak Európaszerte. Hogy az európai mondakörökből hozzánk is szivárogtak át egyes mondák, kétségtelen. Toldy említi különösen az óriás Loránt tetteit, melyeket Mátyás királyunk, Galeotti szerint, még gyermek korában hallgatott. «A regényes költészet — mond szintén Toldy — a XVI. században nálunk is sok illatos virágot hozott, de azok ide majd mind idegen földről plántáltattak át.» Regényes költészetünk forrásait főleg a középkori európai nagy mondakörökben, részint a Gesta-k és Boccaccio Decameronjának fordításaiban találjuk föl.

Kevés kivétellel forma és anyag egyaránt idegen volt e szerint irodalmunk kezdetén. Majd görög-latin minták lettek nálunk is uralkodókká.

Az irodalom hatását az életre kellene megtagadnunk, ha el nem ismernők ez idegen elemek befolyását a magyar nép gondolkodásmódjára. Újabb időkben nincs mű, mely annyi kiadással dicsekedhetnék, mint verses regényeink egy része, mi nagy elterjedésökről és népszerűségökről tesz bizonyságot.

Minő volt e művek kétségtelen befolyása: oly kérdés, mely szintúgy érdekli azt, a ki a magyar mythologia töredékeit nyomozza, mint irodalmunk történetíróját.

Ipolyi úr fölöslegesnek tartja e hatást nyomozni, miután idegen elemeket népünk fogalmaiban, képzeteiben nem akar elismerni, elvűl állítván föl, hogy a magyar világnézlet az jelenleg is, a mi volt századok előtt.

S a mint egybezavarja az előttünk fekvő mű a magyar és idegen elemeket: szintoly kevés érzéket tanusít az

ősinek, eredetinek kiismerésében, szemközt azzal, a mi későbbi származású, s nem a népképzelem alkotása.

Irodalmunk, fájdalom, nem mutathat föl példányokat a népköltészet azon korszakából, mely a műköltészetet más nemzetnél is megelőzte. Nincsenek néprománczaink, balladáink a hegedűsök korából, népies typusszal, magyar monda-tartalommal, melyekben a nyelv még darabos, de erőteljes, pezsgő, jellemző, a verselés még szabálytalan, a rím tökéletlen, többnyire csak assonáló, s nyelv és verselés mégis oly kellemes hangzású, mert önkéntelenűl utánozza a természet neszét s a dalnak azon esését, melyet csupán a nép ajakáról tanúl el a költő. Ama tisztán objectiv költészetről szólok, mely minduntalan drámai dialogokba csap át, s melyben a forma művészietlenségeért az előadás közvetlensége, egyszerűsége és naivsága oly bőven kárpótol.

Hasztalan keressük e vonásokat hazai költészetünk legrégibb maradványaiban, a verses krónikák és históriás énekek száraz krónikai hangjában, mely a történt dolgok hosszadalmas és egyhangú előadásához tartja magát, s a népies dallam hiányát művésziebb verseléssel nem pótolja, legfölebb is stereotyp fordúlataiban mutat némi műgondra.

Közelebbi időkben azonban, ama visszahatás folytán, mely a classikus formák uralkodására szükségkép következett, a nemzetiségek fölébredése s a kor democrata irányai által is elősegítve, annyira fejlődésnek indúlt a népies költészet; s mióta különösen Goethe a szerb dalokra fordítá a németek figyelmét, a népies mondák, epikus költeményeknek annyi gyűjteménye jelent meg majd minden európai nyelven, hogy elég alkalmat nyújtottak tanúlmányozásra, mind forma, mind anyag tekintetében.

E tanúlmányokat nem igyekvék megszerezni Ipolyi úr. Csuda-e aztán, ha az anyag egybehordásában sem járhatott el azon kritikával, melyet óhajték vala; ha például nem látszik tudni, hogy a mi a reflexión átszűrve jelen meg Tompánál, nem lehet népies; s hogy a *gyermekesség* Lisznyainál oly kevéssé *gyermetegség*, mint a dagály nem népköltészet, hanem fölfútt buborék, mely a kritika legkisebb érintésére szétfoszlik, nem hagyva semmi tartalmat. S hányszor hivatkozik szerző Tompa és Lisznyai költeményeire? hányszor teszi ránk azon benyomást, hogy csinált virágokra tart tarlózatot élő virágok hiányában!

Valóban szerzőnk mindent elkövet, hogy az anyagokat, melyek a magyar mythologia alkotásához szükségesek, szaporítsa. Ezért von be vizsgálódási körébe oly adatokat, melyek nem állják ki a kritikát, s talán ez anyagszaporítási vágyból utasítá vissza minden európai érintkezés befolyását.

Iyolyi úr azonban csak az európai hitkörök, mondák, mesék befolyását vonja kétségbe: az ázsiai mythosokat oly szoros összeköttetésben látja az általa úgynevezett magyar mythologiával, hogy azon hitkörök befolyásával minden lépten-nyomon találkozunk.

Térjünk tehát a mű ezen oldalára!

II.

Mivel újabb időkben, előbb a romantikusok által adott lendűletre, s aztán a philologiai vizsgálódások folytán legtöbb történt külföldön az ázsiai mythosok ismertetése körül: Ipolyi úr is azokban bír legtöbb ismerettel.

«Ott kelle — úgymond — merítnie, a hol legbővebben foly az eredeti kútfő.»*

S az ellen magában nem lehet kifogás.

Az emberi szellem nyilatkozataiban mindenütt tudunk találkozási pontokat kimutatni. Az emberiségnek szintúgy megvannak a világtörténetben mutatkozó összhangzó lélektani törvényei, mint az egyes embereknek. S mint az összehasonlító nyelvtan, úgy az összehasonlító mythologia sok dolgot világosíthat föl, a mi iránt nem valánk azelőtt tisztában. A solidaritás az összes emberiség külön családai közt elvitathatlan tény: az elv áll, csak az alkalmazás iránt lehet kérdés.

S ebben, úgy tetszik, könnyen tévednek a tudosók.

Maury Alfréd megjegyzé nem rég, hogy az ázsiai mythologiák míveltetvén főleg a közelebbi időkben, hamar készen vagyunk azzal az okoskodással, hogy minden mythologiai képzet Ázsiából jött azon népfajokkal, melyek onnan népesítették Európát. Mindig szokásban volt, főleg a németeknél, a szerint, a mint egyik vagy másik nép tanúlmányozására fordítá valamely nagyobb szellem a közfigyelmet, nem csak a vallásos, hanem egyéb intézményeket is majd Egyiptomból, majd a görögöktől származtatni. A szanszkrit tanúlmányok végre Indiába vezették vissza minden hitnézet eredetét. S mythologjaink előtt ekkép minden idegen növénynek tűnik föl Európában; s a legfőbb istenfogalmaktól a dajkák meséjéig mindennek az indiai és egyiptomi pantheonból kell származnia.

Tagadhatlan, hogy az Ázsiából jött népek némi elemi hitfogalmakat hoztak magokkal, melyek közösek lehettek mindnyájokkal, de az is kétségtelen, hogy van tömérdek

* Bevezetés. X. lap.

rege, monda, hitnézet Európában, melynek nem felelnek meg keleti regék, mondák stb. Ezen csak az kétkedhetnék, a ki azt vitatná, hogy az Ázsiából elszakadt népek szelleme, képzelődése megszűnt volna működni ama népek újabb lakhelyén. A történet ellenkezőt mutat. Azon solidaritás mellett, melyet kész szívvel elismerek, mindenütt föltűnik a különféleség is az egységben. Azt látjuk, hogy a mint egyes emberek, úgy egész népek is külön jellemmel, saját egyéniséggel bírnak, s e különbségek szellemök mindennemű nyilatkozataiban, vallásos képzeteikben is föltűnnek. «Minden mythosnak megvan saját légköre, minden vallásos mysteriumnak saját perspectivája.» Innen a különbségek már az ó-világ hitköreiben is. Az ind és egyiptomi, a sémi és áriai hitkörök, egyes találkozási pontok mellett, roppant eltéréseket mutatnak. Sőt a közös forrásból származó mythosok is merőben különböző irányban fejlődhetnek elágazásaikban, különböző körülmények közt. Mutatja az ind és zend vallás kifejlődése. Az utóbbi rossz szellemekké változtatta az ős istenek neveit. A devakból lettek a devek, divek. S minél inkább eltérnek egyes népek bölcsejöktől, hol az első benyomásokkal első fogalmaikat vették, minél ellenkezőbb éghajlat alá, minél különbözőbb természeti viszonyok közé jutnak: annál inkább elmosódnak az eredeti benyomások, annál gyérebben tűnnek föl a hasonlat vonásai vallásos nézeteikben. Ide járúl, mint szintén nevezetes tényező, az eredeti életmód és társadalmi viszonyok változtatása, például ha a nomád nép állandó lakhelyet választ.

Mindezen tekintetek nagy megfontolással intenek eljárnunk a mythologiai párhuzamokban.

Ipolyi úr erre nem volt ügyelettel.

A mily kevéssé hajlandó a körülünk fekvő népek

befolyását elismerni, kikkel ezredév óta élünk együtt: annyira elragadja őt mythos-alkotási heve ázsiai párhuzamaiban, úgy, hogy sokszor úgy szólván semmiből teremti a mythost a keleti mythosok képére és hasonlatára, azon elmélet szerint, így s így van ennél vagy amannál a keleti népnél, tehát így kell lenni nálunk is.

S ugyan e párhuzamok néha meg ellenkező tulságba is ragadják. A Toldi-monda eredetiségét, azt hiszem, kézzel foghatólag megmutatta báró Kemény Zsigmond.*

* Megmutatja Kemény, hogy semmi köze a mi Toldinknak a hitregei Heraklesekkel, Rustemekkel. «Ezeknél már születésöknél kezdődik a rendkívüli, *a csodás*, mintegy előjeléül a dicsőségnek, mely életöket körülsugározza. A mi Toldink csak «erős vastag gyermek» volt, mint Ilosvai írja. A Herakles-mondakör hőse továbbá grotesk alakú csodalényektől, szörnyektől menti meg az országot; főszerepet játszik e mondakör hősénél *a barang*, mely világtörténeti egyénné avatja a helyi nevezetességgel bíró hőst, ki e fölött *erotikus* irányban is bámulatra ragadja a világot. A mi Toldi Miklósunkra mindez nem áll; merő *acrobatai* próbatétek férczeletéből állanak a felőle szóló mondák. S még csak babonás, phantastikus, természetfölötti téren sem mozognak e mondák a középkori lovagregények példájára. Miért? Épen mivel Toldi Miklós a helyett, hogy csak jelképes személy volt volna, oly határozott *egyediséggel* bírt, hogy épen ennél fogva a róla keringő mondakört a nép nem olvaszthatta egészen saját szellemébe, s költészetével nem alakíthatta át teljesleg. A hős jellemvonásai részben eszményítés nélkül szállottak reánk. Kemény mindezt a mondakör taglalásával megmutatja. A hős pályája kezdetben a legnagyobb mértékben népies. Nem így aztán. «A népköltészet, — úgymond Kemény — ha semmi korlát közé nincs szorítva, ha szabad szárnyakon röpked, hősét, kinek vitézségéről mondakört teremt, nem szereti egy helyhez kötni, s mindig csak egyénekkel állítni szembe. Mert az idegen világ és a nagy tömeg elleni harcz, az ismeretlen helyzetek, a csodás viszonyok, az egyének tömeggeli küzdése annyi ingerrel hat a nép gyemeteg phantasiájára,

Ipolyi úr addig keresi a hasonlatokat minden világrész hősmondáiból, míg végre a magyar hősről minden saját, magyar népies színt, a történeti monda minden egyéni vonásait eltörölve, az ó kor kalandor hőseinek, egy Herakles, Rustem stb. typikus alakjában tűnik az föl.

De halljuk Ipolyi úr elméletét, melyre építi mythologiai párhuzamait.

«A magyar mythologia — úgymond Ipolyi úr — ős mythosi eredeti elemekre mutat. Közel az emberiség eredetéhez, az első kezdet s honba visznek föl nyomai. S ez őshon felőli nézet pedig az ezzel összefüggő ősnép és nyelv kérdésére vezet.»* Mi ez őshon hollétét illeti: «a geognostikai hypothesisek — mond folytatólag — Ázsia azon földvonalát jelölik ki az emberiség őshonának, mely nyugotról keletnek vonúlva, a régiek Atropateneját, Baktrianát, Himalaját mint Perzsiát foglalja magában a közte létező térrel.» Itt keletkezett szerző szerint az ős nyelv, melyről azt mondja, hogy az a szanszkrit vagy azzal legközelebb rokon. Itt keletkezett tehát az emberiség ős vallása is. «S a hindu ős emlékek legbiztosabban vezetnek egy ily mythologiai kezdet nyomaira.»

hogy hősmeséibe legkönnyebben ezen elemeket vegyíti. S hogy Toldinál ilyest nem használt, jele, miként közvetlen adatok által gátoltaték, melyek a mondák keletkezésekor még frisek s nem a homályos régiségből átszállongók voltak. Különben Toldi, azon idő szerint, melyben költeték, egyedűl vert volna szét görög, tatár vagy török csapatokat s bejárta volna az ellenség földjét, még pedig *genialis* földtani pontatlansággal, mely *János* vitéz kalandjait oly népies színezetűekké teszi. De mellőzve ezeket, kétségtelen, hogy Toldi élményei közül olyakat szemelhetünk ki, melyek *népietlenek*, s oly jellemvonásokat, melyek tisztán *egyediek* stb.» L. Kemény érdekes czikkét az 1854. *Divatcsarnok* jan. 15. számában.

* Bevezetés, XXXIX. lap.

S mi ezen ősvallás?

Szerző szerint a monotheismus, mely aztán fokonkénti elhalványúlásával a pantheismus, polytheismus és természettiszteletnek adott helyet, egész ama végső elaljasodásig, midőn az ember a durva, értelmetlen magia, sabæismus, állattisztelet és fetisben keresi üdvét.*

S mivel igazolja a szerző, hogy a monotheismus volt az ind ősvallás?

A hindu nép legrégibb vallási könyvei, — úgymond — egyedűl az ősi monotheismust, az egy ős lényt (ek-hunesha vagy ek-isha, mely nevet szerző összeköttetésbe hozza a magyar *isten* névvel) ismerik.

Lássuk mennyiben áll ez.

Az ind vallás legrégibb irott ős forrásai a Vedák, s ezek közt legrégibbnek tartják az ind régiségek nyomozói a Rig-Vedát, melynek eredete még az ind nép őshazájába vezet vissza. S mit találunk ebben? Hymnusokat a természetelemek, mint megannyi külön istenség dicsőítésére. Ott találkozunk ugyan a később kiképzett háromság főbb személyeivel, még akkor Indra, Varuna és Agni név alatt. Ezek mellett azonban egész csoportja tűnik föl az isteneknek, kik szembetűnőleg természeti elemek, s részint azonosak ama három főistenséggel, részint alájok rendeltek vagy függetlenek azoktól. A nap, néhány csillag, ritkán a hold, a hajnal, zivatar, felhő, egyes folyamok mind megannyi isteni hatalom, kiket Sleeman tanusága szerint maiglan a kültermészetben imád az ind. «Az ind szellem — úgymond *Lassen*, az ind régiségek egyik legalaposabb nyomozója — oly erősen a természet befolyása alatt állott a legrégibb időkben, hogy az isteni lények szükségkép

* Bevezetés. XXXVIII. lap.

a természeti elemek jellemét viselik eleinte. A vedai istenek közűl csak kevés erkölcsi, szellemi fogalmat képviselő lény van. Általában a legrégibb Vedák gondolatvilága még igen gyermekes és homályos. Még csak nem is szellemek a vedai istenek, hanem a természet külső tüneményei, melyek érzékeinkre hatnak. Az istenek magok is enyészetnek vannak alávetve.»* Az őserő, őslét fogalma, melyből sokan monotheismusra következtetnek, a Vedák későbbi részeiben tűnik föl, s a vallásbölcselem útján jóval utóbb fejlett ki a Vedanta-philosophiában. Nem egyéb ez őslény az elvont, üres létnél. Nem monotheismus, melyben az isten lényegileg különvált a világtól. Az ind hitbölcselemben az isten csak a világ csirája, azonegy azzal, nem bír külön személyiséggel. A monotheismusban az isten szabadon teremti a világot: az ind hitbölcselem szerint Brahma maga alakúl világgá. Ez isten csak annyiban egységes, a mennyiben minden a mi van, az ő töredéke. Hogy később e fogalom szellemibb tartalmat nyert, úgy hiszem, helyesen vélekedik Wuttke,** ha a keresztyénség és izlám befolyásának tulajdonítja.

Az ind források tehát ellenkezőt mutatnak, mint a mit Ipolyi úr fölállít.

Tévedését annak kell tulajdonítanom, hogy nem vizsgálta az ind vallás történeti fejlődésének külön stádiumait, s a lét azon egységét, melyre később emelkedett föl a brahmin szellem, tekinté kiindúlási pontúl, holott az egy későbbi, egy magasabb fejlődés fokozata.

* *Indische Alterthumskunde* von *Ch. Lassen*, Bonn 1843.

** *Geschichte des Heidenthums* in Beziehung auf Religion, Wissen, Kunst, Sittlichkeit und Staatsleben von Dr. *A. Wuttke*, II. Band, Bresslau.

Nem is lehet különben.

Az emberi szellem fejlődésében mindig a részletekről emelkedik az általános ismeretére. Ez a szellemi fejlődés törvénye. A zsidó vallás s még inkább a keresztyénség egy fensőbb világtörténeti fokozatot képvisel, melyre mint az épen idéztem tekintély helyesen fejezi ki, bizonyos pædagogiai előzményeken által juthat el az emberiség. Azon institutiókat értem, melyeket az egyiptomi papságtól vön Mózes, hol hitbölcselmi úton már kifejlett Amun-Knef eszméje; * azon növelést értem, melyre negyven év vala szükséges ama nagy törvényhozónak, míg egy egészen új ivadék nőtt föl, minden más néptől elkülönözve, — s a mely növelés szintúgy előkészíté a kedélyeket a «kijelentett igazság» fölfogására, mint a görög bölcselem, végkifejlésében, előmozdítá a keresztyénség terjedését.

Kétségtelenűl a ki a véges korlátolt egységet az egyetemestől nem képes megkülönböztetni, a ki monotheismust lát ott, a hol például valamely néptörzs csupán egy isteni hatalmat, ezt vagy azt az állatot, ezt vagy azt a folyamot avagy égi testet tiszteli, — ez értelemben nyomaira találhat az úgynevezett természeti állapotban élő népeknél is az egyistenűségnek; csak azt ne higyjük, hogy e néptörzsek a monotheistikus istenfogalomnak csak sejtelmével is bírnak. Nem a számszerinti egységben áll a monotheismus lényege, minél fogva az isten csupán azért egy, mivel nincs egy második vagy harmadik, hanem abban, hogy az istenség oly általános lét, oly föltétlen szabad szellem, a ki nélkül és a kin kívül semmi sem lehet. Az egy isten-imádás a míveltség legalsóbb fokán inkább

* *Geschichte unserer abendländischen Philosophie* von Dr. *Eduard Röth.* I. Band. Mannheim, 1846.

hiány, szellemi szegénység, mint magasabb fokozat. Jól jegyzi meg Wuttke, hogy a ki a számból itéli meg az isteninek értékét, többre kell becsülnie azon néger törzset, a mely csupán egy — *kigyót* imád, a sokistenű görögöknél.

A természeti állapotban élő népeknek a szellem lényegéről, s így a valódi egységről sem lehet fogalmuk. Csak a véges és pedig az érzékileg fölfogható tárgy létezik rájok nézve, nem képesek a tárgyak sokaságát egyetemben fogni föl. Igaz, hogy már a sokistenűseg bizonyos fokozatán is mutatkozik hajlam az isteni hatalmakat egy rendezett egészbe foglalni össze egyik vagy másik isten fensősége alatt. Ez azonban mindenütt csak lazul egybefüggő csoportozat, nem élő egység. Zeüsz például a többi görög istenek felött soha sem volt korlátlan egyedúr a hellen mythologiában. Sok hitrege maradt fenn az istenek egymás közti czivódásiról; sok példa Zeüsz iránti engedetlenségre. S ha valamely költő egy ily hitregét választott műve meséjéűl, tetszése szerint bánhatott azzal, Zeüsz avagy más istenek iránt ébreszthetett rokonszenvet a nélkül, hogy a nép vallásos érzelmeit sértette volna.* Így fordítá Aeschylosz Prometheoszában Zeüsz ellen a rokonszenveket. S a jó szellemek alakuló hierarchiája mellett ott van mindenütt a rossz szellemek csoportozata: az alakuló egység ellenében kifejlik a dualismus elve.

«De, úgymond Ipolyi úr, egész néptörzsekről értesittetünk, a kiknél maiglan ezen egyszerű ős tisztelet (értem a monotheismus) létez.» S hivatkozik Sonerat keletindiai utazására. Nem olvastam e művet, de ellenében sok más művet idézhetnénk, melyek mind magok az indek, mind a mellettök félvad állapotban élő törzsek vallási fogal-

* Lásd *Grote* művét Görögország történetéről.

mairól épen ellenkezőt tanúsítanak. Hivatkozhatnám Lassen tekintélyére; megemlíthetném, hogy Grote, midőn a polytheismus élő, naiv hitéről bennünket meg akar győzni, épen Keletindiára utasít bennünket, s kimutatja, mennyire betű szerint kell ott venni a természetelemek, folyamok stb. imádását.

Újabb időkben, utazások következtében, rendkívüli kiterjedést nyertek immár a nép- és földrajzi ismeretek. Nincs míveltségi állapot, melyen egy vagy más népet nem ismernénk, s puszta szemlélődés helyett tapasztalatok után szerezhetünk meggyőződést míveltségi fokozatokról, melyeken az emberiségnek át kelle mennie, míg az úgynevezett természeti állapotból polgárisodásra jutott. S ez átmeneti állapotban sehol sem találkozunk monotheismussal. Az indiánok úgynevezett «nagy szelleme», tudtomra az egyedüli adat, melyet az ellenkező nézet pártolói föl szoktak hozni. Valóban különös föltennünk e szegény indiánokról, kik közül némely törzsek *tízig* alig tudnak olvasni, hogy a «*végtelen*» fogalmával birjanak. Egy jeles munka, mely az amerikai vallásokról nem rég jelent meg, minden kétséget eloszlat e részben. S már Wuttke megmutatta, hogy az érintett nagy szellem csak valamely hatalmasabb dæmon, egyes törzsek főszelleme, melynek csupán a törzsi büszkeség ad más törzsek istenei fölött elsőséget; s hogy tulajdonképen e nagy szellem, mely majd minden törzsnél más nevet visel, gyakran nem is egyéb egy elhunyt hatalmas főnök vagy törzsatya védszelleménél.

Azt látjuk, hogy az ember, a mint először megjelenik a természetben, a körüle levő tárgyak teljes ismerete nélkül, a hatalmas természeti elemek ellenében merőben passiv. Mint a gyermekben lassanként ébred föl a sze-

mélyiség öntudata a külvilág ellenében. S ha előbb a természeti tárgyak uralma alatt állott, most szembe állítja személyiségét a kültermészettel, s lassanként az egyéni szellem küzdi föl magát uralkodó hatalommá. Ha addig a kültermészet tárgyaiban találta ismét istenét, most már szellemben kezdi keresni, de nem általános szellemben, a mit még nem tud fölfogni, hanem a véges alanyban, az egyes szellemben. Az emberi lélek e szerint ifjusága szilaj öntudatában, az ellenkező túlságba esett. S harcz áll elő a kül- és beltermészet meghasonlása következtében. E korból valók Osiris és Tüfon és a titánok harczai. Később végre általános isten-fogalomra emelkedik a lélek — a pantheismusban, melyben még a természet és istenség nincs különválva; s a sokkal magasztosabb, fensőbb monotheismusban, hol az istenség, mint általános végtelen szellem tűnik föl, mint minden anyagi- és szelleminek legfőbb ősforrása.

Az utóbbi két fokozatot a vallásbölcselem útján éri el az emberi szellem, mint a kifejlődés legfőbb fokát. S rendesen ott közelítették meg e fogalmat a régi világ népei, a hol kifejlett papi rend foglalkozott azzal. Így fejlett ki Indiában az ős Brahma eszméje, mint az ind háromság, Egyiptomban Amun-Knef eszméje, mint az isteni négység ős forrása.

Az előadott fejlődési fokozatok szerint először is a puszta természeti tárgy tűnik föl, *hatásában*, istenként az embernek: például valamely folyam, a nap vagy félelmes állat stb. Az ember önkéntelenül hajol meg a hatalmas temészeti tárgyak túlnyomó befolyása alatt. *Ez a nyers természetimádás*, a természeti tárgyak istenítése.

A mint a lélek kiemelkedik e passivitásból, azonnal érvényesíti akaratjogát. Azelőtt a természeti tárgy így

szólt mintegy az emberhez: én istened vagyok! Most az ember fentartja magának e vagy ama tárgy istenként elismerését. Így szól mintegy ahhoz: légy istenem, én annak ismerlek el!* S jeléül, hogy a tárgy, a melyhez ekkép szól, kiemelkedik a mindennapi, profanus dolgok köréből, valamely külső jellel jelöli azt meg. Szemet fest annak, kóczot, avagy egyebet aggat arra megkülönböztető jelül. Ez a *fetisismus*, melyben e szerint már némi alanyi elem is nyilatkozik. A tárgyilagos isteni hatalom nem puszta lélektelen, physikai hatalom többé, hanem már némi szellemforma; véges es anyagi ugyan még, de a jellel, melylyel megjelölték, kiemelkedett mintegy a többi véges és anyagi dolgokköző̈l. Szóval, közeledünk a szellemibb tartalmu *samanismushoz*. A *fetisismus* tehát már egy magasabb, bár igen naiv formája a vallásosságnak. Nem csak az alanyiság nagyobb kifejlése, a melyet fölteszen, tanusítja ezt, hanem azon viszony is, melyben az ember a míveltség ezen fokozatán isteneihez áll. A nyers természetimádó vallásos érzelmének alapja többnyire a félelem. A fetisimádó már bizalmasabb lábon él istenével; lakában, tűzhelyén tartja, ételt ad annak, megtisztogatja, s ha nem engedelmeskedik, meg is veri. Elismerése nélkül nem volna isten, tehát megkivánja, hogy szolgáljon neki. Az egyéniség érdekébe, szolgálatába vont védistenség.

Szellemibb tartalmat nyer továbbá az isteni fogalom a *samanismusban*. Az alany átviszi mintegy szellemiségét a természet tárgyaiba, melyek aztán meglelkesülnek. Ezek azonban még sem valódi szellemek, csak árnyalakok, tér és idő által korlátolt lények, melyek nem való czélok,

* Lásd *Wuttke* idéztem művét a pogányság történeteiről. I. kötet.

határozott eszmék szerint működnek, hanem csak a szellemiség legalsóbb fokozatán tűnvén föl, önkény, szeszély, esetleges ösztön szerint. Szellemiségöket, *személyiségöket a polytheismus* fejti ki tisztábban. Hogy azonban mind e mellett e fokozaton már szellemiebbé vált a vallásos tisztelet tárgya; hogy az ember szellemét mintegy átvitte a kültermészetbe: mutatja a holtak lelkeinek tisztelete, mely szoros összefüggésben áll a samanismussal. Míg a fetisimádó magát a bálványt imádja, itt már a bálványok csak jelül szolgálnak, hogy szent a hely, a hol állanak, mert valamely isteni hatalom, dæmon lakozik ott.

Ezek szerint a vallásos fejlődés következő fokozatait állíthatni föl.

a) nyers természetimádás,

b) fetisismus,

c) samanismus, vagyis dæmonok cultusa;

d) polytheismus, mely aztán hitbölcselmi úton pantheismussá fejlődik, és végre

e) monotheismus.

Hogy e történeti fejlődés fokozatait nem önkényesen állítám föl, mutatja a népek míveltsége, melyeknél az egyik vagy másik cultust inkább kifejlődve látjuk.

A nyers természetimádást leginkább a vadász törzsek közt találjuk föl, kik rendesen a míveltség legalsóbb fokán állanak. A fetisismus a partlakó, halász népek közt honosabb. A dæmonok tisztelete végre a pásztor — nomád népeknél van leginkább elterjedve.*

Néhol az átmeneti korszakban levő népeknél vegyesen találjuk a különböző fokozatokat. Így jelölik a fetisismusból a samanismusba, s erről a polytheismusba át-

* Lásd *Wuttke* többször idéztem műve első kötetét.

menetelt közös jelenségek. Valamint az is megtörténik, ha valamely nép nem önállóan fejlődik, hanem a míveltségben sokkal előhaladottabb népekkel jő érintkezésbe, hogy a túlnyomó idegen szellemi befolyás következtében egyik és másik fokozatot elugorja, s vallás tekintetében tüstént a míveltség magasabb fokára jut. Ily befolyással volt az izlám és a keresztyén monotheismus a mongolok egy részére.

A mondottakból immár következik:

1. hogy Ipolyi úr megfordította azon rendet, melyet az emberi szellem fejlődésében tapasztalunk, midőn a monotheismust vette az indek ős vallásának, melyből aztán elaljasodás után esett az emberiség a durva magiába, sabæismusba, állattiszteletbe és fetisbe. Mily egybezavarása az eszméknek!

2. hogy az Ipolyi úr által fölhozott okoskodások és adatok egyaránt alaptalanok levén, a magyar ős vallás sem lehetett monotheismus.

A miket Ipolyi úr a magyar «isten» névnek a szanszkrit *esha*-ból származtatására nézve mond, melynek értelme: *ez* vagy *az*, tudniillik a leghatározottabb *létező*: a nyelvtudósokra bízom megitélni, mennyiben egyez a nyelv törvényeivel származtatása. Fejtsék meg azok, mennyiben helyes *főnevet* idegen gyökből magyar *igehatározó* raggal (ten = ad forman: itten, miszerint az isten név semmivel sem tenne többet, mint itten) képezni. Részemről csak egy pár történeti ellenvetésre szorítkozom.

Mindenek előtt megjegyzem, hogy igen önkényes Ipolyi úr azon föltevése, mintha az ő *eshaja* régibb származású lenne az *isten* név jelentésére a szanszkrit nyelvben a *deva*-nál, mely devből származván, fénylőt, ragyogót jelent, s ekkép a fényes eget vagy mennyet jelenti. A nyel-

vek története már magában megczáfolja Ipolyi úr állítását, ha nem állana is, a mit fennebb mondék az ind vallás fejlődési stádiumairól, miszerint az elvontabb isteni fogalom csak utóbb a Vedantaphilosophiában fejlett ki. *A népek legősibb szavai concret fogalmat fejeznek ki.* Ipolyi úr itt is megfordítván a fejlődés rendét, elvont fogalmat jelentő szóval nyitja meg az emberi mívelődés történeteit. S ezt azon ténynyel szemközt teszi, melyet Lassen után maga is kiemel: tudniillik, hogy az indogermán népek mindnyájan a *dev*-ből vették az isten nevezetet. Így lett *Zeüsz, Deus, Tius,* stb. Mi következik ebből? Az, hogy mikor az indogermán népek külön váltak az ős szanszkrittól, *deva* volt még e nyelvben az isten neve. S Ipolyi úr kedvéért föltevén, hogy kezdetben őseink is együtt laktak a szanszkrit néppel, kérdem, őseink vagy az indogermán népek váltak-e meg előbb az őshazától? *Az összehasonlító nyelvtudomány bizonyára ellenünk dönti el e kérdést.* A nyelvi eltérések, ha meg is engedjük az egy ős nyelvet, különszakadás után fejlődtek ki szükségkép. S mivel ez eltérés inkább a nyelv *idomában,* mint anyagában mutatkozik: föl kell tennünk, hogy az indogermán népek jóval tovább éltek a szanszkrit nép közelében, míg a nyelv szerkezetében teljesen kifejlett a hasonlat, mint a mi őseink, kiknek maiglan fenmaradt nyelve más rokonságra utal. S különös, hogy mégis a korábban elszakadottak vették át Ipolyi úr szerint a tisztább istenfogalmat, melynek — épen mivel tisztább fogalom — szükségkép később kellett kifejlenie.

Ipolyi úr bizonyítási módja, mint látjuk, a nyelv kérdésére vezet bennünket.

Az ős vallás kérdésével szoros összeköttetésben van nála az ős nyelv kérdése.

Ipolyi úr erre minduntalan visszatér, s nagy kiterjedésben űzött etymologizálása e téren alpszik.

Vizsgáljuk tehát munkáját ez oldalról.

III.

Az ősnyelv kérdése, mely szintoly kedvencz eszméje Ipolyi úrnak, mint az ind ősvallás, — e kérdés, mondom, a nyelvek eredetének kérdésével függ egybe.

Mellőzöm a meddő bölcselmi okoskodásokat. A ki e részben alapos tájékozást kiván, olvassa meg Grimm Jakab értekezését a nyelv eredetéről.

Annyi kétségtelen, hogy minden gondolható történeti tudás föltételezi már a nyelvek létezését.

Kétségtelen, hogy nyelvet egyes ember nem alkothat, az már a társas együttélés eredménye.

S ha föl is állítjuk egy ősnyelv létezését: kétségtelen, a mit e részben Hunfalvy Pál állít, hogy mihelyt külön háznépek állottak elő, melyek különböző helyekre vetődtek egymástól, e külön lakás külön természeti hatásoknak tette ki őket, mi által növelésök, s így nyelvök is szükégkép különbözővé vált. A rokon háznépek, törzsek, mond folytatólag jeles nyelvtudósunk, okvetlenül addig éltek egymás közelében s távol nem-rokon háznépektől, törzsektől, míg nyelveik bizonyos közös jelleműekké váltak. Ennél fogva föl kell vennünk, hogy mind a sémi, mind az indogermán, mind az altaji népek és nyelvek külön-külön helyeken alakúltak; különben a nyelvfajok különbségeit nem tudnók megfejteni. S ha minden nemzet legősiebb történetei okvetetlenül rokon nemzetek közelében folytak le: *a magyar nemzet legősiebb történeteit sem keresheljük se a sémi, se az indogermán népek közt.*

Mit akarnak tehát történetnyomozóink, kiált föl Hunfalvy, a kik oly helyen keresik őseink nyomdokait, a hol a történetek világánál egyedül indogermán vagy sémi nemzeteket látunk? Mit akar Ipolyi úr, kérdem én, midőn az ind nép közt keresi mythologiánk ősforrásait?

A magyar mythologia ősfogalmainak kérdése a magyarok őshazájának kérdésével függ egybe.

S erre, egyéb források hiányában, csupán az összehasonlító nyelvtudomány felelhet.

Hogy a nyelvrokonság nem egyes szavak, hangok egyezésében, nem a nyelv anyagában, hanem szerkezetében, idomában keresendő, eléggé kifejtette nálunk Hunfalvy Pál.

S a nyelvrokonság az úgynevezett ural-altaji népekkel hoz bennünket legközelebbi atyafiságba.

Nem szenved ugyan kétséget, hogy az emberi organumok azonságánál fogva a nyelvek anyaga is sok hasonlatot mutat; s igaz, hogy a világ valamennyi nyelvei kölcsönösen fölvilágosítják egymást: de jól jegyzé meg már Fábián, hogy az ős vagy tőnyelvről csak akkor lehetne sejtelmünk, ha valamennyi nyelv szavai meglesznek előttünk fejtve; jól mondja Hunfalvy, hogy a *hasonlítás törvényei azt parancsolják, miszerint valamely nyelvet elsőben is azzal hasonlítsunk, a melynek rokonsága előttünk nem csupán az anyag, hanem az idom tekintetében is bizonyos.* A rokon nyelvek vizsgálata nélkül egy nyelv szógyökereiről sem lehet beszélni.

S Ipolyi úr mythologiai rendszere nagy részint ellenkező nyelvészkedésen alapszik. Majd egy indogermán, majd egy sémi nyelvben keresi egyik és másik szó gyökerét: az ural-altaji nyelvekhez, nyelvészeti párhuzamaiban,

fölvilágosításaiban csak igen ritkán, mondhatni kivételesen, folyamodik. Megesik, hogy a hol egy rokon hangzású és értelmű szó valamely altaji nyelvből, más által figyelmeztetve, megüti fülét, azt legfölebb jegyzetben említi meg, míg a munka szövegében más, nem rokon nyelvcsalád köréből igyekszik kiokoskodni egy vagy más összavunk értelmét. A mit az isten név magyarázatánál látunk,* ugyanazt tapasztaljuk például a *táltos* név fejtegetésében, melyet ismét a hindu *tat* (= az, *amaz atya*) gyökből származtat, a mit aztán rokonságba hoz az egyiptomi Tóthtal, sőt Phtah istennel és a khaldei Thaute-val stb.** Szükség volt-e e név jelentésének keresése végett megint Indiába mennie Ipolyi úrnak, midőn például Hunfalvy fejtegetéseiből tudjuk, hogy a finn nyelvben *taitaa* = tudni-t jelent, s *taitaja* annyi mint *tató, tatós,* melyet a különböző nyelvjárás majd *tátos*nak, majd *táltos*nak ejthet, mi e szerint *tudóst* jelent? Ipolyi úr ezt nem tudván, miután előbb idegen nyelvek körében kereste e szó jelentését, utóbb mintegy maga is kétkedve eljárása helyességén, azon ingatagságnál s ide s tova kapdosásnál fogva, mely általában jellemzi nyelvészkedését, azon hibába esett, mely a rokon nyelvek nem tudása miatt szinte kikerülhetlen, *hogy a mi nyelvünk módja szerint elemez kölcsönvett szókat; s a tátos nevet még a magyar szájtátóval (tát, táté* = dőre stb.) is igyekszik magyarázni. Igy tesz a *tatár* név magyarázatával is, melyet a magyar *tatar* (honnan: tatarozni) névből származtat, mennyire helyesen, meglátjuk alább. Legyen elég ez egy-két példa sok helyett.

* Jegyzetében olvassuk, hogy Reguly figyelmeztette őt, miszerint a cseremisz nyelven *esta* = csinálót, teremtőt jelent.

** Magyar Mythologia, 463. lap.

Ha szerzőnk minden szóelemzését bonczolni akarnók, hasonló vastagságú könyvet kellene irni.

Midőn azonban Fábián és Hunfalvy után fölállítám azon elvet, mely magában is értetik, hogy valamely nyelv szógyökereiről csak a rokon nyelvek vizsgálata után mondhatunk helyes itéletet: egyiránt távol vala tőlem, azt akarni állítani, hogy nyelvünknek saját gyökszavai nincsenek, és azt vitatni, hogy valamely nemzet csak a rokon nyelvekből kölcsönöz. Ily purismussal egy nyelv sem dicsekhetik. Minden nyelvben vannak nemcsak ősrokon szavak, melyeket közös fészkökből hoztak magokkal a népek: minden nyelv vőn és veszen föl folyvást más népek nyelvkincseiből idegen szókat, részint egészen felolvasztva, bizonyos szabályok szerint átidomítva, magához hasonítva. Van eset, hogy tömegestől és pedig nyersen, földolgozatlanúl sajátítja el az idegen szavakat. A német nyelvnek, mint Stier Theofil mondja, tized része idegen eredetű. Nem is említem a vegynyelveket, az olaszt, franczíát, spanyolt és angolt stb. Miért képezne e szabály alól csupán a magyar kivételt, rokonaitól távol, mindenfelől idegen elemektől környezve? Az etymologia dolga vizsgálni, minő törvények szerint honosítá meg az idegen szavakat a honi ajak.

Ügyelt-e Ipolyi úr e törvényekre szószármaztatásaiban? Megfelel-e például az etymologia törvényeinek, ha szerzőnk az *ördög* név utósó szótagát a szanszkrit *dev*ből származtatja, s hogy a rokon hangzást kihozza, az *idegen* névből előbb *magyar* többest képez, s e többest veszi aztán által egyes jelentéssel (*devek* = dök = dög)? E kérdések eldöntését nyelvtudósainkra hagyom.

Én csak némi általánosságokra figyelmeztetem ismét Ipolyi urat, melyek úgy hiszem minden történetnyomozó

által szem előtt tartandók, a ki a nyelvtudomány fáklyájával keres világot, a hol egyéb történeti nyomok az őskor szürkületében elvesznek szemeink elől.

Mindenek előtt föltűnt előttem, hogy a mint munkája kezdetén fölállítá Ipolyi úr ama képtelen állítást, miszerint a magyar világnézlet egy egészen új hit és polgárisodás fölvételével, ezredéves surlódás és idegen elemekkel érintkezés mellett sem változott mind e mai napig: úgy a magyar nyelvre nézve sem akar európai kölcsönzéseket elismerni; s valahányszor oly szóra akad, mely példáúl a szláv nyelvekben egészen föltalálható, tagadja a kölcsönzést s vagy valamely rokon hangzású ázsiai gyökszóra, vagy — a hol ilyesre nem talál — egyszerűen az *ős nyelvre* utal, melyről már fenebb szóltam. Így a *pokol* név magyarázatában a 381-ik lapon, így a *nyavalya* származtatásában.

Másik hibája Ipolyi úr nyelvészetének, hogy többször az idegen nyelvek teljes ismerete nélkül nyelvészkedik, egyes szavak, szótagok puszta hangzása után indulva, s keveset törődve azzal, hogy ugyanegy hangzású szó különböző eredettel s értelemmel bírhat különböző nyelvekben.

Oly pontra jutottam, mely Európa-szerte egyik gyönge oldala volt mindazon történetnyomozóknak, a kik több képzelőtehetséggel bírtak, mint nyelvtudományi jártassággal. Oly baj, mely minden nemzetnél előfordult, habár nem is kapott annyira erőre, mint nálunk. «Úgy látszik, írja többek közt Schmidt Julián, hogy az összehasonlító nyelvtudomány roppant széles körének fölfogására csak kevés, egészen sajátságosan alkotott fő van hivatva, s hol erre nincs eset, *könnyen élez és képzelődés pótolja az ismeret hiányát*. Egy téren sem találkozunk annyi hivat-

tak? Hasonló szokásról értesít bennünket Pallas a mongoloknál, kik szintén szeretnek idegen neveket venni föl, mint Brigadir, Kapitán, Griska, Babbel stb.; s következtethetjük e ezekből, hogy azon népek, melyektől e neveket kölcsönzék, közös eredetűek a mongolokkal? Ázsia földabrosza tele rokonhangzású, de azért idegen származású nevekkel. Ezért nem lehet a nevek magyarázásában *a priori* okoskodni. Ide járúl, hogy míg a hangrokonság semmi összefüggésben nem levő tulajdonnevek közt is megvan: addig viszont egyes neveket annyira eltorzít, átalakít az idegen ajak, hogy több esetben épen nem ismerünk azokra. S jól mondja Hansen,* hogy minél régibb valamely nyelv, annál önkényesebben bánik az idegen tulajdonnevekkel. Legyen elég említnem, mint bánt Herodot az idegen szavakkal. Nem csuda, ha Niebuhr és Hansen mongol rokonságot lát például a fennmaradt néhány skütha szóban, míg ugyanazokból médpersa rokonságra következtet Anquetil du Perron és Zeusz. A hellenesített persa nevek hangzását csak azóta kezdjük sejteni, mióta a régi zend forrásokat megnyitotta a nyelvtudomány. S a byzantinusok mennyire ferdítették el a régi magyar tulajdonneveket, mi különbözőleg olvassa azokat csak Jerney és Szabó Károly!** Végre, ha egész szavak hasonlata után sem indulhatunk egész bizonyossággal nyomozásunkban, mennyivel könnyebb a tévedés, ha egyes szóta-

* Ost-Europa nach Herodot mit Ergänzungen aus Hippokrates von Dr. A. Hansen. Dorpat, 1844.

** Constantin Porphyr. szerint a magyar hét nemzetségága nevei: *Neke*, *Megere*, *Kurtugermat*, *Tarián*, *Genach*, *Kare*, *Kase*. Szabó Károly olvasása szerint: *Nyék*, *Megyer*, *Kürt-Gyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kár*, *Káz*. Jerney szerint ugyan e nevek: *Nyaka*, *Megjere*, *Kürt gyomra*, *Tarja*, *Könyök*, *Kar*, *Kéz*.

gokra tartunk etymologiai vadászatot. Nem ok nélkül mondja tehát *Grimm*,* «*saját sorsuk van a tulajdonneveknek, minél fogva egyéb szók mértékét nem alkalmazhatni azokra*».

Az etymologia csak segédtudománya a történetírásnak; fölvilágosíthat egyet és mást, de *a hol ethnographiai és egyetemes történeti ismeretek nem támogatják, legfölebb is csak hypothesisekre vezethet bennünket, mikből nem szabad történetet csinálni.*

Hogy a mythologiákban a névmagyarázat fontos szerepet játszik: kétségtelen.

Lássuk, hogy járt el Ipolyi úr a tulajdonnevek származtatásában.

Szerzőnk a *tatár* név gyökét majd a *tat* mythoszi névből származtatja, s tehát szanszkritból — mely szó, mint láttuk, már a *tátos* név magyarázásában szerepelt nála; majd *tatar* tájszónkkal hozza összeköttetésbe, a mi rossz, rongyos, hitvány, alávaló embert jelent. Innen *tatarozni* = megfoltozgatni. S mindamellett, hogy ilyen megvetést fejez ki e szó, azt hiszi a szerző: «hogy világosan kivehető óriási tulajdonokra vihetők vissza e szó maiglan fentartott értelmei». S mivel igazolja ezt? A szokásos szólásformákból: *rigyen el a tatár* stb. Ha meggondoljuk, hogy hasonló szólásformák vitték rá szerzőt, miszerint *a nyavalyából, fenéből, ocsmányból* is mythologiai fogalmakat csináljon, ezen nem csodálkozom. Minden áron magyar mythologiát akart alkotni. De csodálom, hogy nyelvtani hozzávetéseiből történeti következtetéseket is von; csodálom, hogy a magyarnak tulajdonítja a tatár

* Haupt's Zeitschrift für deutsches Alterthum, 1843. III. 1. 145. lap.

nép elnevezését, azt hivén, hogy a tatárok a mi elnevezésünkre egész készséggel fölvették tulajdonnevűl e megvetést jelentő melléknevet, sőt utánunk az egész világ elfogadta azt. Hogyan tévedhete szerzőnk ily önkényes magyarázatokba, midőn történeti, sőt alapos etymologiai fölvilágosítások is állhattak előtte? A *tatár* nevezet, mint tudjuk, a XIII. századtól fogva lett ismeretes Ázsiában, s onnan szivárgott át Európába, Csingiszkán hadjárata óta, kinek anyja tatár törzshez tartozott, s a kinek legjobb katonái tatárok voltak. Hogy a *tartaros* névvel, mint Ipolyi úr véli, semmi köze e névnek: már ezért sem szükséges mutogatni. A görögök nem ismerhették e nevet, de a tatárok sem ismerhették a görög tartarost, mikor először föltűntek a khinai történetekben. A *tatár* név — írja egy régi khinai történetíró, Nyeou-Gang-Sieu, ki 1007—62 körűl élt — igen régi eredetű. Karamsin * állítja, hogy a persa és arab történetírók nem ismerik e nevet, csak a mongolt. A név eredetét illetőleg pedig úgy vélekedik, hogy ezen khinai szótól ered az: *ta-ta*, mely szomszédot jelent; vagy Karpini szerint * hasonló (Tatár) nevű folyótól származik, melyre aligha illik Ipolyi úr *rongyos* epithetona.

Idézhetnek több hasonló adatot is Ipolyi úr művéből. Azonban ez adatok közől néhány úgy is előfordúl, ha majd a mű részleteire térvén, vizsgálni fogom, mi tehát Ipolyi úr szerint a magyar mythologia.

Akkor az is még inkább ki fog derűlni, hogy szerzőnk nem helyesen cselekvék, ha a németek példáját követve, valamint mythologiai párhuzamaiban, úgy szár-

* Geschichte des russischen Reichs. III. B. Nro 160. p. 310.
** Voyages en Bergeron, p. 38.

maztatásaiban is többnyire a szanszkrit népet vette kiindúlási pontjáúl. Szintoly tévedés, mint Otrokocsié és másoké, kik a zsidó nyelvből indúltak ki őstörténeti nyomozásaikban, a mit Ipolyi úr több helyen kárhoztat. A német nyelvet rokonsági kapcsok fűzik a szanszkrithoz, s e rokonság nemcsak a nyelv idomában, hanem anyagában is minduntalan föltűnt. Kétségtelenűl a mi nyelvünkben is vannak indogermán szavak, a szanszkrit tanúlmányok ennél fogva hasznosak reánk nézve is. Hasznosak e nyelv rendkívüli tökélyeinél fogva is. Mindenek előtt kell azonban mívelnünk a rokonabb, uralaltáji nyelveket. E téren tőlünk, mint e nyelvcsalád legmíveltebb tagjától, várhat jogosan legtöbbet Európa. Így egészíti ki egyik irodalom a másikat, — a magyar a többi európai népekét, így támogathatja irodalmunk egyik ága a másikat, — a nyelvészet a nyomozó történetírást.

De ideje egybevonnom értekezésem fonalát.

Azt hiszem, a mondottakból is eléggé kitetszik, hogy Ipolyi úrnak kétségtelen érdemei vannak a magyar mythologiai nyomok gyűjtésében; de kitetszik egyszersmind, hogy ez adatok egybeállításában nem járt el azon kritikával, melyet a nyomozó történetírótól várhatánk.

Ebből következik, hogy ingatagnak kell lennie azon épületnek, mely a kritikátlanúl egybehordott anyagokon, ily tág alapú mythologiai párhuzamokon és oly helytelen nyelvészkedésen alapszik.

Erről azonban máskor, — ha úgy fog tetszeni tisztelt hallgatóimnak, kiktől ezennel bocsánatot kérek, ha hosszasan fárasztám figyelmöket.

II.

ALTÁJI PÁRHUZAMOK.*

I.

Mi volt a magyarok ősvallása?

Alapjában nem lehetett más, mint azon húnszittya népeké, melyek a történet kezdetétől fogva ugyanazon téreken mozogtak, honnan, hagyományaink és a legrégibb történeti nyomok szerint, őseink e földre jöttek. A vallások története tanusítja, hogy azonegy éghajlat alatt, hasonló természeti benyomások közepett, egyforma életmód mellett, a műveltség ugyanazon fokán egyképen alakúl a népek vallásos szemlélete. *Herodot* skythái s a húnok, avarok és bolgárok példáúl mind saját, egyéni jellemvonásokkal jelennek meg a történetekben, de különbözéseik daczára is, annyira közös jelleggel, mely egy tekintetre szembetűnik. Különösen feltünő e hasonlat, ha vallásukat egybevetjük. Érdekes és tanúlságos párhuzam, melyből magából eldöntő következtetést vonhatnánk eldődeink ősvallására.

Az újabb idők azonban egy tudományt alapítottak meg, mely a nyomozó történetírót még távolabbi időkbe

* Magyar Akad. Évkönyvek, IX. köt. IV. darabja.

vezeti vissza; s külön családokban csoportosítván a népeket, kimutatja e népcsaládok ősi fészkeit, és szavaik ős értelmében föltárja előttünk a népek ős világnézletét. A hasonlító nyelvtudományt értem, mely a szanszkrit és zend nyelvek tanulmányozása által a szanszkrit és zend nép közös honába vezette vissza a történetirót, s ezen őshonban keresi és találja föl Európa legműveltebb népei műveltségének első sarjait. A rokon néptörzsek ugyanis szükségkép addig éltek egymás közelében és távol nemrokon törzsektől, míg nyelveik közös jelleműekké váltak. Különben nem fejthetjük meg a nyelvfajok különbségeit. S ha minden nemzet legősibb történetei okvetetlenül rokon népek közelében folytak le: mi természetesebb, mint a magyar nemzet őstörténeti nyomdokait is a rokon népek közt keresnünk?

A magyar ősvallás nyomozói mindeddig, kivétel nélkül, más utat követtek. Majd sémi, majd indogermán párhuzamokba bocsátkoztak; s történetíróink és költőink vizsgálatlanúl fogadták el *Cornides* állítását a parz hasonlatról, holott csak azon kis munka is megingathatta nézetökben, a mely *Engel*-től, a magyarok eredetéről, *Cornides* értekezésével együtt látott világot.* *Engel* munkája, *Sajnovics* és *Hell*, *Wöldik* és *Fischer* tekintélyére hivatkozván, határozottan kimondja már a magyar nyelv rokonságát a finn nyelvekkel; útal immár a török-tatár és magyar nyelvek közötti hasonlatra is, ha — úgymond Kollár szavaival — «ingenium utriusque lingvæ et structuram orationis spectes».

* Danielis *Cornides* etc. Commentatio de *Religione veterum Hungarorum*, edidit, suamque de *Origine Hungaricae Gentis* dissertationem adjecit Christianus *Engel* etc. Viennae, 1791.

Hol állana most nyelvtudományunk, ha nyelvészeink a *Kollár* és *Engel* által kijelölt, s *Révai* által követett ösvényen haladtak volna mindez ideig? Mellőzöm e kérdés taglalását; csak azt jegyzem meg, hogy a ki oly helyes módszert követett az ősmagyar rokonság kinyomozásában, *Engel*, maga sem látta által e tárgyban *Cornides* tévedését. E körülmény okát a mythologiai ösmeretek fejletlenségében kell főleg keresnünk. A mult század végén, a görög és római mythologián kívül, kevés anyag volt még egybehordva; s az egybegyűjtött anyaghalmazt sem rendezte valódi tudománynyá a bölcselő ész. Azelőtt csak úgy tűnt föl a népek ősvallása, mint bálványozás, papi csalfaságok és babonás előítéletek tömege, melytől undorral fordult el a középkor naiv keresztyén érzelme, s a melyet megvetett a XVIII-dik század egyoldalú bölcselete. Csak napjainkban kezdik átlátni a mythologiai tanulmányok nagyobb jelentőségét. A mi régebben legfölebb a költői képzelem játékának tetszett, most a népek ősvilágnézletét tárja föl előttünk, legelső fogalmaikat az istenekről, az emberről és — a fejlődés egy későbbi fokán — a világegyetemről. Mik egyebek a bölcselkedés tárgyai? Nincsen-e oka Röthnek kelet ősvallásaiban nyomozni a nyugoti bölcselem kezdeteit?

Az ősvallások eme tárgyilagosabb, bölcselmibb felfogását sok tényező mozdítá elő. A keleti nyelvek tanúlmányozása dús forrásokat nyitott a mythologiai nyomozásnak, melyeket a romantikusok, főleg Németországban, oly hévvel igyekeztek kizsákmányolni. A Vedák, a Zend könyv, az egyiptomi hieroglyphák és az ékiratok a népek fejlődésének oly korszakaiba vezettek vissza, melyekről azelőtt semmit sem tudott a történetírás. Élet, mozgalom és alakulás áll előttünk, a hol eddigelé csak a társadalom

megkövesültét, a szellemi elet pangását láttuk. Mélyebb pillantást sikerűlt vethetnünk a vallások fejlődésének történeti folyamára; s az utazási munkák, melyek e műveltség különböző fokozatán álló népekkel ismertettek meg, lehetővé tették az egybevetést, az általános párhuzamot. Látjuk, hogy két tényezőből alakúl főleg a pogány népek ősvallása: a kültermészet tüneményeinek benyomásából, mely az éghajlatok szerint különböző, s a mely elemet ez okból változónak, esetlegesnek mondhatni; s azon állandó elemből, mely az életmód és műveltségi állapot kifolyása. E tényezők eredményét csak erős külbefolyás vagy oly nemzeti belforradalom módosíthatja, minőt *Zoroaster* és *Buddha* hitújítása idézett elő, mely azonban már a polgárisodás magasabb fokán szokott bekövetkezni. A művelődés legalsó fokán, a legmostohább életviszonyok közt nyers természet-imádókkal találkozunk. A fetisismus, samanismus, polytheismus, már magasabb fejlődési mozzanatok. Elmondám más alkalommal, minő életviszonyoknak felel meg mindenik mozzanat. Kijelöltem mindenik ős vallásforma főbb jellemvonásait. E jellemvonások összege vezethet csupán helyes eredményre a népek ősvallásai egybevetésében. Egyes adatok találkozása már azon okból is csalhat, mert a vallási fejlődés fensőbb fokozatán is megtartja sokszor egyik vagy másik nép az alsóbb fokozat némi sajátságait. A samanismusba átviszi a fetisimádó kóczisteneit, s a dæmonologiát a görög polytheismus sem szorította végkép háttérbe. A tűzimádás, éjszaki Ázsia népei közt, merőben más jelentőséggel bír, mint a tűz cultusa a parz vallásban. Azok magát az elemet imádják, míg a nyugot-áriai nézlet csak az istenség nyilatkozatát, symbolumát látja a tűzben. Ki fogja most már a samán varázslókat a zend nép magusaival egybezavarni?

Oly különbségek, melyeket félszázad előtt még nem láthattak annyira tisztán, mint napjainkban.

Csuda-e, ha tévedett *Cornides?*

Ő a zend nép vallását sem ismerhette annyira, mint *Anquetil du Perron* után jelenleg ismerjük. S *Anquetil du Perron* nem esett-e maga is hasonló tévedésbe a skythák vallására nézve, mint *Cornides* a magyar ősvallás nyomozása közben? Nem feledkezett-e meg ő is ama nagy szellemi ellentétről, mely Turánt Iránttól elkülönzé? S ha több százados érintkezés nem tudta megdönteni e nagy ellentétet a skythák és médperzsa népek közt: mint tehetni föl, hogy azon idő közben, mely alatt őseink állítólag Perzsia szomszédságában laktak, átvették volna a perzsa vallást? Ez érintkezés, ha e részben *Nestornak* hitelt adhatunk, 625-ben kezdődött, s nem épen barátságosan. *Heraclius* császár zászlóját követték őseink a kazarokkal a perzsák ellen. A perzsa birodalom már bukó félben volt; s nemsokára a szent tűz a birodalom távol keleti részébe menekült az izlám elől. Nem oly időszak, melyben a parz vallás terjeszkedésére lehetne gondolni. S *Engel* számítása szerint 681-ben már *Constantin* Lebediájában találjuk őseinket.

De ha *Cornides* tévedett, újra fölmerül a kérdés, melyet e czikk élére tűztem: mi volt tehát a magyarok ősvallása?

Ismétlem, a mit kezdetben mondtam, hogy alapjában nem lehetett más, mint azon népek vallása, melyekkel azonegy éghajlat alatt, hasonló természeti benyomások közepett, egyforma életmód mellett, a műveltség ugyanazon fokán találkozunk; nem lehetett más, mint azon népeké, melyek közt nemzetünk legősibb történetei szükségkép lefolytak.

E szerint a vallások bölcselete s a hasonlító nyelvtan egyaránt az altáji népek ősvallása nyomozására utal bennünket.

S épen e nyomozást tűztem ez értekezés föladatául.

II.

A *turkok*, ugymond *Theophylactus*,* tisztelték a *leget* (vagy eget) és a *vizet*, s hymnusokat énekeltek a *földnek*. Ezen természeti tárgyak tiszteletét föltaláljuk az összes altáji népcsaládnál. *Vizsgáljuk* rendre.

a) *A lég, ég, menny.*

Semmi sem alkalmasabb az egyszerű, természeti állapotban levő ember csodálkozását, s azt a félelmet és tiszteletet, mely a vallás kútfejét képezi, annyira fölébreszteni, mint a *lég*, a *menny* vagy az *ég*, a ragyogó égi testekkel. A mennyből hallatszik a dörgés, ott czikáznak az ijesztő villámok, onnan ragyog az éjszaki fény, ott származik a hó, az eső, a jég, a zivatar, annyi jótékony és annyi félelmetes természeti tünemény, megannyi megfoghatatlan dolog, rettegett vagy hálával fogadott csuda a természet fiára nézve. A menny, a látható ég s bizonyos abban rejlő hatalmak tisztelete, mond ez okból *Castrén*,**

* Lásd: *Corpus Scriptor. Hist. Byzantinae. Theophylactus Simacotta*, VII. 8. A bonni kiadás 286. lapján.

** *Alexander Castrén's* Vorlesungen über die *finnische Mythologie*. Im Auftrage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften aus dem Schwedischen übertragen von *A. Schiefner*. St. Petersburg, 1853.

egész Ázsiában otthonos; de sehol sem inkább, mint az altáji népeknél. A mennyet tisztelték a *mongolok tengri*, s a mongol eredetű chinaiak *ten* vagy *tien* név alatt. A *tunguz* maiglan az eget imádja, melyet *buga*-nak mond: s több török-tatár törzs napjainkban is a mennyei hatalomnak, *kudai*-nak, mutatja be legfőbb hódolatát. *Tu-kin*, khinai történetiró, égimádóknak mondja a mostani *törökök* elődeit is. Ugyanezt állítják a khinaiak a *hiongnu* népről. És pedig, hogy az ég alatt kezdetben magát a látható égboltozatot, az anyagi mennyet értették, tanúsítja a vallások fejlődési története, mely, a mint más alkalommal kifejtém, a nyers természetimádást mutatja a vallásos eszmélet első mozzanatának; tanusítja az *isten* név legősibb *anyagi* jelentése mind az indogermán, mind az altáji népeknél.

Lönnrot szerint *jumala* legrégibb istennév a finn mythologiában. Annál valószinűbb állítás, mert a többi finn istenség nem fordúl elő a törzseknél, míg *jumalát* az eszt *jummal*, a lapp *jubmel* és *muenje*, a szürr *jen* és a szamojed *num* (njum) istennevekben is föltaláljuk. S mit jelentett *jumala* a régi finneknél? Háromféle jelentésben jön elő: mint anyagi menny, a menny istene, és istenség általában. Így mondja *Kowalevszki*, hogy *tengri* a mongoloknál a mennyet, a menny istenét (génie du ciel), istenséget általában (divinité) s jó, és rossz szellemet is jelent. «E három jelentés közől, úgymond *Castrén*, természetesen minden nyelvben az érzéki, az anyagi az első, eredeti értelem.» Nyers és műveletlenebb népeknek a legmindennapiabb elvont fogalmakra sincsenek kifejezéseik; annál kevésbé képesek oly magas fogalmat, mint az isten, általános, elvont értelemben fogni föl és fejezni ki, midőn reájok nézve még csak ez vagy amaz isten létezik. Az em-

beri szellem fejlődése hozza magával, hogy lassanként emelkedik az érzékiről az érzékfölöttire, a részletekről az általánosra, a concretről az elvontra.»* S az istennév amaz ős, érzéki, concret jelentése maiglan fönmaradt több altáji nép nyelvében. Nemcsak a chinaiaknál jelenti a *tien* egyaránt a mennyet és mennyistent. Ily kettős értelemben használják némelyek török-tatár szójárásban a *tengri*, egy mordvin szójárásban a *skei*, s a jenesseiosztyák nyelvben ez *es* istenneveket. A műveltebb samojed törzsek jelenleg is előbb a mennyet értik *num* alatt, és csak aztán a menny istenét.

Azonban a dolog természetéből foly, mond *Castrén*, hogy az ég vagy menny imádását lassanként általános természet-cultus váltotta föl. Mert a menny, minden hatalmával és diszével, csak egyes, véges tárgy, melynek tisztelete végre sem elégítheti ki az ember vallásos érzelmét. A műveletlen népek is ösztönszerűleg vonzódnak a végtelen tiszteletére. A mindennapi tapasztalás arra tanítja az embert, hogy a természetben a mennyei tüneményeken kivül sok egyéb tárgy van, mely az ő akaratának nem engedelmeskedik. A hullámzó tenger, az emésztő láng, a termékeny föld hatalmas folyóival, rémes zuhatagaival, magas hegyeivel, sötét erdőivel, vadaival: megannyi túlnyomó hatalom a nyers természeti emberre nézve, melyek imádásra késztik őt. Így szélesűl mindinkább az istenfogalmak köre. Az imádás tárgya, a természeti vallások ezen fejlődési folyama szerint, végtelen lehet. Az ember azonban lassanként kezdi érezni, hogy e szétszórt tárgyakban ugyanazon erő munkál; kezd elmélkedni a részletekről az általánosra, a végesről a végtelenre. A tisztább is-

* Lásd *Castrén* idézett munkája 25. és 11. lapjait.

tenfogalom ezen fejlődését természetesen előmozdítja az érintkezés a monotheismussal. Ily hatással volt az izlám és keresztyénség a mongolokra; ily hatással volt a keresztyénség a finn ősvallásra. E befolyásnak tulajdonítja *Castrén* az elvont istenfogalom kifejlését a finn mythologiában; e befolyás következtében történt, hogy «teremtő» melléknévvel lőn felruházva *Jumala,* holott eredetileg a kosmogonia hiányzik a finn hitkörben.* S a mint elvont értelmet vőn fel a *jumala* szó: végre merőben elvesztette concret jelentését, s új szók állottak elő régi értelmei kifejezésére. Ilyen a mennyre *taivas,* az égistenre *ukko.*

Ukko már személyes isten, *Lenquist* ez okból téved, ha őt mondja a finnek legrégibb istenének. A runokból, úgymond *Castrén,*** nyilván kitetszik, hogy a természeti erők tisztelete volt mindenekelőtt uralkodó. Az istenség személyesítése utóbbi eredetű minden népnél. *Ukko* egy jelentésű a magyar *agg*-al és *ük*-kel, s az ugur-osztyák *jig*-gel, mely atyát jelent. Rokon ezzel a jakut *aga,* szintén atya, míg más keleti turk nyelvekben *aga* vagy *aka* általában idősb személy, bátya, mint az osztyák *iki* s a vogul *ojke.**** Az ozmánok megtisztelő címűl használják e szót, mely *(agu, age)* a mandzsuban is *urat* jelent. A mongol *aka* (acha) idősb testvér, általában *agg* ember s aztán valamely magas állású egyéniség. *Ukko* tehát eredetileg csak tiszteletkifejező epithetona lehetett egy vagy több istennek. A runok általában úgy tüntetik föl a hatalmas isteneket, mint a kik saját udvarral bírnak s kisebb-nagyobb család fejei. E család tagjai közt majd mindig van egy

* *Castrén:* 9., 179. és 180. lap.

** Lásd a 27-ik lapon.

*** Reguly kiadandó vogul szótárából.

ukko vagy családatya és egy *akka* vagy családanya. *Ukko*-t ez okból *isäntä*-nek, házigazdának, *isä*-nek (= ős) atyának, néhol *isäinen*-nek, atyácskának is hívják. Kezdetben tehát minden isten mellékneve *ukko* volt, igy *Jumaláé* is. S mikor a *Jumala* szó általában «isten» értelmet vőn fel, akkor kezdték *ukkot* az ég személyes istenének tartani, úgy hivén, hogy, mint a legfontosabb istenség, különösen érdemes az *agg* vagy *atya* névre, mint a skytháknál *Papajos*, vagy ennek megfelelőleg a római mythologiában *Jupiter*.*

Mint az ég istene, a lég királya, a mennyég közepén, a felhők fölött székel *Ukko*. A szivárvány képezi kézijját s azzal lövi el tüzes nyilait. Karja a villám, melyet a légben villogtat. A régi finn dalok keveset törődnek e hatalmas isten családi viszonyaival: fontosabb dolgai vannak a családi ügyeknél. Ő intézi a fellegek és szelek járását; ura a dörgésnek és villámlásnak. Alkalmasint épen a mennydörgés ébreszté föl először az égi hatalom eszméjét a régi finneknél, miután legrégibb istennevök, *jumala* is dörejre vonatkozik. A mennydörgést varázslattal akarni elűzni, bűnös cselekedet. A villám már nem oly iszonyú. *Ukkot* ez okból föl is hívják, segítsen tüzes kardjával, melynek birtokába óhajtott jutni szorultságában a régi

* *Jupiter* = *divus pater*. A szanszkritban *piter* = *pater*. Miután *Herodot Zeüszszel* adja vissza *Papajost*: valószínű, hogy a skythák ezen istenneve a mennyistent jelenti s *Ukko*nak felel meg. *Neumann* (Die Hellenen im Skythenlande stb. I. k.) szerint *papajos* = *babai*, mely a mongolban apát = *papát* s a bürateknél *urat* is jelent. Egyébiránt Neumann ellenében lásd *Schiefnertől*: Sprachliche Bedenken gegen das Mongolenthum der Skythen. (Bulletin de la classe des sciences historiques etc. de l'Académie imperiale des Sciences de St. Petersbourg. Tom. XIII. N. 13. lu le 22 févr. 1856.)

finn. Különösen félelmesek voltak azonban a mennyisten nyilai. Ha valaki ellene romlását kivánta, mond *Castrén*, csak azt ohajtá: «*verjen meg a tüzes isten-nyila*» mely átokforma maiglan él nyelvünkben is. Mint a villám urának, természetesen a tűz fölött is hatalma van *Ukkonak*; s a felhők és szelek intézője levén, az időjárásra és tenyészetre is nagy befolyással bírt. Tavaszszal ez okból, ha végezték a vetést, ünnepet ültek a finnek *Ukkonak*, s áldoztak és áldomásoztak a mennyisten szent hegyein.

Habár a régi finnek *Ukkot* tisztelték sajátlag, mint az ég istenét, ki e minőségben a fellegek, szelek, villám, dörgés, eső, hó stb. fölött uralkodott: voltak az ég ürében tárgyak, melyek külön istenek hatalma alatt állottak. A finn mythologia legfejlettebb ugyan az altáji népek hitkörében: mindazáltal még abban sem volt megalakúlva az istenek azon hierarchiája, melylyel a polytheismus teljes kifejlése mellett, a görög-római mythologiában találkozunk. Mindenik isten független hatalom a maga körében. A többi altáji népeknél az istenek személyisége sincs kifejlődve; főleg a művelődés alsóbb fokain. De ha az istenek természetének fölfogásában e különbség mutatkozik is: a tisztelet tárgyai ugyanazok az egyes altáji népeknél. Mindenik tiszteli, egy vagy más módon, a *napot*, *holdat* és *csillagokat*. Imádták a napot már *Herodot skythái* (Oitosyros = Apollo). «Kinek figyelmét nem vonja magára — mond egyik nyomozó történetírónk — a *nap* és *holdnak* egybefoglalása a *székelyek* czímerében, a kik minden hún-skytha eredetű népek közt leggondosabbak az ősi szokások fentartásában? Kinek nem tűnik föl a *hold* és *hajnali csillag* alkalmazása a régi *Cumania* (Kúnország) czímerében, nem is említvén a régiebb magyar családok, helységek czímereit?» A *mongolok* közt, kik

most többnyire *Buddha* követői, maiglan vannak törzsek, melyeknek samánjai a *napot* imádják, lótejet öntvén neki áldozatúl a légbe. *Georgi* szerint a *tunguzok* is imádják a *holdat, csillagokat* és főleg a *napot*. Déli Sibéria nomad *tatár* törzsei szintén tisztelik az égi testeket; és *chinai* források szerint a *hiongnu* népnél is szokásban volt azok imádása. Föltaláljuk a nevezett égi testek cultását a *szamojedoknál*, föl az *osztyákok, vogulok* és egyéb finn népiségek közt is. A *lappokról* tudva van, hogy régenten hatalmas istennek tartották a *napot*. Nem szükség ez okból — azon nyomozó történetírónkkal, kit fennebb idéztem — a kaldæus sabæismusra s a perzsák és parthusok közvetítésére vinni vissza a csillagok ősi cultusát eldődeinknél, a mire határozottan következtethetünk *Lugossy* nyomozásaiból is.* S kétségtelen, mond *Castrén*, hogy valamint az épen érintett népek, úgy a *finnek* és *esztek* is anyagi alakjában imádták kezdetben a *napot, holdat* és

* A nomád népek közt, szabad ég alatt élvén s éjjel-nappal figyelemmel kísérvén az égi testek változásait, szükségkép kifejlenek némely csillagászati ismeretek. Így olvassuk a kirgiz kozákokról, kik Közép-Ázsia fenyérein szerte bolyongva élnek, hogy csillagászati ismereteik atyáról fiúra szállanak. Az égi testek járása szerint osztják föl idejöket. Kifejlett astrologiájok van, melynek alapelve szerint szellemekkel van népesülve a látható ég, a kiknek befolyása alatt áll minden élő lény. A csillagok nevei összefüggésben vannak a nép szükségeivel és szokásaival. Így a földsarki csillagot, mely mint iránypont első helyet foglal el szerintök az égen, *vastuskónak* nevezik; *Venus* a *pásztor*, mivel akkor jő fel, midőn a nyáj legelni megy vagy este haza tér; a nagy *medvét* a hét farkashoz hasonlítják, melyek egy szürke és fehér lovat kergetnek. *A plejádok vad juhok*, s midőn nem láthatók, a földi juhoknak hoznak takarmányt. A *tejút* madarak útja, melyek éjszakról délre költöznek. (Alexis de Leochine: Description des Hordes etc. Kirghis, Kazaks, trad. du Russe. Paris, 1840.)

csillagokat. Mutatja azon körülmény, hogy az égi testek istenségeinek maiglan ugyanazok neveik, mint magoknak az égi testeknek. *Kuu* például a holdat és holdistent, *Päivä* a napot és napistent, *Otava* a nagy medve-csillagzatot és istenét egyaránt jelenti. Az égi testek ezen isteneihez nőket is adtak a régi *finnek*; mindenik istennek volt leánya, megannyi szép, ifjú és ügyes szövőfonó szűz. Így a *voguloknál* is *Reguly* szerint. S a finn runók a nap, hold és csillag (Tähti) fiairól is szólanak.

A *nap* fiához intézett dalból* látjuk, hogy a finnek az ős időkben tűztömegnek tartották a napot, s a földi *tüzet* a napanya fiának. E szerint ugyanazon tárgy levén a nap és tűz, világos, hogy a *tűzimádás* a finneknél a nap tiszteletével együtt jár. Ezért mondja esküjében az avarok kagánja, *Baján*: ut *Deus Ignis*, qui in cœlo est, irrueret.** A többi altáji népről is bizonyos, hogy imádták a tüzet. A régi *skytháknál Tabiti* név alatt fordúl elő a tűzisten. A *tukiuek* (turkok), mond egy chinai író, imádják a *tüzet; azért nem ülnek fára*, mivel azt hiszik, tűz van a fában; gyékényt vagy bőrt terítenek a földre, arra ülnek.*** Sok *mongol* és *török* népiség maiglan áldozatot viszen a tűznek; s nem egy törzs van, a mely nem mer húst enni, mielőtt egy darabot a tűzhelyre nem dob. A *mongolok* tűzimádásáról érdekes adatokat közöl *Schmidt*. A *tunguzok* azt hiszik, mint *Georgi* mondja, hogy a tűznek hozott áldozatot oly szívesen veszi mindenik istenség, mintha magának hoznák. Mind a *mongolok*, mind a *törö-*

* *Kalevala*, 26 runo, 431—441. versek.

** *Menander*, de legat. lib. II. A bonni kiadás, 335. lap.

*** Histoire de la vie de Hiouenthsang et ses voyages dans l'Inde. Paris, 1853. p. 56.

kök bizonyos tisztításokat is végeztek a tűzzel. Ős régi szokás a *turkoknál*, mint *Menander* tudósításából látjuk.* Innen a füstölés a *szamojedoknál* is;** innen a finn népek azon szokása, hogy örömtüzeket gyújtanak ünnepélyes alkalmakkor.

Mint a többi isten, a nap-, hold- és csillagistenek is saját udvart tartottak. Lakaikat, arany és ezüst termeikkel, ragyogó színekben festi a finneknél a költői képzelem. Különben ez istenek szelíd, jótékony lények valának, kikhez a halandók gyakran folyamodtak segélyért. Főleg világító tulajdonuknál fogva történt, hogy az elrejtett, elveszett tárgyak felől is őket kérdezték meg; a mi a szláv és germán népeknél is szokás volt. A nap azonban, mely meleget árasztott és előmozdítá a tenyészetet, e jó tulajdonai mellett ártani is szokott. Tőle származott az égető aszály és csipős hideg.

Az említett égi testeken kívül több légi istennel is találkozunk a *finn* mythologiában. Ide tartozik *Koi*, a reghajnal, kinek az *eszt* mondában megfelel az esthajnal: *Ammarik*. A runok e fölött több légi tündérről (ilman luonnottaret) emlékeznek. Ilyen *Ilmatar*, a lég tündére.

* Érdekesnek tartom közölni az egész helyet: «Alii quoque homines (ex Turcis) se ipsos sponte exhibuerunt, quos dicebant esse averuncos. Hi cum ad Zemarchum (a byzanti udvar követe) accessissent, sarcinis depositis, thuris folia incederunt, scythicaque lingva nescio quae verba susurrarunt, et tintinnabulis atque tympanis resonantes, folium thuris igne cum strepitu laceratum circumferebant, et furore percisi fremente que daemones depellere videri volebant. Adversa igitur, ut existimabant, alio aversuri. Zemarchum ipsum *per flammam duxerunt, quo ritu se ipsos quoque lustrasse sibi videbantur.*» (*Menandri* Hist. Corpus Script. Hist. Byzantinae. Bonnae, Pars I. 381.)

** Tűz, szamojed nyelven: *tu*, *tui*, *tü*, mandzsuban *tua*.

Ilma az anyagi leget jelenti, melyet mint a szamojedok s a többi finn nép, istenként imádtak magok a finnek is. Utóbb a leget magát a benne rejlő istenség külső nyilatkozatának kezdék tekinteni, s ekkor nyerte az *ilma* a személyes *tar (tär)* végzetet, mely szó nem csak leányt (mint *päivä-tär* = nap leánya), hanem általában női lényt jelent. E szócskával képeztetnek a légi istennők nevei kivétel nélkül. Így a köd és párák tündére *uutar, terhenetär; tulun tytär* a szél, *eteletär* a déli szél leánya; s a dél vagy nyár tündére *suvetar,* ki a nyájakra ügyel. *Hunfalvy* tehát nem ok nélkül hiszi, hogy a magyar *tündér* név utolsó szótagában is ezen *tar* vagy *tär* szócska rejlik. A *tün* ős jelentését nem tudjuk; talán épen leget vagy más tünékeny, el-feltünő tárgyat jelentett, melyhez akkép járúlt a *tär* (deer, dér) szócska, mint az idézett példákban.

b) *A víz.*

A természet műveletlen fiában is él — úgymond *Castrén* — azon sejtelem, hogy az «isteni» szellemibb, érzékfölöttibb természetű, s bár rendesen az anyagot szokta tisztelni kezdetben: annál inkább tiszteli azt, minél ætheribb. S a tenger végtelen fölülete, mely mintegy alávarázsolja az eget, a haragos hullámok csapkodása, a folyók siető folyása, a patakok csörgése, a tajtékzó vízesés messze hallható zúgása, a pusztító áradat, a csöndes tó vonzó tűköre, a tiszta forrás enyhítő vize különben is mind oly tárgy, mely szükségkép meghatja, bámulásra és imádásra ragadja a természeti ember kedélyét. Hányszor bízza sorsát a hullámokra; s mennyi adományt köszönhet a tengernek, a nagy folyóknak főleg a halász nép. Félelem és hála: két forrása a vallásos érzelemnek. Nem csuda

ez okból, ha már a *skythák* tisztelték a vizek istenét;* a vizimádás nyomaira találunk a keresztyénség fölvétele előtt a *székelyeknél* is;** míg az *osztyákok, tunguzok, sza-*

* *Thamimasadas*-t egyenesen *Poseidonnak* mondja Herodot. A királyi skythák, az Azovi-tengernél, tisztelték. Origenes versiója szerint *Thagesmana.* A mongolban — úgymond *Neumann* — dägäs, tägäs egy kiejtési formája *tengis*nek, mely a magyar *tengerne*k felel meg. *Schiefner* általában megtámadja *Neumann* nyelvészeti eljárását fennebb idézett akadémiai felolvasásában, s figyelmezteti *Neumannt*, a nélkül, hogy arra valamit építsen, hogy *thchamade* cserkeszül *urat* jelent. Melyik félnek van igaza: döntsék el a nyelvtudósok. Én csak azon gyanításomat akarom e helyen kifejezni, hogy alkalmasint az érintett skytha isten hellenesített nevéből állott elő a magyar «*Damasek*» istennév *Székely* Krónikájában. «A magiaroc — úgymond krónikásunk — ez esztendőbe esmét kiindulánac Scíthiából, kiket keet dolog indíta fel. Első a Chabának az Atila fiának testamentoma, a ki esmét oda ment, ki mikoron meghala, a *Damasec* istenre kiszelitette ököt, hog' ha megsokasodnának, esmét e Pannoniánac földét elfoglalnác.» Átvette az idézett helyet *Heltai* Gáspár is, a *Damasec* után téve: etc. azaz: s a többi istenre. *Cornides* mesének mondja a dolgot: Quis est obsecro — úgymond — qui de ridiculo hoc *Damasec*, quem omnis retro vetustas ignorat, vel fundo quidquam unquam audiverit? Nugae!» Krónikásaink, sőt régibb történetnyomozóink is közvetlen összeköttetésbe hozzák őseinket a skythákkal, mint a kik Skythiából jöttek e földre: honnan könnyen támadhatott a fictio, hogy őseink is azon istent imádták, a kit a királyi skythák.

** Lásd: *A nemes székely nemzet constitutioi.* Pest, 1818., 278. lap. «Introducta religione christiana filius Uepoleti ὑδροποτοῦς in valle Soos mező profligatur» és: «non multo post Rabonbano minor Gyula (minore Gyula ?) Almos ὑδροκηστικος deficiente (deficiens ?) a religione Christiana Rabonbanum Uogroni supremum extinxit et potiores Siculos christianos persequi coegit.» Az idézett görög szavak «*viztisztelő*» és «*vizimádó*» jelentését lásd az «*Új Magyar Múzeum*», 1854. II. köt. 385. l. Az 1533-ki Székely Kró-

mojedok s némely *finn*, *török* és *mongol* népiségek közt maiglan előfordúl a *vízimádás*. Vallásos érzelemmel viseltetnek a tenger, bizonyos tavak, folyók és források iránt, s időről-időre áldoznak azoknak. A *votjákok* kecskét, az *ugur-osztyákok* szarvast szoktak áldozni. Déli-Sziberiában pedig egy tatár törzsnél most is az a szokás, hogy bizonyos ételből * nem esznek, mielőtt egy keveset a vízbe nem vetnek. A *lappok*, *finnek* és *esztek* is imádták hajdan a vizet s több folyam és tó maiglan *szent* (pyhä) nevet visel. Az eszt földön van egy patak (Wölhanda), melynek, a monda szerint, nemcsak állatokat, hanem gyermekeket is áldoztak egykor, mint meséinkben a tó sárkányának.

S mint a leget, úgy a *vizet* is közvetlen, érzéki alakjában tisztelték eleinte. Az altáji népek közt csak a *finn* mythologiában találkozunk egy fensőbb istenséggel, ki a vizek fölött uralkodott, s a ki rendkívüli tiszteletben részesült. Neve, *Ahti*, vagy *Ahto*, mutatja, hogy ezen magasabb istenfogalmat az indo-german népektől kölcsönözték.** A legrégibb időkben, a meddig a nyelvészet útján emelkedhetünk, a *finnek* is közvetlen a *vizet* imádták.

nika védelme *Szabó Károlytól*. Részemről nem avatkozom azon kérdés vitatásába, mennyiben hiteles vagy nem hiteles a Székely Krónika; csak mint az idéztem tényekkel egyező adatot említem ide vonatkozó helyét.

* *Castrén takan*-nak mondja ez ételt. *Schiefner* kétségbe vonja e név helyességét. *Castrén* szótári gyűjteményeiben tatár nyelven *talgán* neve bizonyos ételnek, mely morzsolt kenyérből készül vajjal pirítva. Ha ehhez adjuk, hogy egy tatár szójárás szerint *talhan* lisztet jelent: nincs-e némi ok a magyar *talhanya* vagy *tarhonya* és az érintett vajjal pirított morzsás tésztás étel közt némi összeköttetést gyanítanunk?

** A szanszkrit *Ahis* = tó; az ó-éjszaki: *ahi*, *aegir* = tenger stb.

Vesi = *víz*, a legrégibb runok vízistene. Utóbb, a személyes istenfogalmak fejlődésével, látjuk előtérbe lépni az öreg *Ahtit*, szintén agg nejével *Vellamo*val (= *hullám*). Azontúl aztán együtt uralkodtak, a finnek képzelme szerint, a vizek birodalmán, hol egész népe lakozott a vízi lényeknek, a különböző korszakok felfogása szerint, majd gyermekei, majd alattvalói a nevezett istenpárnak. Ez alárendeltebb vízi hatalmak közül külön néven is előfordúlnak: a kis ember (pikku mies), a hullám tündére (aallotar), a zuhatag szűze (kosken neiti) stb.

Mindezen vízi isteneket jó indulatú, nemes, emberszerető lényeknek képzelték a régi finnek. De más, szintén hatalmas, ártékony szellemek is laktak a vizekben. Ilyenek voltak a *vesi hiisi*, a *tursas* és *wetehinen*, vízi koboldok, kik közül csak az elsők (vesi hiisi) finn eredetűek. Az utóbbiakat, nevök után indúlva, kölcsönzött fogalmaknak tartja Castrén.

c) *A föld.*

Sok nép képzelte — úgymond Castrén — kezdetben a földet jótevő anyának, a ki tápot ad az embereknek és állatoknak. Ezen tápláló, fentartó, mondhatni anyai sajátságánál fogva a földet nem egy altáji nép tartá tiszteletben. Így már a *skythák* (Apia),* a *tunguzok, mongolok, törökök* stb. Hogy a *finnek* is tisztelték a földet, mutatja a *maa-emä* (terra mater) nevezet, mely alatt a runok az anyagi földet értik. A finnek azonban, mint már megjegyeztük, a nyers természetimádásból kibontakozva, a személyes istenség fogalmára emelkedtek; nem az anyagot

* Neumann szerint Abija (Ehu) = befruchtet werden, keimen a mongolban. Lásd: Die Hellenen im Skythenlande. I. k.

magát imádták immár, hanem az abban lakozó, azon uralkodó erőt. A fejlődés ezen magasabb fokán majd a föld anyjának, majd vén földnek, vagy a föld gazdasszonyának nevezik a földistent. A föld anyja (maan emo) különösen hatalmas istenség volt, a kihez gyakran folyamodott segélyűl a finn. Ez isten-névnek a *lapp* mythologiában *madder akka* felel meg. Azon körülmény, hogy férjével (madder attje) lényeges részt vőn a teremtésben, mutatja, hogy a lappoknál az istenfogalom nem eredeti. A lapp *madder* — úgymond Castrén — eredetileg ugyanazt jelenté, a mit a finn *manner*, — a földet, a szárazot. Hogyan jött tehát a lapp mythoszba ama cosmogonikus fogalom a földanyáról, mint teremtőről, holott a mint megjegyeztük, a cosmogonia általában fejletlen maradt az altáji népek közt? Van — úgymond Castrén, — a lapp nyelvben egy rokon hangzású szó a *madder*-rel: *mad* (maddo), *madar* (madder), mely eredetet, származást jelent; e szóknak egybezavarása által lett a földistennő a teremtmények anyjává. Végre az eszteknél *maa-emma* nev alatt fordúl elő a földistennő, ki mint *maan-emo* a finneknél, szintén a dörgés istenének neje. Az a különbség a kettő között, hogy *maan-emma* az eszteknél nem csupán a föld, hanem a nők termékenységére is felügyelt.

Maan-emo mellett a finn runok a szántóföld ős gazdáját (peri isäntä), *pellervoinen*-t is említik, ki a fák és általában a növényzet fölött uralkodik.* Több istenséget is említ még a finneknél *Ganander* és *Agricola*, mint a kik szintén a föld termékenységére s a szántóföldekre ügyeltek; Castrén azonban, neveikről itélve, többnyire idegeneknek tartja azokat. Mellőzvén tehát neveiket, fon-

* *Pellervoinen* ettől *pelto* = (Feld) föld, szántóföld.

tosabb dolognak tartom kiemelni *Castrén* ama megjegyzését, hogy a föld istenségei egyáltalában nem részesültek az altáji népeknél nagy tiszteletben. Természetes, ha dús növényzettel megáldott égaljak alatt a föld tápláló és termékenyítő istenségeinek templomokat emelnek, áldozatokat visznek: de a hideg éjszakon, hol oly csekély a föld tápereje, szükségkép alárendelt jelentőségűek a föld istenei, főleg a műveltség azon fokán, mikor még nem foglalkoznak földmíveléssel s vadászat, halászat és állattenyésztés a népek egyedűli élelemforrásai. Az *erdő* a vadász valódi hazája; nem csuda, ha a föld istenségei közül a finnek is inkább tisztelték azokat, a kik az erdő fölött uralkodtak. Az erdei istenek számos csoportja élén a finn mythologiában *Tapio* * áll: vén ember, sötét barna szakállal, fa mohából készült ködmönben, magas kalappal, mely a tűlevelű fák koronájára emlékeztet. Nejével, *Mielikki*-vel, nagy tiszteletben részesült, mint az erdő aggja, a föld gazdája, a vadon királya stb. Nem írom itt le ez istenpár lakát, a mint, a természethez hűen, festi a képzelem: csak azt jegyzem meg, hogy nem csupán a vadak, hanem az erdőben járó szelid nyájak és csordák is részesültek ez istenek védelmében; s hogy ennél fogva az erdő isteneinek számos népök, cselédségök volt, mely összes gazdaságukra ügyelt. Általában jellemző a finn mythologiára nézve, hogy majd minden tárgynak voltak saját nemtői (haltia) és tündérei, kik immár a finn ősvallás fejlettebb fokán a tárgyaktól különvált léttel, személyiséggel bírtak.

Mint a celtáknál és germánoknál stb., úgy a finnek-

* Oly név, melylyel gyakran találkozunk a magyar helynevekben: Tápió-Bicske, Tápió-Szent-Márton stb.

nél is voltak hajdan bizonyos szent *fák* és *ligetek*. S ez alakban volt leginkább szokásban az erdőtisztelet az altáji népeknél. A *szamojedok*nak, *osztjákok*nak és Sibéria némely nomád törzseinek — úgymond Castrén — fogalmuk sincsen személyes istenségről, ki az erdő fölött uralkodnék; de a hol egy kis fenyves ligetet találnak, vallásos érzelemmel közelednek ahhoz s fölállítják ott bálványaikat. Ilyen szent helyek vannak a *cseremiszek*nél, *csuvaszok*nál, *mordvinok*nál, a kik *keremet*nek, és a *votják*oknál, a kik *lud*nak nevezik. E mellett azonban a finneken kívül más altáji törzsek is vannak, melyek külön istenségeket is tulajdonítanak az erdőnek. Ilyen a tunguzoknál *mo* vagy *ogonmolgoro*, a cseremiszeknél *vadas*, a szamojedoknál *parne*. Az utóbbi inkább gonosz szellem általában, mint a finn mythologiában a *hiisi*. A runok többféle, hegyi, vízi, erdei hiisikről szólanak. Jele, hogy e név, miutánt elvont fogalommá alakúlt, általában rossz szellemet jelentett.

Azonban legyen elég a föld isteneiről, kik, a mint látjuk, többnyire a szerves testek országából váltak ki. A szervetlen anyagok oly kevés befolyással voltak az ős istenfogalmak kiképezésére az altáji népeknél, mint az erkölcsi fogalmak. A görög polytheismus, mint tudjuk, tovább fejlődvén, a magasabb erkölcsi fogalmakat és szellemi tulajdonokat is isteni alakokban testesíté meg. A bölcseség, erény, jog tisztább fogalmai, s a művészet és tudományok későbbi hódítmányai az emberi szellemnek. Az altáji népek közt csak a *skythák*nál és a *finnek*nél találunk egy-két hasonló istenfogalmat. Ilyen a skythák *artimpasa*ja (= Aphrodite), s a finn mythologiában *sukkamieli*, a szerelem istennője, kit azonban a runok még nem ismertek, s a kinek — mond Castrén — már neve mutatja

idegen származását. Ilyen továbbá *uni* (unonen), az álom szende istennője, s *untamo* vagy álomfejtő; ilyenek az emberi egészségre őrködő istenek, *munnu*, a szemorvos, *lemmas*, seborvos, a fájdalom enyhitője, *suonetar* stb.

E túlnyomó érzéki felfogás mellett mindazáltal többnyire felülemelkedtek az altáji népek a nyers természetimádáson. Ám lássuk ős hitök egy további fejlődési mozzanatát.

III.

A fenmaradás reménye — mondják bölcselkedőink — oly mélyen gyökerezik az emberi szívben s a végkép megsemmisülés fogalma annyira érzelmeinkbe ütközik, hogy minden népnél már a legrégibb időkben feltaláljuk a hitet, az elköltözött lelkek fenmaradása iránt. A lélek önállósága hitét a halál költi fel leginkább az élőkben. Ott látjuk a testet — valami nélkül. Hova lett az a valami? Más érzéki világra költözött-e vagy közöttünk kisért árnyszerűleg? Ime a természeti ember egyszerű gondolatfolyama.

Nem csuda ez okból, ha általában az altáji népeknél is föltaláljuk a síron túlnani élet hitét. A lélek azonban, mely önállóságát kezdi érezni, eleinte nem bír teljesen megválni az anyagtól, csakhamar ellankad röpte s visszaesik a földre. Többnyire anyagi létet tulajdonít kezdetben a képzelem az elhúnytnak. Ezért van, hogy a sírba ruhát, edényeket és más házi eszközöket, lovat, sőt szolgákat is temetnek a halottal, — oly dolgokat, melyekre az életben szüksége volt. A «tulnan» az «innen» képe. Utóbb azonban az a nézet is kezd fejlődni, hogy a halál által az istenséggel rokonabb természetet nyernek az elhunytak.

Fejlődési mozzanat, bár nem igen nagy. Hiszen még maga ez isteni természet sem vált teljesen szellemi tartalmuvá. Nem a nyers természeti tárgyakat imádja ugyan többé az ember, hanem az azokban lakozó szellemeket: azonban e szellemek nem bírnak merőben különválni a természeti tárgyaktól, s lelki önállóságra, mondhatnám, személyiségre emelkedni. De ha a természeti tárgyakban szellem lakozik: az emberben is kell lakoznia, ki még nem különözte el magát a természeti tárgyaktól. E szellem ismeretére, mint mondám a halál vezet. A vallásos fejlődés ezen fokán nem áll többé ellentétben az ember a természeti tárgyakkal olyképen alárendelve, mint a nyers természetimádásban; nem is csupán az istenség kijelölésére van jogosítva, mint a fetisismusban: maga is beléphet az istenek körébe, habár csak akkor, midőn kilép az emberi körből. A halál szolgál hidúl. Sőt az emberi és természettárgyi szellemek rokonságánál fogva lehetséges, hogy az ember már a halál előtt összeköttetésbe jő a természettárgyi szellemekkel, ha lelkét föl tudja oldani egy időre a test kötelékei alól. Nem szükség mondanom, hogy a samánok önkívüli állapotát értem. A holtak tisztelete ez okokból szoros kapcsolatban áll a vallásos fejlődés azon fokozatával, melyen eredetileg a legtöbb altáji népet találjuk.

A pompás sírokról itélve — mond *Castrén* — Felső-Ázsia és Déli-Szibéria *tatár* törzsei közt maiglan feltaláljuk a halottak cultusát. Nyomai vannak az éjszaki *finn* és *szamojed* törzsek közt is. Sokan közülök nemcsak ünnepet és tort ülnek a halottak tiszteletére, hanem segélyökért is folyamodnak. Így a *finnek* és *lappok* közt azon hiedelem uralkodik, hogy a samánok kábult állapotukban a halottakkal értekeznek, azoktól kérnek tanácsot. A szamojed

varázslók rendesen az úgynevezett *tadebcjo*kat vagy láthatatlan szellemeket szokták idézni, kik a földben, vízben, légben szerte vannak. Ezek pedig nem mások mint a halottak árnyai vagy szellemei, habár némelyek alsóbb rendű isteneknek tartják. Feltaláljuk a holtak tiszteletét a *hiongnu* népnél is, s a *mongol* fajú *chinaiak* most is templomokat emelnek elhunyt őseiknek. A *topa* néptörzs, mond *Castrén*, Déli-Szibériából Fel-Ázsiába költözvén, sok ideig követek által küldött áldozatot ősei elhagyott sírjára.

A halottaknak nyújtott áldozatot azonban, bár egyébként is indokoltnak találtuk a vallásos szemlélődés által, főleg azon félelemből magyarázza *Castrén*, melylyel az altáji népek a holtak iránt viseltetnek. A halottaknak saját országuk van ugyan e népek szerint, a föld alatt; de általánosnak látszik a képzelet, hogy a földön is bolyonganak, főleg az éj sötétében vagy zivatarban. Leginkább a szél üvöltésében, a lombok susogásában, a tűz sustorgásában és más természeti tüneményekben ismerhetni rájok. Az élők szemei nem láthatják őket, csak a samanok kábult állapotban. A közönséges embereknek csak mint rossz lelkiismeret jelentkeznek, vagy álmukban kísértik őket. Leginkább ártékony szándokkal látogatják meg az élőket: ezért félnek tőlük s mindenkép igyekeznek őket eltávoztatni. A *csuvaszok*nál izzó vasat dobnak a koporsó után, hogy elzárják a visszatérési utat a halott előtt; s toráldozat alkalmával kéri a gyermek elhunyt atyját, ne térjen vissza. A *cseremiszek* karókkal veszik körül a sírt, hogy át ne hághassák halottaik.

S míg egyes altáji népek toroznak, áldoznak halottaiknak, s lakomáik, ünnepeik alkalmával is eleséget küldenek elhunytaik sírjára, hogy az élők közt ne legyenek

kénytelenek keresni élelmet: a *szamojedok, osztjákok* és más éjszaki népek közt a samánok varázslattal igyekeznek a sírban maradásra bírni a halottakat. Különösen félnek pedig az egyes altáji törzsek a meghalt samánok lelkeitől. A samánok tudniillik az életben is hatalmasak, mint varázslók, s haláluk után a szamojedok szerint, a legártalmasabb szellemekké válnak, az úgynevezett *itarmak*ká. Ugyanezen hit él az *osztjákok* és több más éjszakázsiai nép között, valamint a *mongoloknál* is.*

Habár az elhunytak, az altáji népek képzelme szerint a földön is kisértenek: sajátlag mindazáltal inkább a föld alatt vagy a sírban van lakásuk. A sírt az altáji népek mind a földbe ásták. Kivételképen fordúl elő az eset, hogy a halottat nem temették el; — ez esetben a lélek is ott tartózkodik, a hol a test hamvait őrzik. Rendesen azonban az elhunytak lelkei földalatti lények: *manalainen*, mint a finn nevezi. A runókban és mondákban kétféle nézettel találkozunk a lelkek tartózkodási helyéről. Egyik szerint a lelkek a sírokban folytatták árnyéletöket; a másik nézet szerint a föld alatt bizonyos helyen gyűltek össze, a melynek neve *tuonela* vagy *manala*. Az előbbi nézet kétségtelenűl régibb, mivel nyersebb felfogáson alapúl. Az altáji törzsek közt, melyek még mindig eredeti, mondhatnók természeti állapotukban vannak, most is e nézet az uralkodó: míg az utóbbi hitet csak a finneknél; lappoknál és Déli-Szibéria némely tatár törzseinél találjuk föl.

A finnek képzelme a halottakat is istenek ótalma alá helyezte. Azon istent, a ki a sírokon és ezek lakói fölött uralkodik, *kalma*nak nevezték; míg a lelkek alvilági gyűlhelyének ura *tuoni* vagy *mana*. *Kalma*, úgymond *Castrén*,

* Timkowszky szerint.

eredetileg halott-szagot s a Kalevalában temetési helyet jelent. Ez istenségről azonban csak igen gyér adatok maradtak fön; a rokon népeknél neve sem fordúl elő. Annál gyakrabban emlékszenek a runok *tuoni*ról és *mana*ról. Mindkettő sajátkép az alvilág istene; olykor mindazáltal magát az alvilágot is jelenti, de a mely esetben többnyire *tuonela*t és *manala*t olvasunk. *Tuonela*t a német *Tod*dal és a görög θάνατος-szal egy eredetünek s így a finnben idegen szónak tartja *Castrén*. Finnűl az alvilág sajátkép *maan ala* (föld alatti), honnan összerántva lesz *manala*. *Mana* tehát: földalatti isten, és *manala*: föld alatti hely. Vajjon nem okszerűebben hozhatjuk-e tehát e szókkal összeköttetésbe a magyar *manó* szót, mint régibb mythologjaink szerint, a *manichaeismus*sal? Egyaránt mondjuk: «*rügyen el a manó!*» és «*eredj a manóba!*» S mind a ket szólás-formánknak megfelel a finn *mana* = alvilági isten és *manala* (al = ó, példáúl *alma* = *óma*) alvilági hely.

Mellőzöm e helyen, minő színekkel festette utóbb a finnek képzelme a halottak országát és ennek urát iszonyú családjával. Oly részletek, melyek többnyire a finn költészet saját eredményei; s én csak azon főbb vonásokat állítom egybe, melyek általában az altáji népek ős hitére vetnek világot.

Az altáji népek közt, mint az ide vonatkozó számos nevezetből látjuk, meglehetősen ki van fejlődve a *lappoknál* is az alvilág hite. Az előttünk fekvő adatok azonban nem nyújtanak a felől határozott fogalmat. S még hiányosbak e részben az adatok a *tatár* népek képzetéről. A sajáni fenyéreken (a jenissei kormányzóság déli részén) lakozó tatár törzsek azt képzelik, hogy a halottak országában kilencz úgynevezett *irle-kán* országol, kik közöl egyik fejedelem vagy *ataman*, s jogarának, a halottakon

kívül, számos látható és láthatatlan szellem hódol. S valamint a *tatároknak*, úgy a *szamojedoknak* is sok mondájok van a föld gyomrában lakó jó és rossz lényekről. A *csuvaszok Esrel* név alatt imádják a halál istenét. Legkevesebbet tudunk az osztjákok, *cseremiszek*, *vogulok*, *votjákok* túlvilágot illető hitéről.

Annyit általános elvül vélűnk fölállíthatni, hogy a lélek fönmaradása felőli hit minden altáji népnél uralkodó. Valamint azonban ugyanazon néptörzs is, a fejlődés különböző fokozatán, különbözőleg fogta föl az istenit: a túlvilág hite is több fejlődési szakon ment által. Azon népiségek, melyek még a kültermészeti tárgyakat imádják, nem a természeti tárgyak mögött rejtező és azokban látatlanúl működő hatalmakat, a lélek fönmaradásáról is érzékiebb, anyagiabb fogalommal bírnak. S az altáji törzsek közt, mint láttuk, már a *szamojedok* is felűlemelkedtek a nyers természetimádáson.

IV.

Az emberi szellem részletez, mielőtt az egyetemesség, az általánosság fogalmára emelkednék. Ugyanezt tapasztaljuk a vallások fejlődése történeteiben. A főbb természeti tárgyakon, a régiek úgynevezett elemein kívül, mindig több-több erőt fedez föl maga körül, a mint vizsgálja a természetet, melylyel soha sem él az ember közvetlenebb viszonyban, mint művelődése kezdetén. Ezen erőket, melyeknek működését látja, nem tudván magyarázni, csuda-e, ha megannyi istenség nyilatkozatának tekinti; s a régi kosmikus istenek mellett alsóbb rendű istenek, szellemek végtelen csoportja áll elő. Már a *szamojedok* is

hiszik, hogy az anyag mögött mindenütt láthatatlan erő, szellem lappang, s a természetben minden tárgy ilyetén szellem uralma alatt áll. Mint a lélek a testtől a halál által: a természeti tárgy benső ereje is különszakad mintegy anyagától, és csak árnyszerű lényképen lakozik abban. Még inkább kifejlett e hit a többi altáji nép, a *finnek*, *mongolok* stb. között. Lényegileg nem különböznek e szellemek a többi elemi istenektől, csakhogy hatalmuk kisebb tárgyakrá terjed, s a runokban az istenek szolgálatában álló lényeknek vannak feltüntetve.

Ez alsóbbrendű isteneket vagy szellemeket általában a főbb istenekétől különböző névvel nevezik. Azonban nem könnyű megmondani, a hatalom korlátoltságán kívül miben áll sajátlag a különbség az istenek és szellemek között; nem könnyű ezek és amazok csoportja közt megvonni a válaszfalat. Jól jegyzi meg *Ukert*, hogy a görögöknél is egyértelmű volt régibb időkben a Θεός és Δαίμων nevezet. Utóbb akkor használták leginkább a Θεός-t, midőn valamely isten egyénisége tisztán kiemelkedett a polytheismusban; míg a Δαίμων szellemi lényt, szellemet jelentett általában, a ki mintegy közepett van az isten és emberek közt. E hasonlatot véve föl, a *finnek*nél *jumala* utóbbi, elvont értelmében Θεός-nak felel meg, *haltia* és *maahinen* = dæmonok. Alantabb fokon is föltaláljuk már e különbséget. A *szamojedoknál num* = eget és istent jelent, s a szellemek neve *tadebcjo*.

Mint a finneknél és szamojedoknál: a többi altáji népeknél is ki volt fejlődve a dæmonologia.

A szamojedok maiglan hívei a dæmonok cultusának. A légben, a földön, a föld alatt, — szóval a természetben mindenütt dæmonok kísértenek hitök szerint, kiket különböző *loh*, *los*, *koika*, de főleg *tadebcjo* (ettől tadibea = sa-

mán, varázsló) néven emlegetnek a különböző törzsek. Legveszélyesebb szellemek azonban, mint fönnebb érintők, az *itarma*-k, a samánok elköltözött lelkei. Emberi szemek nem látják e dæmonokat, csak a samánok idézhetik, kik a *tadebejok* segélye által orvosolnak, azok sugallatára mondják meg az elrejtett vagyont és látják a jövendőt.

A finnekről írja *Lenquist*, hogy isteneiken kívül szellemeket, nemtőket és dæmonokat is tisztelnek, a kik egyaránt hatalmasak jót és rosszat tenni. Az idéztem író hat különböző fajra osztja e szellemeket: ú. m. *haltia, tontu, maahiset, kapeet, menningaiset, para*. Ezek közöl a *tontu, para* és *menningaiset* neveket idegen, ó-german eredetűeknek mutatja meg *Castrén*. Azon szellemek az ember nemtői, tőlük származnak a betegségek is. Hasonló hitben élnek az *esztek* is.

A *lapp* mythologiában kétféle szellemek vannak: a holtak lelkei és a *saivok*. A holtak lelkeiről egyező a finnek és lappok nézete; míg a *saivok* szintén a *haltiak*nak megfelelő védszellemnek, csakhogy az utóbbiak alaktalan és láthatatlan lények, a *saivokat* ellenben megtestesíti a képzelem.

A *votjákok, csuvaszok, cseremiszek* s keleti Oroszország más finn törzsei, halottaik lelkein kívül, szintén tiszteltek és tisztelnek részben maiglan is alárendeltebb szellemi lényeket. Ilyen a *csuvaszok kabaja*, a *cseremiszek kebeje*, mind jó szellemek. Előfordúl továbbá a csuvaszoknál *Jerik* vagy *Irik*, a cseremiszeknél *ista*, a votjákoknál *mudor* vagy *modor*: védszellemek, de a kik egyszersmind rosszat is tesznek az embernek, meg is büntetik.

A középázsiai népekről írja a derék *Schmidt*, hogy hitök szerint a légkör, a föld és annak benseje telidestele szellemi lényekkel, kik a szerves és szervetlen világra

részint jóltévő, részint ártalmas befolyást gyakorolnak. Minden vidékben, hegyben és sziklában, folyóban, patakban, forrásnál, zuhatagban és fában lakoznak szellemek. Nemcsak a vihar s az erőszakos, ártalmas tünemények a *természetben*, hanem azon csapások is e szellemektől származnak, melyek az *embereket* érik. Sok osztályra oszlanak e szellemek; s hatáskörük és hatalmuk is különböző. Főleg a puszta, sivár, lakatlan és vadon vidékeken, vagy a hol a természet óriási tömegekben alkot és megdöbbentő nagyszerűséggel nyilatkozik, — ottan lakoznak, ott gyülekeznek leginkább a félelmetes szellemek, más tájakra is elszágúldozva. *Turán* fenyérein és *Gobi* sivatagjain ez okból már a legrégibb időkben ártalmas szellemek barangoltak. Középázsia népei közt nagyon kifejlett dæmonologiájok van különösen a *mongolok*nak, melyet bár idegen hitkörből vett képzetekkel van tarkítva, mégis igen egyezőnek mond *Castrén* a finn törzsek uralkodó nézeteivel. *Tegri* vagy *tengri* névvel nevezik a mongolok e dæmonokat, mely név eredeti «isten» jelentését alkalmasint a Buddha-hit változtatta meg. A mongolok szerint azonban nemcsak minden tárgynak, hanem a mint Pallas mondja, minden népnek, sőt embernek is van védszelleme, a kit *esän*-nek vagy kalmuk ejtés szerint *etsen*-nek (=úr) neveznek.

A *tunguzok*nál a mennyisten (boa, buga) és főbb természeti tárgyak imádása mellett, szintén kifejlett dæmonologiával találkozunk. A szellemekkel, kiket *buni*knak neveznek, igen bizalmas viszonyban élnek a samánok. A legfőbb buni, Georgi szerint a vízben *Garan*, kit különösen a hajósok és halászok tisztelnek. Van továbbá egy *Puro* nevű buni (bunyik?), a ki nyomára vezet a tolvajnak.

A *turk* vagy *török* népeknél a mohamedanismus és részint a keresztyénség többnyire elenyésztette az ősvallás nyomait: a dæmonok ős régi cultusát mindazáltal eléggé tanusítják a *koibalok* és más tatár törzsek közt Déli-Szibériában maiglan élő hagyományok. Mondják, hogy a természetben mindenütt végtelen száma kisért a szellemeknek, kiket egyes törzsek *Aina*, mások *Asa*, mások meg *Yzyt* néven neveznek. A samánok varázsigékkel és dobbal idézik őket. Jó és rossz tulajdonság egyesül bennök. Most azonban rendesen inkább rossz lényeknek képzelik őket, kik Irle kán uralma alatt állanak, s az embert betegségekkel látogatják meg, sőt halált is hoznak reá. Minden alakban találkozunk a mondákban e szellemekkel, majd állati, majd emberi alakot öltenek. Egy hatalmas *Ainról* regélik, hogy hősökkel, fejedelmekkel, sőt istenekkel daczolt és csak egy három éves gyermek győzte le. Az ártatlanság diadala a gonosz fölött.

Mindezen szellemeket, melyek különböző altáji népeknél más-más név alatt jőnek elő, a következő két fő osztályba sorozhatjuk:

1. a természeti tárgyakban vagy azok mögött, alatt rejtező szellemek, a természeti tárgyak concretté lett erői;

2. a holtak lelkei, kikről az előbbi szakaszban bővebben szóltam, s kik közől, legközelebbi viszonyban vannak az élőkkel az ősök szellemei.

A vallásos művelődés ezen fokán a népek fogalmai az érzéki tünemények körében mozognak, s ez okból a szellemi lényeknek sem tulajdoníthatnak az anyagtól tisztán külön vált létezést. Legörömestebb tartózkodnak e szellemek az anyagi tárgyban, melyhez tartoznak, mint az emberi testben a lélek. S ha külön válnak is e tárgy-

gyali kapcsolatuktól, más külalakot váltanak, s ember, állat, hópehely stb. alakjában jelennek meg. A halottak lelkeit sem képzelhetik egészen anyagtalanoknak. A *lappok* szerint a testből elköltözött lélek új anyagi hüvelyt ölt az alvilágban. S bár emberi szemek nem láthatják a halottak lelkeit, mint az előbbi czikkben mondám, általános volt felőlök a hit az altáji népeknél, hogy a túlvilágban csak isteni életöket folytatják, s ételre és italra is szükségök van.

Önként értetik, hogy minél inkább az anyagi tárgyhoz van kötve a szellemi erő: annál csekélyebb hatása van az emberre. Másfelűl minden altáji népnél uralkodó volt az a hit, hogy vannak szellemek, a kik kizárólag az élő emberekre hatnak, s föltárván lelki szemeik előtt, a miket kül érzékeikkel nem foghatnak meg, magasabb erőt kölcsönöznek nekik. Ezen szellemek sajátképen nem egyebek, mint az ember értelmi természetében szunnyadó erők, melyeket rideg égalj alatt nem könnyű felfokozottabb tevékenységre ébreszteni, a honnan könnyen azon gondolatra jöhet a természeti ember, hogy ezen erők nem az ő sajátjai, hanem fensőbb lények, kik magokat egyes választottaknak jelentik ki. E választottak a varázslók, táltosok, samánok. «Sacerdotes quibus inesse vaticinandi facultatem arbitrantur», mint egy byzanti író mondja a turkokról. (Theoph. VII. Cap. 8.)

A samánok akkor jőnek közvetlen érintkezésbe a szellemekkel, ha a test kötelékeiből föl tudják egy időre oldozni lelköket. Álomban, önkívüli állapotban vagy a legnagyobb idegizgatottság mellett jelennek meg nekik a szellemek. A tunguzok szeszes italokkal, légyölő galóczával is előmozdítják ezen állapotot, s Ázsia samánjai zajos dobszóval idézik a szellemeket «tintinnabulis atque tym-

panis resonantes»,* akkép hozván magokat rajongó extasisba. Nem ihlettség ez, mely profétává teszen, nem fölfokozása, hanem inkább elnyomása az öntudatnak, beteges visionáriusság. Mindamellett a varázslatban már a szellem fensősége nyilatkozik a természeti tárgyak fölött. S a mely mértékben válik szellemiebbé az «isteninek» fogalma; s a mely mértékben emelkedik, benső fejlődés vagy még inkább tisztultabb hitfogalmakkal érülközés által a vallásos öntudat: azon arányban válik a samánok beteges idegizgatottsága tisztúltabb ihlettséggé. Meg vagyok győződve, hogy Görögország jósszékei a samánismus maradványai a polytheismussá fejlődött természetimádásban. Apollo papjai és papnői a samánok és javas asszonyok közvetlen utódai. A varázslatnak ugyanis kettős föladata van: egyik inkább realis, a másik inkább eszményi jellemű. Amott az ember szellemi hatalomra akar emelkedni a természeti tárgyak és az emberek fölött; s az utóbbi esetben csak belátását akarja fölfokozni. A sajátképeni varázslat ez okból inkább a férfiak, míg a jóslat, a (térben vagy időben) elrejtett dolgok fölfedezése, inkább a nők dolga.

A samán, mint láttuk, a természeti erőktől — a szellemektől — nyeri hatalmát. Ez által közvetítő lesz az emberek és a szellemi hatalmak közt. Czélszerűséget hoz be varázs hatalma által a természet anarchiájába. Megszünik a szellemek személyes kényuralma; idézetre alkalmas időben megjelennek és hasznosokká lesznek az embereknek.

Addig egyaránt voltak hasznukra és ártalmukra. Csupán jó és csupán rossz szellemeket, angyalokat és

* Lásd Menander fönnebb idézett helyét a turkokról.

ördögöket nem ismert kezdetben az altáji népek ősvallása. Az az ellentét, melylyel a nyugot-árjai világnézetben találkozunk, s a mely a szellemeket jó és rossz lényekre, a világosság és sötétség táborára osztá, egy altáji népnél sem fejlődött ki. E népek, jegyzi meg Castrén, egyáltalában nem használják a jót és rosszat absolut ellentétekül, hanem fölteszik, hogy ugyanazon isteni vagy szellemi lény jó és ártalmas tulajdonságokat egyesít magában. A gonosz szellemek soha sem jutottak az altáji népeknél teljes önállóságra, hanem más hatalmasabb lényektől függöttek. A *tadebcjokat* a szamojédok közt csak azok tekintik tisztán rossz szellemeknek, a kik már némileg megismerkedtek a keresztyénséggel. Ez érintkezés s főleg az izlám befolyása módosította a mongolok és turk törzsek dæmonologiáját. «A samánok közöl azonban — mint Castrén mondja — egyik sem engedné meg, hogy rossz szellemek segélyével űzik varázslásukat. Jóra és rosszra egyaránt rávehetni a *tadebcjokat;* s nincs közöttök egy is, a kit — ha nehezen is, legalább áldozatokkal, megkérlelhetőnek ne tartanának.» Hasztalan keressük tehát a parz dualismust az altáji népek ősvallásában. S ha ez ős vallással legkisebb rokonsága van őseink ős hitének: át kell látnunk, mennyire tévedtek költőink, midőn *Cornides* nyomain indúlván, a zend vallás hasonlatára képzelték apáink ős vallását, s a magyar ármányban (ettől: árt, ártani, ártmány) *Ahrimant* látták rejleni, szembeállítván a hadak istenével, kit a kard jelképében tiszteltek a húnok. A magyar műeposzok csinált világnézletét nem találjuk föl az altáji népek hős mondáiban. A *Pohjola* és *Kalevala* közötti tusák a finn eposzban nem bírnak ethikai jelentőséggel. Miként az istenek majd jót tesznek az emberekkel, majd ártanak nekik: a hősök nem állanak

kizárólag jó és rossz istenek szolgálatában, mint például a Sahnamébban. Nem is erkölcsi elvekért küzdenek. Hősölés, nőszerzés a legtöbb runo tárgya. S az egy *Lemminkäinnet* kivéve, a Kalevala hősei többet igazítanak el varázsigével, énekkel, mint karddal. Hogy azonban egy oly népnél, mely karddal indúl új hazát szerezni, a vitézség cultusa is kifejlik, s a nomád nép nyájainak gondviselő istene utóbb egyszersmind hadak istene lesz: nagyon valószínű. Ezt látjuk a skytháknál, alánoknál, húnoknál és mongoloknál.* De a nyugot-árjai dualismus azon altáji népeknél sem fejlett ki, a melyek oly hosszas érintkezésben éltek a zend népekkel, mint a *skythák* és utóbb a *kazarok;* míg a *mongolok* átvették a *persáktól Ormuz*dot *Ahriman* nélkül.

V.

Azok után, a miket főleg az előbbi czikkelyben előadtam, úgy hiszem, senki sem fog megütközni, ha egyenesen kimondom, hogy az összes altáji népek ős vallása azon természetcultus volt, melyet *legalsó fokán* samánismusnak neveznek. *Alapjában* eredetileg, a magyarok ős vallása sem lehetett más, mint ezen népeké, melyek közt — a nyelvrokonság újjmutatása szerint — nemzetünk legősiebb történetei szükségkép lefolytak, s a mely népek egy részéhez, nemzeti hagyományainknál fogva is, rokonság kötelékei fűznek. Nincs talán nyelv, a melyben az érintett cultus emlékezete annyi szóban maradt volna föl. A *bűvölés, bájolás* (*baive* vagy *paive* a finnben), *igézés*

* *Daicsin tägri* = a mongoloknál Hadur és a nyájak védője.

(incantatio), *iralás, roralás* mind ide vonatkoznak. A nyelvünkben fönmaradt pogány papok és bűvös papnők nevei szintén arra utalnak. Míg a *tátos* vagy *taltos* név * ős jelentését is csak a finn nyelv segélyével magyarázhatjuk meg: mint már fönebb is megjegyeztem, a mythologiai ismeretek jelen állásában senki sem fogja többé a zend nép magusaival egybezavarni a *varázslókat* s még kevesbbé azon varázslónőket, kik krónikáink szerint *Vatta* pogány vezér körűl gyűlekeztek.**

Az altáji népek ősvallásában azonban már többnyire előtérbe lépett egy főisten eszméje.*** Isteneik nem nyers természeti tárgyak immár; de nem is annyira kiváló, személyes istenek, mint a görög és római polytheismus istenei, a kiket, a mint hatáskörüket elkülönzi, saját egyéni jellemmel és külsővel tüntet föl az alkotó képzelem. Polytheismusról a műveltség ezen fokán szintoly kevéssé lehet szó, mint monotheismusról. Csalódik mindazáltal,

* Finnül *taitaa* = tudni, s *taitaja* — mint Hunfalvy Pál kifejté — annyi mint = *tato, tatos*, melyet nyelvünkben majd *tátos*nak, majd *taltos*nak ejtünk, mint *kódust* és *koldust*. A *tátos* tehát tudós, bölcs embert jelent.

** «Ex multis Deabus (?) una, nomine *Rasdi* capta fuit a christianissimo rege Bela.» *Bonfin* már egyenesen *varázslót* (Heltainál *vrázsló*) ír az elferdített Rasdi helyett. Mivel a latinban a samán név kifejezésére nincsen saját műszó, innen krónikásaink ingatag terminologiája: *magi et haruspices* és *pythonissae*. A két utóbbi nevezet nem illenék a zend vallás papjaira, a magusokra. A *haruspex*et *néző*nek fordítja Pápai Páriz Imre; a mit azonban a nézőről mond, hogy a károst, elveszett jószágra nézve, útba igazítja, nyilván mutatja, hogy a latin nevet nem eredeti jelentésében kell vennünk.

*** Lásd *Castrén* többször idézett munkáját: *Vorlesungen über die finnische Mythologie*. St. Petersburg. 1853. lap 2. stb.

a ki az említett két kategoriába nem sorozhatván a vallásos fejlődés ezen fokozatát, sötét babonaságnál egyebet nem lát abban; s a dolog mélyebb vizsgálása nélkül mondja el *Ammianus Marcellinussal* a *húnokról*, hogy «vallásuk nem volt», vagy az *avarokról Thierry* Amadéval, hogy a «varázslat» cultusát követték, «ha ugyan ezt vallásnak lehet mondani». Hasonló tévedésben lehetett azon vatikáni kézirat szerzője, melyet Deseritius adott ki, s a melyben azt olvassuk az őseinktől hátramaradt magyarokról: «pagani sunt, nullam Dei habentes notitiam».* «Azon körűlményből — úgymond *Castrén* — hogy a samánok hatalommal bírnak lelkeket idézni, könnyen következtetik, hogy az altáji népek táltosaik varázserejénél fensőbb hatalmat nem is ismernek, s isteni lényt sajátkép nem tisztelnek.» E felfogás alaptalanságát, úgy hiszem, eléggé kimutattam ez értekezés folytán.

Láttuk, hogy már a samánismus is fensőbb fokozat a nyers természetimádás és a fetisismus fölött. Nincs ugyan még rendszerbe öntve, mint azon népek vallásos szemlélete, melyeknél külön papi rend és vallásos irodalom állott elő, — hanem kitünőleg népvallás, homályosabb, zavartabb theogoniával: a theogonia mindazáltal már folytonos alakúlásban van, a fejlődés természetes folyama szerint — a polytheismusba. Hasonlítsuk össze a szamojed hit fogalmait a finn mythologiával, s látni fogjuk, *mi széles tér* azon vallásos fokozat, melyen a velünk rokon népeket találjuk, s a melyet *legalsó fokozatán* a «*varázslat*» cultusának neveznek. Látjuk az egyik és a másik polust; amott töredékek, imitt már fejlődő rend-

* Mintha Luitprandot olvasnók «Hungarorum gens, omnipotentis Dei ignara».

szer, alakúló egész. Az isteninek fogalma mind inkább szellemibbé válik; a dæmonologia mind inkább háttérbe szorúl, mint a görög vallásban, s a fensőbb isteni hatalmak lépnek előtérbe, a varázslók jósokká, a samánok papokká lesznek, elkülönözvén a szent és profanus dolgokat a térben (templomok) és időben (ünnepek), szóval szabályozván a cultust.

A finneknél, mint *Castrén* újjmutatásaiból látjuk, leginkább a skandináv mythosz befolyása mozdítá elő ezen fejlődést. Annak tulajdonítja *Castrén* a finn kosmogonia kifejlését is.

A samánismus azonban nemcsak a polytheismus előlépcsője, mint a finneknél. Az altáji népek összes történetei mutatják, hogy a mint a monotheismussal érintkezett e vallásos fokozat: azonnal megszakadt a polytheistikus képződés. E körűlménynek tulajdonítom én egy részben,* hogy a finn mythologia alakjai oly plastikailag nem tudtak kiemelkedni, mint a görög mythos istenalakjai. Valószínűleg a hellen polytheismus sem fejlődik ki oly teljesen, ha például a judaismussal Homer előtt egy pár századdal jő vala közel érintkezésbe.

A keresztyénség jótékony befolyását a vallásos öntudat fejlesztésére már a szamojedoknál is észrevettük. Még inkább feltűnteti ezt *Castrén* a finn istenfogalom emelkedésében, tisztulásában. S míg a finn és eszt kosmogonia eredetét a skandináv mythosszal hozza összeköttetésbe:

* Egy részben, mondom; mert az éghajlati különbségekről sem kell megfeledkeznünk. A skandináv országok ködös és Hellasz derűlt ege is rányomta bélyegét egyik és másik nép mythoszára. Ide járúl továbbá az alakító művészet kifejlése, mint egyik tényező az istenalakok kiképzésében. Ide járúl végre az állami élet fejlődése stb.

hozzá teszi, hogy a finnekkel rokon többi népek közt jóval későbbi eredetű s keresztyén és mohamedán befolyásra vezethető vissza a világalakúlás képzete.*

A kosmogonia egy főbb, teremtő isten fogalmára vezet, — mely fogalom ismét lépcső a monotheismushoz. Ez állapotot írja le *Theophilactus*, midőn a *turkokról* — a mint nevezték a byzanti írók őseinket is** — azt mondja: «ignem colunt, aëremque et aquam venerantur; telluri hymnum concinnunt; adorant autem tantummodo et Deum nuncupant, qui hanc rerum universitatem ædificavit».***

Innen van, hogy a *törökök* oly könnyen tértek az izlamra; s a monotheismus, minden alakban oly könnyű szerrel tőn hódítást a *mongolok* közt. Az izlám és keresztyénség egyaránt terjedt a *kazarok* közt is; s néhány zsidó, az üldözés elő menekülvén közéjök, elfogadtatá velök a judaismust is. Azon fogékonyság, melylyel *Attila* utódai szintén fölvették a keresztyénséget, a nagy hódítóban is nyilatkozott. A türelmesség a más vallásúak, főleg a keresztyének iránt, melyet *Csingisz-kán* is törvénykönyvébe igtatott, oly jellemvonás *Attilában*, melyet többször kiemelnek életírói.

* *Castrén* műve, 180. és 290. lap.

** Leo Grammaticus, Georgius Monachus, Simeon Logotheta Árpád magyarjait majd ongroknak, majd turkoknak mondják. Constantinus Porphyrogeneta mindig turkoknak nevezi őseinket. Cedrenusnál olvassuk: Nicetas patriciust az Isteren (Dunán) át a turkokhoz vagy magyarokhoz (ungaros) stb.; és Zonarasnál: a turkok, a mint nevezték a magyarokat stb.

*** Lásd: Corpus Script. Histor. Byzantinae. Theophilactus Simacotta VII. 8. A bonni kiadás szerint, melyet használtam, 286. lap.

Ha e türelem a vallásos öntudat gyöngeségén alapszik kezdetben: utóbb bizonyára az istenség eszméje emelkedésének, tisztulásának eredménye.

S ha Theophilactus idézett szavai őseinkre is vonatkoznak: nem csudálhatjuk, hogy apáink oly könnyen fölvették a keresztyénséget, miután a monotheismussal, mint a *kazarok* szomszédjai és bajtársai is, minden alakban érintkeztek. Ez érintkezés szükségkép fejlesztőleg hatott vallásos öntudatukra; s midőn a Tisza partjain megjelentek: már elő voltak készűlve arra, a mi, ha békés időket élnek, Géza koránál kétségkívül előbb is be fogott volna következni.

NYUGOTÁZSIA ŐSTÖRTÉNETEI

AZ ÉKIRATOK VILÁGÁNÁL.

Az angol irodalomban egy nevezetes munka jelent meg közelebb. Herodotus fordítása Rawlinson Györgytől, Sir Henry Rawlinson, a tudós ezredes, és Wilkinson magyarázataival. Hatodik vagy hetedik angol fordítása a «történetirás atyjának». Mint fordítás, szabatos és egyszersmind szabad: oly két tulajdon, melyet nem könnyű megegyeztetni. Az angol kritikának mindazáltal igy is van ellene kifogása. Nem csuda. A mint meg vagyok győződve, hogy a nagy költőt csak valódi költő fordíthatja: úgy a régi remekírók fordítása is csak oly írónak sikerül, ki a klassikus nyelvek alapos ismerete mellett, anyanyelve irásában is mester: kitünő nyelvész s egyszersmind nagy stylista. Legnehezebb pedig azon nagy írók fordítása, kik az irodalomnak kezdetén mintegy úttörőkül állanak elő, majdnem előzmény nélkül a multban, örök példányokul a jövőre. Ilyen Homerus a költészet terén, s a történetirás mezején Herodotus. Minő különbség már csak ez írók és az újabb irodalmak nyelve között! A mai nyelv sokkal elvontabb, szavai jobban eltértek azon jelentéstől, melylyel e szók gyökei eredetileg bírtak, inkább bizonyos fogalmak conventionalis jegyei lettek, kevésbbé festőiek. Az eszmék egyezése az újabb európai nyelvekben könnyíti az újabb írók átfordítását egyik mai nyelvből a másikra. Az eszmék ezen egyezése bizonyos egyformaságot idéz elő a nyelvekben is. Minél nagyobb az idők távolsága, annál

inkább elenyészik ezen egyformaság; s azon primitiv fogalmak és állapotok festéséhez, melyekkel Homerusban s némileg Herodotusban is találkozunk, igen tudós az újabb irodalmak analyzáló, bölcselmi nyelve. Valóban alig képesek immár az újabb nyelvek tolmácsolni azt a naiv egyszerűséget, a melyet részben koruktól kölcsönöztek az érintett írók. S ez egyszerűséget oly művészettel látjuk műveikben párosulni, melyet akkor érezünk leginkább, ha megelőzőikre gondolunk, s a melyet annál bajosabb visszaadnunk, minél önkéntelenebb, keresetlenebb, minél inkább maga a valódi művészet. Mi volt a történetirás Herodot előtt! Mure, a görög irodalom történetéről írt jeles művében, összeállítá miletusi Hecatæus, Xanthus, lampsacusi Charon, sőt a Herodotussal egykorú Hellanicus munkáiból fenmaradt töredékeket. Minő különbség e logographok töredékei és Herodotus történeti műve közt, nem csupán szellem, felfogás, magasabb világnézlet, hanem előadás tekintetében is! Merőben külön irodalmak, külön századok termékeit véljük olvasni, annyira meglep bennünket a száraz, rideg, színetlen, szellem nélküli, darabos előadás után Herodotus élénk, vonzó gyakran festői, mindenkor szabad és könnyű folyású elbeszélése, mely természetes nyerseség nélkül, egyszerű pongyolaság nélkül. Fő érdeme Herodotusnak ez a nemes egyszerűség. Megszokott, közönséges kifejezésekkel él, melyektől távol van minden pipere és rhetori czafrang. Ir, a mint tárgya hozza magával; stylusa nem a mesterségtől kölcsönzi kellemét. S a mint önként jőnek szavai: mondatainak szerkezete sem bonyolult legkevesbbé is. Nem fáradsággal készített periodusokban, hanem természetesen ömledező mondatokban ír, a melyek akkor végződnek, mikor az értelem teljes. Stylusa ez okból soha sem túl-

terhelt, darabos vagy erőtetett, hanem bámulatosan tiszta és átlátszó.

Ily tulajdonok mellett, mondom, nem csuda, ha Herodotus hatodik vagy hetedik fordítása sem elégíti ki az angol kritikát.

Bennünket azonban nem az új angol fordítás érdekel, hanem azon tudományos készület, melylyel Rawlinson Herodotusa ki van állítva. A fordítás szövege alatt számos becses jegyzet; s mindenik könyvhez essayk csatlakoznak, melyek a legrégibb történetekre nézve egybeállítva közlik a legújabb fölfedezések főbb eredményeit, és pedig oly íróktól, mint Rawlinson, az ékiratok nagy mestere, s Wilkinson, a jeles egyptolog. A magyarázatok és értekező kitérések (excursiók) terjedelmét legjobban megitélhetni azon adatból, hogy az első kötet, mely szinte 700 lapra terjed, Herodotusnak csupán első könyvét hozza.

Ily tudományos készület mellett, úgy hiszem, méltán igénybe veszi Rawlinson Herodotusa a tudós világ figyelmét. Összehordva s részint egybeállítva találjuk itt, a mit a népek őskorára, az emberi mívelődés legrégibb színhelyének, Nyugoti Ázsiának, őstörténeteire vonatkozólag az újabb angol nyomozó történetirás — a hasonlító nyelvtan s az ékiratok és hieroglyfák magyarázata segélyével — mindeddig kihozott. Hazai könyvtárainkban, fájdalom, hasztalan is keresnők nagy részét azon munkáknak és tudományos folyóiratoknak, a melyeknek itt, úgy szólván, kivonatával találkozunk. S ha ezekhez adom, hogy az előttem fekvő mű nagy elterjedését már drágaságánál és nyelvénél fogva sem igen remélhetem: úgy hiszem, nem szerénytelenség tőlem egy pár óranegyedre igénybe vennem az olvasó figyelmét azon eredmények összeállítása-

val, melyekre Herodotus tudós angol magyarázói jutottak. Oly eredmények, melyek, a mint látni fogjuk, ős történetünknél fogva is közelről érdekelnek bennünket, habár a nyelvtudomány helyeslésével, úgy tartom, nem minden részben találkoznak.

Azon eredményekről szóltam, melyekre az angol nyomozó történetirás jutott. Herodot tudós magyarázói köszönetöket fejezik ugyan ki Bonn jeles orientalistájának, Lassennek, mint a ki a német történetnyomozás eredményeivel is megismertette őket; s itt-amott idézve is látjuk Brandis és a német keleti társaság munkálatait: úgy látszik mindazáltal, hogy alapelveiket nem a németországi nyomozótörténet és philologia tekintélyeitől kölcsönözték. Nyelvészeti dolgokban leginkább hivatkoznak Müller Miksa, oxfordi tanárra, ki német eredetű ugyan, de a nyelvek eredete körül önálló nézetekkel bir, melyek sok részben eltérnek a jelesebb német nyelvtudósok állításaitól. Mig az angol nyelvtudósok és történetbuvárok nyomozásaiban félreismerhetlenül mutatkozik a törekvés, a tudomány újabb fölfedezéseit összhangzásba hozni az Eredet könyvével: a német szellem, egykét iró kivételével, tisztán bölcselmi téren működik. A hallei egyetem tudós tanára, Pott, a mint tudjuk, megtámadta az emberi nyelvek közös törzsből való származását, olybá tekintvén e véleményt, mintha valaki a természetrajzban minden fajt azonegy nemtől, s a nemeket egyetlen individuumtól származtatná.* Oxford nagyhirű szanszkrit tudósa ellenben Európa és Ázsia összes nyelvei eredetét közös törzsre viszi vissza. Az ó-világ né-

* Die Ungleichheit menschlicher Rassen, hauptsächlich vom sprachwissenschaftlichen Standpunkte, stb. 1856.

peit ugyanis négy külön családra osztja: kámi vagy kusita, sémi, turáni és árja családra. Állítja továbbá, hogy a kámi nyelv csak a séminek régibb formája, míg az árja csak a turáninak fejleménye. A négy családot ekkép kettőre szállítván, a sémi és árja nyelvek egységét a régi egyiptomi és régi babylóni nyelvben véli feltalálni. E fölvételt fogadják el, arra építik, mint látni fogjuk, elméletöket Herodotus angol magyarázói. S ha ezekhez adjuk, hogy nem compilatorokkal van dolgunk, hanem oly tudósokkal, a kik saját tanulmányaik, fölfedezéseik után jutottak bizonyos nézetekre, s e nézetek alapján önállólag fejtették ki rendszeröket: mindenki természetesnek fogja tartani, ha a munkában, mely többet látszik igérni, csak az angol nyomozó-történet eredményeit keresem, s e hiányban találom a munka egyik fő előnyét.

Az angolok ugyanis az ó-történeti nyomozások terén nem csekély eredményekre jutottak az utóbbi évtizedekben.

Nyugoti Ázsiában, az emberi mívelődés ez ős terén, csak sémi és árja nyelvű népeket láttunk eddig mozogni az ó történetek világánál. A scythák legfölebb csak olykori beütéseikről vagy a persa királyok hadjárataiból voltak ismeretesek. Az iránt sem volt tisztában a tudomány, az emberiség mely fajához sorozza a fenyérek e barbár lakóit, akár physikai typus, akár nyelvalak tekintetében. Csak újabb időkben kezdék nyelvöket az altáji család hol finn, hol mongol ágához hasonlítani. Azt azonban ingyen sem vélte senki, hogy volt idő, mikor Turán népei képviselték Nyugotázsia összes míveltségét, s a sémi és árja népek is azoktól vették a míveltség első elemeit, azoktól magát az irás tudományát is. Herodot újabb magyarázóinak egyike, Rawlinson vala első, a ki az ékiratokból az

emberiség ez ős történeteire először derített világot. Az ő nyomdokain haladtak e kérdés fejtegetésében Norris és Oppert.

Messze vezetne czélomtól, ha elő akarnám adni, mily utakon jutott Rawlinson az érintett eredményre. Legyen elég említnem, hogy e turáni vagy scytha elem töredékeit még Herodot korában is megkülönbözteti Rawlinson a sémi és indeurópai népek közepett. A sémi, árja és turáni népek, úgymond, sokkal inkább össze voltak keveredve, sokkal inkább egyensúlyozták egymást Nyugoti Ázsiában, mint a régi világ bármely más részében. A persa királyok, midőn valamit közölni akartak ázsiai alattvalóikkal, úgy hogy mindnyájan megértsék, nem csak három különböző nyelven adták ki azt, hanem oly három nyelven, mely az emberi nyelv három fő osztályához tartozik. Innen a behistani, persepolisi stb. három nyelvű feliratok zend, tatár és sémi versioval. S a mily kevéssé változandók keleten az emberi dolgok, — innen ma is ama három családot képviselő nyelvek, úgymint a persa, arab és török, használásának szüksége a kiáltványokban, melyek ama vidékek lakosaihoz intéztetnek. Az ind-európai és sémi fajok még most is ama térségnek főbb megszállói. Mint Herodot korában. A tatár elem jelenleg is kevesebb a többinél. Egyedüli különbség, hogy alattvalóból a tatár lőn uralkodóvá.

Volt idő, mikor számra nézve is felülmúlta a turáni népség Nyugotázsia egyéb népeit. A legrégibb időkig menvén vissza, a meddig csak a szent történetek világa hat, vagy az ethnologia kivehető nyomdokai vezetnek, a scytha vagy turáni nyelvidom volt uralkodó Rawlinson szerint a Kaukazustól az ind tengerig s a Földközi tenger partjaitól a Ganges torkolatiig. Talán, mond Rawlinson, kijebb is terjeszthet-

nők e határokat, mondván, hogy az egész keleti hemisphaerát oly faj, vagy oly fajok lakták kezdetben, melyeknek nyelvjárásait a kérdéses nyelvi jelleg bélyegzi. Azonban szorítkozzunk most csak nyugoti Ázsiára, azon térre, mely Hindostan és az Aegæi, s a Fekete- és a Déli vagy Ind tenger közt fekszik. Ezen térségen Armenia (?), Susiana régi lakosait, a régi babyloniaiakat, Arábia déli partjainak lakóit, a nagy iráni fensík, a kurd hegyek és India eredeti népességét mind ezen nyelvcsaládhoz számíthatni; legalább igen nagy a valószinűség, hogy azon egész területet ugyanazon jellegű nyelvet beszélők foglalták el. Minő jellegű nyelvet értenek, bővebben körülírják Herodotus magyarázói, mondván, hogy e nyelv eredeti formája, a mint a kevésbbé mívelt hordák közt megkristályosodott, a legrégibb időktől fogva, melyekről szólhatunk, mind napjainkig fentartá magát, mint Ázsia négyötöd részének s Európa távolabb részeinek nyelve; a melyen beszélnek maiglan a finnek és lappok, a törökök és magyarok, az osztyákok és szamojedok, a tatárok és tübetiek, a mongolok, uzbekek, turkomanok, mandzsuk, kirgizek stb. s mindazon különböző népiségek, melyek Északázsia és keleti Európa roppant fenyérein bolyonganak, India hegyi törzsei és a keleti Archipelagus némely népei.

S hol voltak a turáni uralom ez ős korszakában a sémi és indeurópai vagy árja népek? kérdi az olvasó.

Rawlinson szerint e népek csupán a turáni népcsalád későbbi fejleményei és elágazásai.

Müller Miksa tekintélyére támaszkodva, ugyanis azt hiszi Rawlinson, hogy a turáni nyelvtypus nem képez oly határozott, jól körülirt családot, mint a sémi vagy indeurópai. A turáni nyelv, szerinte, inkább csak bizonyos fokozat, mint kiképzett nyelvidom: a legelső forma mint-

NYUGOTÁZSIA ŐSTÖRTÉNETEI

AZ ÉKIRATOK VILÁGÁNÁL.

ván ki, fölebb nem mehet vissza nyomozásaiban. Alkalmazzuk e nézetet a jelen esetre. Az ős turáni nyelvet az ékiratokról ismerjük. Ez-e az az ősnyelv, mely még csak alakuló, nem megalakult szervezet, a melyből még minden válhatik, kámi, sémi, árja nyelv, valamint turáni? Norris, mint tudjuk, határozott turáni, vagyis újabb elnevezés szerint altáji jellegét, szerkezetét kétségtelenül kimutatta. Úgyszólván nyelvtanát írta meg. S Rawlinson, a nyelvphilosoph, midőn ősnyelvről beszél, mely még örökös hullámzásnak téve ki, csupán a nomádok gyér szóváltása által tartatik fenn, feledi, hogy Rawlinson, a nyomozó történetíró, e nyelven írott műemlékekről magyarázza Nyugotázsia őstörténeteit.

Azonban nem czáfolni, — a mi nyelvtudósaink föladata, — hanem ismertetni tüzém feladatúl Herodotus angol magyarázóit. Lássuk azért, mint fejtik tovább elméletöket.

Kedvező helyeken, a mesopotámiai nagy lapályon s a Nil völgyén, a hol korán alakúltak letelepült községek, s a míveltség korán felsarjazott, az ős nyelv eredeti vagy turáni jelleme fejlődési képességet tanúsított, először is kámivá levén. Nem mondhatni meg, mely idő tájban eredt a kámi nyelvalak. Valószínűleg a betűk feltalálása előtt, s okunk van Egyiptomnak tulajdonítani e változást. Az egyiptomiaktól, Mizraim fiaitól, természetesen elterjedt más kámi fajokra is, a kik akkor Egyiptomban laktak, s ezek vitték Ethiopiába, déli Arábiába, Babyloniába, Susianába és a szomszéd partokra, másfelől Philistiába, Sidonba, Tyrusba. Ezen fejlődést nyomról nyomra nem vázolhatjuk; de Babylon történeteinek nyomozása közben világosan kimutathatni véli Rawlinson, — bár e kimutatást a jelen műben nélkülözzük, — a semitismus fokoza-

tos fejlődését a kámi idomú nyelvből. Ezen változást, mely Rawlinson szerint Kr. előtt a XX-dik században érte el a bevégzettség bizonyos fokát, a költözési mozgalmak egész sora követte, melyek az újonnan alakult sémi nyelvalakot a Fel-Tigrishez, a Közép-Eufrateshez, Syriába, Palæstinába, Arábiába és Egyiptom partjaira vitték. Assur valószinűleg ez időtájban ment Babylonból Assyriába; míg az aramiták fölfelé mentek az Eufratesen; a phœniciaiak pedig (ekkor már erősen semitizálva) a Persa öböltől a Földközi tengerhez költöztek. Ábrahám és népe Urból Palæstina déli részére költözött, s a joktáni arabok megszállották a nagy félszigetet. Ezen telepekről mentek utóbb sémi rajok Cyprusba, Ciliciába, Pisidiába, Lyciába, s másfelől Karthágóba, Siciliába, Hispániába és Nyugoti Afrikába.

Kétségesebb, Rawlinson szerint, az indeurópai nyelvek eredete. Elismeri, hogy nincsenek nyelvtörténeti nyomok, melyeknél fogva eldönthetnők, vajjon kezdettől fogva különböző nyelvalak volt-e az a turánitól, vagy, mint a semitismus, abból fejlődött. Legbölcselmiebbnek véli azonban föltenni, hogy azonegy törvény alapján fejlődött mind a sémi, mind az indeurópai jelleg. Ezen nézet, úgymond Rawlinson, már annálfogva is leginkább elfogadható, mivel leginkább egyező a szent Irással, melyben oly időről olvasunk, mikor «egy nyelven szól vala mind az egész föld». A fejlődés színhelye, Rawlinson szerint nem a Hindukus, a hová utalnak a legrégibb zend és vedai hagyományok, s a hol keressük, az újabb nyomozások folytán, az árja népek őshazáját, — hanem Armenia fensikja. Innen látszanak, úgymond, kiindúlni az indeurópai költözések egyes szálai. E magas hegyhátról ugyanis nyugoti irányban Kis-Ázsiába ment egy rész, onnan eláraszt-

ván Görögországot, Itáliát és Siciliát; egy másik rész észak felé tartván, áthatolt a Kaukázuson, elszórakozván a fenyéreken, honnan a Fekete-tenger környékére s Közép- és Nyugot-Európába nyomúlt; keleti irányban ment végre egy harmadik rész, s a Káspi tenger déli partjai mentén, egyenesen Afganistán hegyeinek vette útját s az Indus mellett települt le.

Ennyiből áll főbb vonásokban Rawlinson elmélete a külön nyelvcsaládok alakúlásáról. Ha hibás volt a nyelvtani nézet, melyből kiindúlt: a következtetések sem állhatnak meg. Úgy hiszem pedig, ha röviden is, eléggé kimutattam Rawlinson következetlenségeit az ős nyelv körűli hypothesiseiben Nem vitatom részemről, volt-e vagy nem volt egy ős nyelv, a mit oly tekintélyek, mint Pott, Maury és Renan határozottan tagadnak; nem vizsgálom, mennyiben van igaza a sémi nyelvek egyik legalaposabb ismerőjének, midőn azt állítja, hogy a különböző nyelvcsaládok, mindenik faj szellemének mintegy azonnal előállott termékei, az első naptól fogva teljesen meg voltak alakulva, a mint megvan a bimbóban a virág minden lényeges részével.* Ha megengedjük is az ősnyelvet, föl kell ten-

* De *l'origine du Langage* par Ernest *Renan*, membre de l'Institut. Deuxième Édition. Páris, 1858. Már készen volt ez értekezésem, mikor e nagybecsű munkát megkaptam. Bizonyára egyik legalaposabb mű e tárgyban. Bunsen és Müller Miksa fennebb érintett elméletéről, melyet Rawlinson alapul fogadott el, a a 41-dik lapon következőleg ír Renan: «L'hypothèse d'une famille *touranienne*, par laquelle on cherche à établir un lien de paranté entre des langues entièrement diverses, nous parait gratuite et formée par des procédes qui ne sont pas ceux de la science rigoureuse.» ... «Ainsi en jugé également un esprit à la fois sévère et hardi, M. Pott, — mond továbbá szerzőnk — qui en rendant justice aux vues ingénieuses que le savant M. Müller a semées

nünk: hogy vagy oly *fejletlen* valaminek kellett annak lennie, *a melyet egyáltalában nem lehet még turáninak mondani,* mi egy jelentésű a már határozott alakú altájival; s ez esetben Rawlinson ős nyelve csak annyiban áll, a mennyiben oly időt teszen föl, mikor még a különböző népek nyelvei inkább *fejletlenségöknél fogva* hasonlítottak egymáshoz, mint kifejlett nyelvtani szerkezetöknél fogva: * vagy ha már kifejlett Rawlinson ősnyelvének turáni (=altáji) jellege, többé nem alakúlhatott az se sémivé, se indeurópaivá. «Nem mindnyájokra nézve közös törvény szerint fejlődnek a különböző nyelvcsaládok, mond Renan, hanem mindenik nyelvcsalád saját belszerkezete és szelleme törvényeit követi.» S az altáji nyelvekről azt látjuk a történetekből, hogy az idegen nyelvekkel érintkezés sem idézett elő ilyes változást. A különböző családú nyelvek se vegynyelveket nem képeznek, se nyelvtani formáikat nem cserélik föl. A magyar nép példáúl, merőben más nyelvcsaládú népek között, a rokon népektől teljesen elszigetelve is, ezred éven át fentartá nyelve ősi typusát, míg a középkor más hóditó népei: a nyugoti és keleti gótok, a frankok, longobárdok, normanok, az utóbbiak kétszer is, egybeolvadtak nyelvökre nézve az elfoglalt tartományok rokon nyelvcsaládú

dans son ouvrage, de juge pour l'ensemble peu conforme aux vrais principes de la philologie comparée et capable d'égarer une étude déjà entourée de tant de périls.» (Zeitschrift der deutsch. morgenländ. Gesellschaft, 1854. p. 405. stb.)

* Már pedig jól mondja Renan: «La classification des langues doit se faire par des *caractères positifs* de ressemblance et non par ce trait negatif qu'elles manquent d'un certain degré de développement et correspondent à un même état social.» Az előbbi jegyzetben idézett műben.

*

val, melyekre Herodotus tudós angol magyarázói jutottak. Oly eredmények, melyek, a mint látni fogjuk, ős történetünknél fogva is közelről érdekelnek bennünket, habár a nyelvtudomány helyeslésével, úgy tartom, nem minden részben találkoznak.

Azon eredményekről szóltam, melyekre az angol nyomozó történetirás jutott. Herodot tudós magyarázói köszönetöket fejezik ugyan ki Bonn jeles orientalistájának, Lassennek, mint a ki a német történetnyomozás eredményeivel is megismertette őket; s itt-amott idézve is látjuk Brandis és a német keleti társaság munkálatait: úgy látszik mindazáltal, hogy alapelveiket nem a németországi nyomozótörténet és philologia tekintélyeitől kölcsönözték. Nyelvészeti dolgokban leginkább hivatkoznak Müller Miksa, oxfordi tanárra, ki német eredetű ugyan, de a nyelvek eredete körül önálló nézetekkel bir, melyek sok részben eltérnek a jelesebb német nyelvtudósok állításaitól. Mig az angol nyelvtudósok és történetbuvárok nyomozásaiban félreismerhetlenül mutatkozik a törekvés, a tudomány újabb fölfedezéseit összhangzásba hozni az Eredet könyvével: a német szellem, egykét iró kivételével, tisztán bölcselmi téren működik. A hallei egyetem tudós tanára, Pott, a mint tudjuk, megtámadta az emberi nyelvek közös törzsből való származását, olybá tekintvén e véleményt, mintha valaki a természetrajzban minden fajt azonegy nemtől, s a nemeket egyetlen individuumtól származtatná.* Oxford nagyhirű szanszkrit tudósa ellenben Európa és Ázsia összes nyelvei eredetét közös törzsre viszi vissza. Az ó-világ né-

* Die Ungleichheit menschlicher Rassen, hauptsächlich vom sprachwissenschaftlichen Standpunkte, stb. 1856.

peit ugyanis négy külön családra osztja: kámi vagy kusita, sémi, turáni és árja családra. Állítja továbbá, hogy a kámi nyelv csak a séminek régibb formája, míg az árja csak a turáninak fejleménye. A négy családot ekkép kettőre szállítván, a sémi és árja nyelvek egységét a régi egyiptomi és régi babylóni nyelvben véli feltalálni. E fölvételt fogadják el, arra építik, mint látni fogjuk, elméletöket Herodotus angol magyarázói. S ha ezekhez adjuk, hogy nem compilatorokkal van dolgunk, hanem oly tudósokkal, a kik saját tanulmányaik, fölfedezéseik után jutottak bizonyos nézetekre, s e nézetek alapján önállólag fejtették ki rendszeröket: mindenki természetesnek fogja tartani, ha a munkában, mely többet látszik igérni, csak az angol nyomozó-történet eredményeit keresem, s e hiányban találom a munka egyik fő előnyét.

Az angolok ugyanis az ó-történeti nyomozások terén nem csekély eredményekre jutottak az utóbbi évtizedekben.

Nyugoti Ázsiában, az emberi mívelődés ez ős terén, csak sémi és árja nyelvű népeket láttunk eddig mozogni az ó történetek világánál. A scythák legfölebb csak olykori beütéseikről vagy a persa királyok hadjárataiból voltak ismeretesek. Az iránt sem volt tisztában a tudomány, az emberiség mely fajához sorozza a fenyérek e barbár lakóit, akár physikai typus, akár nyelvalak tekintetében. Csak újabb időkben kezdék nyelvöket az altáji család hol finn, hol mongol ágához hasonlítani. Azt azonban ingyen sem vélte senki, hogy volt idő, mikor Turán népei képviselték Nyugotázsia összes míveltségét, s a sémi és árja népek is azoktól vették a míveltség első elemeit, azoktól magát az irás tudományát is. Herodot újabb magyarázóinak egyike, Rawlinson vala első, a ki az ékiratokból az

emberiség ez ős történeteire először derített világot. Az ő nyomdokain haladtak e kérdés fejtegetésében Norris és Oppert.

Messze vezetne czélomtól, ha elő akarnám adni, mily utakon jutott Rawlinson az érintett eredményre. Legyen elég említnem, hogy e turáni vagy scytha elem töredékeit még Herodot korában is megkülönbözteti Rawlinson a sémi és indeurópai népek közepett. A sémi, árja és turáni népek, úgymond, sokkal inkább össze voltak keveredve, sokkal inkább egyensúlyozták egymást Nyugoti Ázsiában, mint a régi világ bármely más részében. A persa királyok, midőn valamit közölni akartak ázsiai alattvalóikkal, úgy hogy mindnyájan megértsék, nem csak három különböző nyelven adták ki azt, hanem oly három nyelven, mely az emberi nyelv három fő osztályához tartozik. Innen a behistani, persepolisi stb. három nyelvű feliratok zend, tatár és sémi versioval. S a mily kevéssé változandók keleten az emberi dolgok, — innen ma is ama három családot képviselő nyelvek, úgymint a persa, arab és török, használásának szüksége a kiáltványokban, melyek ama vidékek lakosaihoz intéztetnek. Az ind-európai és sémi fajok még most is ama térségnek főbb megszállói. Mint Herodot korában. A tatár elem jelenleg is kevesebb a többinél. Egyedüli különbség, hogy alattvalóból a tatár lőn uralkodóvá.

Volt idő, mikor számra nézve is felülmúlta a turáni népség Nyugotázsia egyéb népeit. A legrégibb időkig menvén vissza, a meddig csak a szent történetek világa hat, vagy az ethnologia kivehető nyomdokai vezetnek, a scytha vagy turáni nyelvidom volt uralkodó Rawlinson szerint a Kaukazustól az ind tengerig s a Földközi tenger partjaitól a Ganges torkolatiig. Talán, mond Rawlinson, kijebb is terjeszthet-

nők e határokat, mondván, hogy az egész keleti hemisphaerát oly faj, vagy oly fajok lakták kezdetben, melyeknek nyelvjárásait a kérdéses nyelvi jelleg bélyegzi. Azonban szorítkozzunk most csak nyugoti Ázsiára, azon térre, mely Hindostan és az Aegæi, s a Fekete- és a Déli vagy Ind tenger közt fekszik. Ezen térségen Armenia (?), Susiana régi lakosait, a régi babyloniaiakat, Arábia déli partjainak lakóit, a nagy iráni fensík, a kurd hegyek és India eredeti népességét mind ezen nyelvcsaládhoz számíthatni; legalább igen nagy a valószinűség, hogy azon egész területet ugyanazon jellegű nyelvet beszélők foglalták el. Minő jellegű nyelvet értenek, bővebben körülírják Herodotus magyarázói, mondván, hogy e nyelv eredeti formája, a mint a kevésbbé mívelt hordák közt megkristályosodott, a legrégibb időktől fogva, melyekről szólhatunk, mind napjainkig fentartá magát, mint Ázsia négyötöd részének s Európa távolabb részeinek nyelve; a melyen beszélnek maiglan a finnek és lappok, a törökök és magyarok, az osztyákok és szamojedok, a tatárok és tübetiek, a mongolok, uzbekek, turkomanok, mandzsuk, kirgizek stb. s mindazon különböző népiségek, melyek Északázsia és keleti Európa roppant fenyérein bolyonganak, India hegyi törzsei és a keleti Archipelagus némely népei.

S hol voltak a turáni uralom ez ős korszakában a sémi és indeurópai vagy árja népek? kérdi az olvasó.

Rawlinson szerint e népek csupán a turáni népcsalád későbbi fejleményei és elágazásai.

Müller Miksa tekintélyére támaszkodva, ugyanis azt hiszi Rawlinson, hogy a turáni nyelvtypus nem képez oly határozott, jól körülirt családot, mint a sémi vagy indeurópai. A turáni nyelv, szerinte, inkább csak bizonyos fokozat, mint kiképzett nyelvidom: a legelső forma mint-

NYUGOTÁZSIA ŐSTÖRTÉNETEI

AZ ÉKIRATOK VILÁGÁNÁL.

sóimat, mily ingatag Rawlinson ős babyloni nyelvének e nagy részben turáni, némi részben (az igeformátiókra nézve) sémi, szóanyagát illetőleg kámi, de már sémi szavakkal kevert nyelvnek értelmezése. Kérdem, lehet-e az ekkép értelmezett nyelvet határozottan turáninak vagy altájinak mondani? S ha turáni az ős babyloni nyelv, miért nem Fel-Ázsia nyelveiben keresi ahhoz a kulcsot, miért mondja, hogy azon nyelvtő tagja az, mely utóbb inkább vagy kevesbbé vegyült sémi nyelvekkel, s a melynek ma legtisztább képviselője a mahra nyelv déli Arabiában és a galla Abyssiniában. Ez utóbbi nyelvet Koelle (Polyglotta Africana) s utána Maury a «nyelvek osztályozásáról» írt értekezésében, nem az altáji, hanem az áfrikai nyelvek úgynevezett kámi családjához * sorolják. E nyelv legrégibb képviselője a régi egyptomi, melynek újabb származéka a mai kopt. Kétségtelen, hogy e nyelvcsalád, bár szógyökeire, s több tekintetben nyelvtanára nézve is különböző, a sémi befolyás jeleit mutatja még legtávolabb keleti ágában is, Afrikában. Ezt onnan magyarázza Maury, hogy a midőn a sémi népek érintkezésbe jöttek, szomszédságuknál fogva, a kámiakkal, ez utóbbiak nyelve még a fejlődés oly primitiv fokozatán, annyira csak kezdetén lehetett, a melyben még föltehetni, hogy grammatikai formákat kölcsönözhet valamely nyelv más nyelvektől. Tehát nem a kámi nyelvből fejlődött a sémi; hanem ellenkezőleg, a sémiek hatottak a kámi nyelvek fejlesztésére. Annyi bizonyos, hogy korán érintkezett egymással e két nép, s a sémi több helyen felülkerült. Így Phœniciában. Canaan ugyanis Kám földe a Genesis szerint. Afrika

* Khimé, chemmia Egyiptom régi, a benszülöttek által használt neve.

egész keleti részén kimutatja Renan a sémi befolyás erős nyomait.

Valamint Babylonia ős népének nyelvét, úgy írásrendszerét, az ékíratokat is a kámi nép ős hazájából származtatja Rawlinson.* Az írás fölfedezése — úgymond — azon korra vezet bennünket vissza, midőn a nagy kámi faj még nem oszlott meg. A képes irásmód, mely az eszméket a tárgyak nyers körrajza által fejezte ki, nemcsak az Ethiopiából, a Nil mentén, leszállott törzsek sajátja volt, hanem azoké is, a kik ugyanazon tűzhelyről elágazva, az Eufrates völgyébe vonúltak. A rendszer későbbi fejleményében, melyet a társadalom további fejlődése idézett elő, hasonló fokozatosságot követett a kámi faj mindkét ága. A képek idővel bizonyos szobrászati conventio szerint jegyekké váltak, s a jegyek az általok ábrázolt tárgyak neveinek megfelelő phonetikus jelentést nyertek. Az egyiptomi emlékeken olykor együtt találjuk a hieroglyfákat a megfelelő hierati jegyekkel ugyanazon fölíratban egymás mellett; s bár Chaldæában az első fokozat nyomai elvesztek, és a legrégibb fenmaradt emlékeken már betűkké (hangjegyekké) alakúlva találjuk az eredetileg tárgyképeket: eléggé ki lehet mutatni, hogy az alphabet alakúlása majdnem hasonló módon történt az Eufrates mellett, mint a Nil völgyén.** Egyik jegyzetében idézi Rawlinson azon Ninivében nem rég feltalált tábla-

* Hogy alaptalanúl, eléggé kimutatják Brandis és főleg Oppert iratai az ékiratokról. E tárgyra míveltségtörténeti tanulmányaim folytán lesz alkalmam visszatérni. Itt hadd álljon egészen előadva Rawlinson elmélete.

** Igaz, csakhogy önállólag fejlett itt és amott a két irásrendszer. Mindenütt a képírás előzte meg a hangjegy- vagy szótagírást.

töredéket, mely most a brit múzeumban van, s a melyen még a természeti tárgyak legrégibb ábráival találkozunk, mikből fejlett ki az ékírat utóbb. Feltünő különbség mutatkozik ugyan a hieroglyfák és ékírati jegyek használásában. Az előbbi rendszerben mindenik jegynek csak egy értéke van, míg az utóbbi rendszerben igen alkalmatlan azon körülmény, hogy különböző hangok gyakran fejeztetnek ki ugyanazon jegygyel. Ez eltérés, Rawlinson szerint, nem mutat az írásrendszer különböző eredetére egyik és másik népnél. A Nilvölgy lakói lényegesen egy, ugyanazon kifejezésekkel bíró nemzet valának; a hieroglyfák által ábrázolt tárgyakat mind ugyanazon névről ismerte az egyiptomi nép s így minden jegynek csak egy phonetikus jelentése lehetett: az Eufrátes völgyén lakó kámi faj ellenben, mint látszik, több külön törzsre szakadt, melyek hasonló szervezetű, nyelvtani szabású nyelven beszéltek ugyan, de szavaikban, kifejezéseikben nagyon eltértek egymástól. Innen írásmódukban minden jegynek annyiféle jelentése, a mennyi külön neve volt a tárgynak, mely azt kifejezte, a nemzet különböző osztályai közt.

Azon körülményt, hogy már a legrégibb ékíratok szótárában találunk árja és altáji elemekre, onnan magyarázza Rawlinson, hogy vagy már akkor árja stb. töredékek laktak a kámi törzsek közt; vagy még nem fejlett ki a különbség az árja, sémi és turáni nyelvek közt, midőn a képírást már ismerték Chaldæaban, s az ekkor használt szók utóbb, némi módosításokkal átmentek ama három nagy család nyelvébe. Herodotus magyarázói, leginkább egyező levén rendszerökkel, az utóbbi nézetet tartják valószínűbbnek. Részemről az előbbi nézetet tartom helyesebbnek. Berosus kaldeus dynastiája előtt ugyan is, már a legeslegrégibb időkben, a mikről némi történeti

tudomás lehet, méd uralom alatt találjuk Rawlinson ős kámi lakosait. S a médek, mint tudjuk, scytha-árja vegyfaj valának. A kaldeusokat pedig, Rawlinson újabb hypothesisével ellentétben, ó-urali népnek mondja a scytha ékíratok két legalaposabb fejtegetője, Norris és Oppert. Már Gosche megjegyezte volt, hogy Rawlinson — az ó-perzsa nyelvű felíratok érdemes magyarázója, — azon eredmények után, melyekre Oppert jutott, csak képzelgő magyarázónak fog e részben tetszeni. S Oppert szerint, mint Hunfalvy Pál már előadta, a babyloni *kámi* birodalmat, mely 3550-től 2440-ig terjedt, még árja foglalás (2449—2225), majd 208 éves valódi *turáni* uralkodás követte; és ez utóbbi hozta be Babyloniába az ékírást. Valódi turáni uralkodásról szóltunk, ellentétben Rawlinson kámi uralkodóival. Oppert, a mint látjuk, már elnevezésével az Uralra utal, míg Rawlinson a Nil völgyére. Physikai tekintetben is két különböző typusa az emberiségnek itt és amott. S míg Rawlinson szerint a kámi káldeusok magokkal vivék a képes írást ős hazájukból az Eufrates völgyébe: Oppert szerint az ó-urali nép keblében fejlődött az ki, melyhez tartoztak a *médscythák* és a *kaszdim scythák* (vagy káldeusok); amazok a Káspi tenger délnyugoti részén, s ezek a Tigris és Eufrates közén. Médscytha nyelvű az akhämen királyok második írásfaja; kaszdim-scytha nyelvű a ninivei romokon.

Oppert nézeteit Rawlinsonnak magának ethnologiai nyomozásaival is igazolhatjuk, ha az általa úgynevezett turáni nyelvcsalád másik ágának, a scytha, vagy a mint Rawlinson felváltva nevezi, tatár ágnak nagy elterjedését tekintjük már a legrégibb időkben.

Fel-Ázsia hegyhátától, a hol maiglan altáji nyelvű népek bolyonganak, s a Kaspi tengertől kezdve Armenia

hegyein által egész Kisázsiáig mindenütt találunk Herodot korában valódi turáni vagy scytha népek maradványaira. Nem is említem a colchisiakat, fenn a Feketetenger keleti oldalán, kiknek turáni jellemét azon okból következteti Rawlinson, mivel Herodotus hasonlatosságot látott nyelvök, physikai typusok, szokásaik stb. és az egyiptomiakéi közt; míg a lazi-ak, Agathias és Procopius szerint a régi colchisiak képviselői, most is turáni nyelven beszélnek. Turáni eredetű népet lát Rawlinson a *sapeirokban* vagy *sabirokban* is, ugyanazoknak tartva e népeket a geografusok állítása után — Moshiában lakó iberekkel, a szent Irás *mesekjeivel*, a kiknek scytha életmóduk kétségtelen. Mai képviselők a georgiaiak, a persák gyürjyei (Kur vagy Cyrus folyam körül lakók), kiket az armeniaiak ma is *virk*nek neveznek, mely név csak a régi *iber* vagy *iver* nevezet más kiejtése. Pritchard, mint tudjuk, különállónak tartja a mai georgiai nyelvet, mely egyik családhoz sem tartozik határozottan. Müller Miksa azonban, bármenynyire vegyült, a turáni családhoz véli azt ma is sorozandónak, csak a turáni népek elfajult gyarmatát látja a georgiai népben. Még bizonyosabb Armenia legrégibb lakóinak turáni, scytha eredete. A vani feliratok nyelve majdnem ugyanaz a régi kaldeus ékiratok nyelvével. Mint tudjuk, Oppert is ó-uralinak mondja, bár a kaszdim scythától némileg különbözőnek. Müller Miksa napjainkban is kimutathatni véli a tatár elemeket az örmény nyelvben.* Mikor foglalta el Armeniát indeurópai faj: nem tudhatjuk bizonyosan. Úgy hiszik Herodotus magyarázói, hogy valószinűleg igen korán laktak azon tartomány felföldén vegye-

* Ez elemek egy része azóta a török érintkezés által jutott az örmény nyelvbe.

sen scytha és árja népek, s az utóbbiak valószinűleg a VIII. vagy VII. században Kr. e. kerültek felül, mely időtájra teszi Rawlinson az árja népek nagy költözését nyugoti irányban. Herodot korában már az árja elem volt uralkodó Armeniában; honnan Herodotus hibás fölvétele, a phrygiai gyarmat iránt. E történetíró, mint több esetben ki lehet mutatni, nagyon is hamar előáll gyarmatosítási elméletével. Armeniából Kisázsiába vonúltak az árja költözők a VII. század közepe táján. Ugyanez úton terjeszkedtek ki egykor, ősrégi időkben, a scytha vagy tatár elemek egészen a Földközi tengerig. Ilyen scytha elemeket lát Rawlinson a *moschusokban* és *tibarenokban*. A moschusok, a görök írók μόσχοι-jai, mindig együtt fordúlnak elő a tibarenokkal, valamint az assyr föliratokon: *muskai* és *tuplai* s a szent Irás *mesekjei* és *tubáljai*. Innen következtetik magyarázóink, hogy e két népnek rokonfajúnak kelle lennie. S a moschusok, muskaik vagyis muszkák, ugymond Rawlinson, — ha királyaik nevei a feliratokban nem is ütnének el mind az árja, mind a sémi szógyököktől, s e nevek határozottan a scytha ékirások nyelvére nem utalnának is — igen hihetőleg azon muszkák, moszkoviták elődei, a kik építék Moszkovát, s a kikről nevezi Oroszországot most is egész kelet. Ezen moszkákról pedig rég el van ismerve, hogy *csud* vagy *finn* eredetűek, a kiket aztán meghódítottak az oroszok. Az assyr birodalom egész korszaka alatt (a XII. századtól a VII. közepéig Kr. e.) Kisázsia magas fensíkján laktak, honnan talán egykor délre a Földközi tenger partjaira is kiterjeszkedtek. A régi ciliciaiakat mindig együtt említik a moschusokkal és tibarenokkal az assyr föliratok. Hihetőleg a sémi költözések által nyomatva vonultak föl a sziriai hegylánczra; míg másfelől, a VII. században az indeurópai faj nyugotra ve-

Ha Nyugoti Ázsia nemzeteit Herodotus korában vizsgáljuk, alapos okokból következtethetjük, hogy a szákákon kivül a parthusok (Parthia lakói), az ázsiai ethiopok, a colchisiak, a sapeirok, a tibarenok és a moschusok, az armeniaiak, cappadociaiak, susianaiak, és a babyloni kaldéusok egészen vagy többnyire turáni eredetüek.

Végig tekintve e népeken, látjuk, hogy nem ok nélkül adott oly ingatag, annyira tág értelmezést Rawlinson az általa úgynevezett turáni nyelvtypusnak, mint a melynek az ázsiai szerecsenyeket észak lakóival, a szákákkal, scythákkal egy kalap alá kelle foglalnia.

Nyugotázsia népfajainak azon táblázatán, melyet egyik essayökhez mellékeltek Herodotus magyarázói, magok is *két* ágra osztják a *turáni* nyelvcsaládot, oly nevekkel jelölve meg, melyek ma két külön nyelvcsalád nevei. Egyik az úgynevezett *kámi* ág, mely néven az újabb nyelvtudomány azon nyelveket érti, a melyek a sémi családtól átmenetelt képeznek az áfrikai nyelvekre; s a másik a *scytha* vagy *tatár* ágazat, mely név az altáji nevezetnek felel meg.

A *kámi* vagy *kusita* ághoz sorozzák Herodot magyarázói a déli arabokat (himyaritic Arabs), régi kanaánitákat, régi kaldeusokat, Susiana régi lakóit és az ázsiai szerecseneket.

A *scytha* vagy *tatár* ághoz számítják Cappadocia, Cilicia és Armenia régi lakóit, továbbá a sapirokat, colchisiakat, moschusokat (moschi), tibareneket (tibareni), budiusokat, magusokat, szákákat (sacæ), párthusokat és a már kétségesebb eredetű alarodiusokat, macronokat (macrones), mosynœcusokat (mosynœci), mareseket (mares).

A kámi nyelvidom, mint fönnebb láttuk, Herodotus magyarázói szerint, Egyiptomban fejlett ki; s onnan ter-

jedt el egyfelől Ethiopiába, déli Arabiába, Babyloniába, Susianába és a szomszéd partokra, másfelől Philistiába, Sidonba, Tyrusba. Az újabb ethnologiai és nyelvészeti nyomozások — úgymond Rawlinson — mindinkább kétségtelenné teszik, hogy kusita vagy szerecseny faj lakott kezdetben Nyugotázsia déli tengerpartjain Indiától egészen Abyssiniáig. India egész félszigetét is ezen faj lakta az árja bevándorlás előtt; s az Industól az összes tengerpartok mentén a mai Beludzsistánon és Kermánon által, mint a mely tartományok voltak ez ázsiai szerecsen faj valódi hazája. A persa öböl északi partjain levő romok és föliratok nyilván mutatják e faj egykori uralmát. E fajt találjuk uralkodónak a legrégibb időkben Susianában és Babyloniában is, bár az előbbi helyen az árja, s az utóbbi helyen a sémi faj jutott utóbb tulnyomóságra. Követni lehet az érintett ázsiai szerecsen fajt — dialectusnál és hagyományoknál fogva — az arab félsziget déli partján, s föltaláljuk ma is Abyssiniában, hol a fő törzs, a *galla* nyújt, mint Rawlinson mondja, kulcsot Susiana és Elymais ékírataihoz, melyek legalább 1000 évvel keltek Krisztus előtt. Susiana őslakosai nyelvének jelleme eléggé kiviláglik a fölíratokból, melyek nemcsak Susában, hanem a Persaöböl egész északi partjai mentén találhatók. E fölíratok nyelve ugyanis hasonló azon három nyelvű felirat második columnájához, melyről határozottan megmutatta Norris, hogy turáni. A persa hódítást utóbb a fajok elegyülése követte, midőn az árja törzsek a termékeny síkért odahagyták szegényebb hazájukat, s a távol Pasargadæból és Ekbatanából a birodalomnak inkább központján fekvő Susába tették a persa uralom székhelyét. Susiana ettől fogva mindinkább Persia részének tekintetvén, elveszté eredeti turáni nevét is. Ez összeolva-

egymást, kérdés: melyik volt e két rendszer közől a persák régi vallása, s melyik utóbbi eredetű? Magával hozta-e az árja nép zend ága a dualismust keleti fészkéből, — hol, a mint látni fogjuk, együtt lakott azon árja törzsekkel, melyek utóbb Indiát foglalták el; — vagy az elemek cultusa, melyet Herodotus leír, jött velök az Indus vidékéről? s melyik e két rendszer közől, a mit Róma és Görögország későbbi idejében különösen magismusnak neveztek?

A keleti vagy indo-árja nép ős vallása, mint a Védák mutatják, ment volt a dualismustól s a természeti hatalmak imádása jellemével bírt. Nem gondolhatni, hogy az árja nép másik ága keleti testvérei hitétől merőben eltérő vallást hozott volna új-telepedési helyére. Herodotus magyarázói azonban úgy vélik, hogy a védai vallás már nem pusztán az elemek imádása, istenfogalma szellemibb; míg a Herodotus által leírt vallás anyagiabb, pantheistikusabb, melyben az istenek személyiségei kevesbbé válnak ki. Továbbá csak kellett valamely oknak lenni, mely megosztá az eredetileg egy árja népet, s arra bírta, hogy elszakadjanak a szélrózsa ellenkező irányai felé. Valószínű, hogy épen a «kételvűség eretneksége» volt az ok, mely a zend vagy persa ágat védai testvéreitől elszakasztotta. Oly hypothesis, melyet nem Rawlinson állít föl elsőben; egyező állítása ez az újabb mythologoknak, a melyet már azon körűlmény is mutat, hogy a hindu nép devjei, divjei avagy istenei lettek a zend nép rossz szellemeivé. Csak az a kérdés, mikor történt ezen vallásos szakadás? Rawlinson úgy hiszi, a hagyományok, emlékek is arra mutatnak, hogy a dualismust már magokkal hozták a perzsák az Industól. Az árja nép győzelmei és balesetei a legrégibb vallásos iratokban, a Vendidad első fejezetében, már úgy

vannak előadva, mint az Ormuzd és Ahriman közötti küzdelem eredményei. Az elemek imádása sehol sem tűnik fel; s nyoma sincs a nap és hold azon tiszteletre méltatásának, mely kétségkívül része volt a régi vallásnak. Így az Achemenidák műemlékein is, a hol Ormuzd nevét folyvást idézve látjuk, s Ahriman a gonoszság istene (Behist. felirat) is emlitve van, az elemekre nincs tekintet. Még Mitras sem említettik Artaxerxes Mnemon idejéig (Susai felirat), midőn Tanat-tal vagy Anataitissal együtt jő elő. Az első Achemenidák vallása tehát már dualismus volt, a tűzimádás vagy az elemek tiszteletének legkisebb vegyülete nélkül. Ha tehát kérdjük, hogy írhatta le Herodotus úgy a mint leirta a persa vallást, honnan eredt az elemek tisztelete, mely kétségkívül részét tette utóbb a persa vallásnak: azt kell felelnünk, hogy e vallásnak Herodotus által ismertetett része a magismus, s hogy a legrégibb időktől fogva a scytha törzsek, Nyugotázsia őslakóinak vallása volt az. Hogy a mágusok vallása különböző volt a régi persákétól, világos a behistani feliratból is, a hol úgy találjuk, hogy teljes vallásos forradalmat idézett elő a magus Pseudo-Smerdis, s hogy Darius, trónra léptekor újra felépítteté a templomokat, a melyeket leromboltak, s visszaállítá azon istentiszteletet, mely meg vala szüntetve.* Hogy a Herodot által leírt vallás magismus volt, saját mondásából is tudjuk (Herod. I. 131—2.). Lássuk most mily okokból tulajdonítják e vallást Herodotus magyarázói a scytháknak.

* «The temples which Gomates de Magian had destroyed I rebuilt. I restored to the nations the sacred chaunts and worskip, of which Gomates the Magian had deprived them.» Darius felírata szövegéből Rawlinson fordítása után.

Nyugoti Ázsiában, a legrégibb időktől fogva csupán három nagy faj — a sémi, ind-európai és turáni vagy scytha — volt. A mi már a természeti elemek imádását illeti: tudjuk, hogy ez Herodot korában se az ind-európai, se a sémi fajok vallása nem volt. A sémi népek vallását jól ismerjük. Melkisedek és Ábrahám tiszta theismusa volt az, mely durva bálványimádássá fajult a phœniciziaiknál és assyr-babyloniaknál. Az ind-európai vagy jáfeti törzsek vallása pedig személyes istenek vallása (polytheismus) volt külön nevek alatt. Ez isteneknek templomaik voltak, faragott képekben vagy jelképekben ábrázolták az isteneket: míg a magismusban se templomok, se képek vagy jelképek nem voltak, hanem csupán tűzoltárok a magas hegyeken. A magismus tehát később ment által a persák vallásába, miután nyugotra költöztek, és pedig nem az indogermánoktól, kikkel új telepökön érintkezésbe sem jöttek, sem azon sémi népektől, melyeknek vallása a legdurvább bálványimádás volt. Zoroaster, a kinek neve szoros összeköttetésben van a primitiv magismussal, úgy van feltüntetve a különböző írók által (Cephalion ap. Euseb. Chron. Can. Berosus, Justin, Arnobius) mint régi baktriai vagy scytha király; míg sok régi traditio őt Hám patriarchával azonosítja, a turániak nagy ős atyjával. (?) Úgy látszik, scytha törzsek is nagy számmal vegyültek az árja néppel, Nyugot-Ázsiába érkeztekor, s ha nem is túlnyomó, de jókora elemet képeztek az Achemenidák birodalmában. A behistani föliraton a scytha nyelv a fő. A sculptor nagyobb gondot fordított ezen szövegre, mint a többire. Egyszer kitörlött egy helyet a scytha föliratban, a melylyel nem volt megelégedve, s újra véste. Kiszélesbítések, magyarázatok is fordúlnak elő a scytha szövegben, a mit nem találunk a többi versióban. Így Ormuzd mellé oda

van téve magyarázatúl, hogy: «az árja nép istene». — Vegyük ezen tényhez a persáknak Herodotusban is kiemelt fogékony természetét (Herod. I. 135. vesd össze 131.); azon készségét, melylyel idegen szokásokat, még vallás dolgában is, elfogadtak. Már Herodot megjegyzi e készséget, midőn az assyriaiaktól és araboktól vett istenekről szól, a mely kölcsönzések arra a következtetésekre bírták Layardot, hogy a persák az assyriai vallást általában elfogadták. Kétségkívül túlságos állítás; az emlékek szerint csak egy-két esetre szorítkozik a kölcsönzés: de így is eléggé tanusítja a persa szellem fogékonyságát idegen istenfogalmak elfogadása iránt. (Az assyr, egyiptomi kölcsönzésekről lásd az angol Herodotus 270—271. lapjait.) S az árja nép, mikor érintkezésbe jött a scythákkal nyugaton, egyszerű, tanulatlan nép volt. Nem volt se hierarchiájuk, se szent könyvök, semmi tudományuk, titkos tanuk, meghatározott vallásos szertartásuk. Ormuzd és Ahriman hitén kívül, a mi vallásuk magva és veleje volt mintegy, imádták a napot és holdat, Mithra és Homa név alatt; Mithra említve van Artaxerxes Mnemon és Artaxerxes Ochus feliratai ban. Hymnusokat találunk Homához és Mithrahoz a Zendavesta legrégibb részeiben. A nap és hold ezen cultusa közös volt ind testvéreikkel. S ezek mellett sok kisebb istenséget, jó és rossz szellemeket hittek, a világosság és sötétség két nagy hatalma teremtményeit. Istentiszteletök főleg vallásos énekekből állott, minőket ind testvéreiknél is találunk a védákban; ekkép hitték megnyerhetni Ormuzd s az alatta levő jó szellemek kegyét. Ily állapotban jutottak a magismus befolyása alá: régi tisztes rendszer, melyben mindazon vallásos segédeszközök megvoltak, a melyekben ők addig szűkölködtek, bizonyos mysteriosus és csodás hatalommal, a mi, az

együgyű nép könnyenhivőségét véve föl, mindig vonzó és imponáló. Először a médek voltak kitéve ezen befolyásnak, a kik Azerbeidsanba települtek, a hol — mint látszik — származott a tűz imádása, s a melyet a legrégibb időktől fogva Zoroaster vallása székhelyének tekintettek. A médek nemcsak elfogadták alattvalóik vallását, hanem egész scytha törzseket fölvettek magok közé. A *magusokon* kívül, a kik, mint fenebb érintők, külön méd törzset képeztek, az u. n. *budiusok* is scythák voltak. Ezek t. i. a persa feliratokban előforduló *putiyák* és a babyloni feliratok *budui*, s hihetőleg azonosak a szent Irás *Phut*jaival (Gen. X. 6. Ezék. 38. 5.) A magismus teljesen felülkerült a médek közt a régi árja hiten. Ezért mondatik a médek királya Astyages a persa regékben *Afrásiáb*nak, Turán királyának, a kit meghódít és fogságba ejt Kai Kozru. Csupán az árja nép persa ágánál tartja fen magát a dualismus.

Azon küzdelemben, mely nem sokára támadt a két nagy árja hatalom közt, Persia győzelme Cyrus alatt megint a dualismust tevé uralkodóvá. Ormuzd és Ahriman vallása lőn nemzeti és uralkodó hitté, de a magismus és más turáni maradványok is megtűrettek. Egyszer kisérlették, de sikeretlenűl (Ál-Smerdis alatt) visszafoglalni a médek fensőségöket. Lassanként vegyes vallás állott elő, melyben a mágus és árja hit egybevegyült. Ez új hit elemeit, mond Rawlinson ezredes, nem nehéz elkülönzeni. Mithra és Homa, a nap és hold, imádása az árja települők közt volt honos még előbbi honukban; vallásos énekeik megfelelnek ind testvéreik védai hymnusainak. Ormuzd és Ahriman, a világosság és sötétség ellentéte is az ő régi vallásos nézletök eredménye. Ellenben azon tan, mely szerint minden dolog a Zerwanból eredt, a magusok tana:

ugyanezen forrásból származott a tűz és víz tisztelete: s a Zendavesta barsam-a szintén a mágusok varázsveszszeje. E vallás árja eleme volt uralkodó az udvarnál, a mágus elem a tartományokban. Herodotus a persa vallás ezen tartományi alakját írta le, a valódi árja hit, az Achämenidák hite nem volt, mint látszik, előtte ismeretes.

Herodot magyarázói ezek szerint épen úgy írják le a scythák ős vallását, mint én jellemeztem volt az altáji népek ős vallásáról tartott értekezésemben.* Fővonása e vallásnak: az elemek tisztelete. Kiemeltem egyszersmind épen a persa vallással szemközt, a mit mint lényeges különbséget említenek Herodotus magyarázói, hogy az altáji népek egyáltalában nem ismerik a jó és rossz elvének, mint külön isteni hatalomnak, azon ellentétét, melyen a párz vallás alapszik vala; s költőink ellenében, a kik a párz hasonlatot keresve, Hadurt Ármánynyal állíták szembe, hivatkoztam azon nagy ellentétre, mely Turánt Irántól elkülönzé. Im az előttünk fekvő nyomozások nyilván mutatják, hogy ha kölcsönzésről lehet szó, megfordítva áll a dolog, nem mint eddig hitték; — a scythák voltak a zendnép vallás-tanítói és nem viszont. A magusok pedig, ez újabb vizsgálatok világánál, úgy tűnnek föl, mint az altáji népek vallásos fejlődése azon fokozatának képviselői, melyről idézett értekezésemben írva van, hogy e fokozat bekövetkezésével a varázslók jósokká, a samánok papokká lesznek, szabályozván a cultust.

* *Az altáji népek ősvallása*, tekintettel *a magyar ősvallásra*. Felolvasta a M. Tud. Akadémiában Csengery Antal. (M. Akad. Évkönyvek, IX. kötet, IV. darabja.) 1857.

Mi Herodotus magyarázóinak a persa vallás fejlődését illető némely észrevételeit illeti: azokra más alkalommal, e vallás tüzetes fejtegetésével, térek vissza. Most sietek bevégezni Nyugoti Ázsia ethnologiai viszonyainak rajzát, a mint e viszonyok alakulását Herodotus magyarázói valószinűnek tartják.

A semitismus kifejlése, mint már megjegyeztük, commentatoraink szerint, Kr. e. a XX-dik századra esik, hosszas idővel azután, hogy kámi királyságok keletkeztek a Nilus és Eufrates partjain. Babyloniában, Kám ivadékai közt kezdődvén, északi és nyugoti irányban terjedt a semitismus, a két nagy folyam mentén s Arábia felső részén át lassankint egyfelől a sinai félszigetre, másfelől a Földközi tenger partjain és a Taurus vonaláig. Herodotus korában következő népek tartoztak e családhoz: az assyrok, syriaiak, aramæusok, phœniciaiak gyarmataikkal, az ős canaaniták, zsidók, cyprusiak, a későbbi ciliciaiak, a solymusok és az északi arabiaiak. A babyloniak, kiket megkülönböztetnek, mint láttuk, szerzőink a kaldeusoktól, — szintén fölvették a sémi nyelvtypust.

Általában az összes sémi nyelvcsaládot négy csoportra szokták osztani: keleti, nyugoti, közép és déli csoportra. Herodotus angol magyarázói az utóbbi csoportot, az ekhili arabokat, a turáni nyelvcsaládba sorozzák, s így csak három sémi csoportot vesznek föl: u. m. 1. Keleti csoport, mely a Mesopotamia lapályát lakó nemzeteket foglalta magában, északon Armeniáig, nyugatra a Libanon hegyekig. Ide tartoznak az assyrok, a későbbi babyloniak, az aramæusok vagy syriaiak, kiknek nyelve, mint látszik, a mai Chaldeában tartá fen magát. 2. Nyugoti csoport. Ezt a Földközi tenger partjain lakó nemzetek képezik, Egyiptom határitól Pamphyliáig s onnan befelé

Cariáig. Ide sorozandók a zsidók, phœniciaiak, későbbi ciliciaiak, cyprusiak és áfrikai púnok. Maradékai e fajnak a zsidókban élnek s talán némileg északi Áfrika berbereiben. Ez utóbbiakat mindazáltal, szerzőinkkel ellenkezőleg, a kámi nyelvcsaládba sorozzák az áfrikai nyelvek újabb osztályozói. 3) A közép-csoport a sivatagot foglalja el az Eufrates völgye és a Jordán közt, s a nagy (arab) félsziget északi és nyugoti részein. Ide tartoznak a joktani és izmaelita arabok. Az utóbbiaktól származnak a sinai hegyi feliratok.

A sémi nyelvcsaládra nézve különösen felötlő, hogy annyira központosítva fordúlnak elő, s aránylag oly csekély tért foglalnak el a másik két nyelvcsaládhoz képest. A vallásos lelkesedés kiterjeszteté ugyan az arabokkal birodalmukat; de ez csak mulékony uralom volt, mely szintoly hirtelen elmúlt, a mint keletkezett, — egyfelől az indeurópai, másfelől a tatár népek csapásai alatt. Ez eseten kívül se költözés, se hódítás által nem tudott a sémi nép, mint önálló nemzet elszórakozni a földön. Kereskedői gyarmataik, rövidebb hosszasb fennállás után, majdnem nyomtalanúl enyésztek el. Pedig a sémi népekben van bizonyos életerő, bizonyos szivós élet: a mit nemcsak a zsidók fenmaradása bizonyít, hanem a chaldeusok is Mesopotamiában, és a berberek Áfrika északi partjain. A nagy szaporaság azonban, s az az erélyes tenyészés, mely Jafetnek igértetett s a minővel a turáni család is bír, nincs meg általában a sémi népekben. Erősek az ellenállásban, gyöngék a foglalásban; fenn tudják magokat tartani csekély számuk daczára is, a nélkül, hogy más fajokra tartós befolyást gyakorolhatnának. Ezen physikai és anyagi gyöngeség mellett csodálatos képesség van bennök hatni fajunk szellemi állapotára, forrongásba

hozni az emberi gondolatok tömegét új és különös, kivált a legelvontabb nemű eszmék által. A világ szellemi haladására a sémi fajok többször voltak lendítő befolyással, mint bármely más fajok. Csak a zsidókat és arabokat említjük.

Az ind-európai faj, mint jelentékeny elem Nyugotázsia népei közt, jó későn lép föl a sémiták kifejlése után. Mikor fejlett ki az indeurópai nyelvtypus, valóban nem könnyű meghatározni. Kétségkívül jó korán történhetett e nyelvcsalád egyes osztályainak elterjedése: de mint már fennebb említők, Kr. e. a VIII. vagy VII. századig nem vettek nagy részt Nyugotázsia történeteiben; addig csak a sémi és turáni népek küzdelmei töltik be az idők hosszas folyamát. Érintém már szerzőink föltevését, hogy az indeurópai nyelvtypus eredeti kifejlésének színhelye Armenia hegyvidéke. Innen ágaztak szét szerintök e család tagjai a fennebb érintett három irányban. Észak felé a Kaukazuson által ment az emigratio egy raja, s részint Fel-Ázsia fenyérein települt le, de főleg északi és Közép-Európában. Ezek voltak a celta, teuton, lithván, thrák, szlavon és más jól ismert törzsek. Nyugotra Kis-Ázsia fensíkját a phrygiaiak, lydiaiak, lyciaiak, pelasgok stb. lepték el, s szigetről szigetre menvén, a Hellesponton végre átkeltek Európába, mint Görögország és Italia első megszállói. A keleti raj Afganistán hegyvidékein és a Felső-Indusnál keresett új hazát. E költözések északi folyamáról az ázsiai continensen kevés nyomok maradtak. Valószínű, hogy a massa-getak és thyssa-getak (greater goths and lesser goths) a Kaspi tenger körűli fenyéreken ezen költözésből való teutonok voltak, s Kis-Ázsia thrákjait is ugyanezen költözési ár vetette lakhelyeikre. Az indeurópai faj ezen északi rajának Európában volt hivatása kifejlőd-

nie. Nem így a nyugoti és keleti rajnak. A nyugoti költözés azon korra esik, mikor a sémiták Kis-Ázsia déli partjait megszállották. Mindkét faj a turáninak rovására terjeszkedett ki, a kik gyéren voltak elszórva a félszigeten. Az ind-európaiak aztán a déli partról magokat a sémitákat is kiszorították a hegyi erősségek közé, a hol már «solymi» és «pisidæ» név alatt találkoztunk velök. Az ind-európai költözések ezen nyugoti rajához tartoztak a pelasgok, phrygiaiak, lydiaiak, cariaiak, mysiaiak, lyciaiak, cauniaiak s tán a matienusok. Armeniából indúlván ki, Phrygia volt ekkép első iránya a költözésnek, s innen ment tovább új foglalásra. Az érintett népek közől a pelasgokkal, mint külön néppel, alig találkozunk már Herodotus idejében Ázsiában. Alkalmasint ők voltak a költözési ár első hullámai, melyek az ázsiai continensről a szigetekre s Görögország partjaira vetődtek. Elég nyomaikra találni Kis-Ázsia nyugoti partjai hosszában, bárha egy-két várost kivéve, már nem tünnek föl külön, hanem elvegyültek más népek között avagy szolgaságra jutottak. Végre az ind-európai faj *keleti* raja költözése történetét homály fedi. A hasonlító nyelvtan kétségtelenné teszi, hogy volt idő, mikor a pelasgok, lydo-phrygiaiak, lyciaiak, thrákok, szarmaták, teutonok és árja törzsek együtt laktak, egy nyelven beszéltek. A keleti raj vagy az árja nép története legalább XV. századdal visszamegy a mi időszámításunk előtt. Ezen árja törzs a Felső-Indusnál települt le, s gyarmatokat bocsátott ki nyugot és kelet felé. Keleti irányban a Rig-veda hymnusaiban érintvék mozgalmaik, hol a Penjab folyamainak mentén lépésről-lépésre követhetni őket, folytonos harczban az eredeti turáni lakosokkal, a hegyek közé nyomván ezeket, hol utódaik maiglan turáni (?) nyelvjáráson beszélnek. Másfelől nyugoti irány-

ban a Zendavesta, a médpersa árják szent könyve, legrégibb részeiben van jelölve előnyomulásuk. Míg védai testvéreik Hindostan síkjait foglalták el s a mai hinduk ősei lettek: a zend vagy méd-persa árják átkelve a Hindukuson a felső Oxus öntözte tartományt foglalták el. Itt is összeütközésbe jöttek a scytha vagy turáni fajjal, melyet azonban nem győzhettek le. Lassankint elfoglalták ezen nyugoti árja törzsek Sogdianát, Baktriát, Ariát (vagy Herat-ot), Hyrcaniát, Arachosiát, Rhagianát, Media Atropatenet (Azerbidsan) s így kiterjeszkedtek szakadatlan lánczolatban Afganistantól a Káspi tenger körül. Itt alkalmasint hosszasb idei szünet után új erővel indúlt meg a költözés s erős árja elemet vetvén Armeniába, egyszersmind dél felé megszállták Media Magnat, s végre alászállván a persa öböl partjaira, hol a sajátképeni Persia és Carmania képezék előnyomulásuk határait. Az invasio itt mindenütt tatár vagy turáni elemekbe ütközött, melyek a pusztákba vagy hegyvidékekre vonultak az ellenállhatlan ár elől, vagy alávetették magokat a hódítóknak. Ezen költözés árja népei: a persák, a médek — egy pár főbb törzs kivételével, melyek scythák voltak, — a carmaniaiak, baktriaiak, sogdianiaiak, Herat árja lakói, a hyrcanok, sagartianok, chorasmiaiak, saraugiánok.

Sok érdekes részletet állíthatnék még egybe Herodotus angol magyarázói jegyzeteiből és essayiből, különösen Nyugot-Ázsia földrajza- s az assyr-babyloni népek őstörténeteire stb. vonatkozólag. De ez értekezésben csak Herodotus őstörténetei hátterét akarám az angol magyarázatok világánál fölmutatni, különösen kiemelve, a mik a scythákra vonatkoznak, mint a melyek bennünket nyelvészeti és őstörténeti szempontból is közelebbről érde-

kelnek. Herodotus — mint tudjuk — negyedik könyvében szól tüzetesen a scythákról. A második kötet, mely közelebb jelent meg, csak a második és harmadik könyv fordítását és magyarázatát hozza. E szerint a harmadik kötet tér újolag vissza az érintett tárgyra; s akkor mi is visszatérünk Herodot angol commentatorai ismertetésére.

A SCYTHÁK NEMZETISÉGE.

I.

Mikor a múlt évben (1858) Nyugot-Ázsia őstörténeteit az ékíratok világánál vizsgáltam e helyen: majdnem a szánakozás hangján szólt e tanulmány tárgyáról a magyar mívelődés egyik közlönye, fájlalva mintegy, hogy van magyar ember, a ki ilyesmivel is foglalkozik. Említésre sem tartanám méltónak e megjegyzést, ha egy elszigetelt véleményt tolmácsolt volna. De e véleménynyel mindannyiszor találkozunk, valahányszor egy-egy író a magyar tudományosság határait tágítani akarja bármi téren. Hasonló észrevételeket hallunk még most is koronként a hasonlító nyelvtudomány mívelői ellen. S midőn a Budapesti Szemle az utazási munkák ismertetését Barth világhirű művének bemutatásával kezdette meg, nem egy ember mondta, még az irodalom terén is: mi közünk nekünk Áfrikához? Ugyanily megjegyzést vontak magokra egyiptomi tanulmányaim is.

A kérdés az: kell-e nekünk egyáltalában tudomány; vagy, midőn más nemzetek irodalma a tudományok egyetemét képes fölkarolni, egyedűl a magyar szellem az, melyről azt kell mondanunk: «elég neked Macedonia»!? A hazai föld ismerete, a nemzet történelme melyik magyart ne érdekelné mindenek fölött? De egy mívelt nép nem hasonlíthat az indiánhoz, kinek földrajzi ismerete

Mi Herodotus magyarázóinak a persa vallás fejlődését illető némely észrevételeit illeti: azokra más alkalommal, e vallás tüzetes fejtegetésével, térek vissza. Most sietek bevégezni Nyugoti Ázsia ethnologiai viszonyainak rajzát, a mint e viszonyok alakulását Herodotus magyarázói valószinűnek tartják.

A semitismus kifejlése, mint már megjegyeztük, commentatoraink szerint, Kr. e. a XX-dik századra esik, hosszas idővel azután, hogy kámi királyságok keletkeztek a Nilus és Eufrates partjain. Babyloniában, Kám ivadékai közt kezdődvén, északi és nyugoti irányban terjedt a semitismus, a két nagy folyam mentén s Arábia felső részén át lassankint egyfelől a sinai félszigetre, másfelől a Földközi tenger partjain és a Taurus vonaláig. Herodotus korában következő népek tartoztak e családhoz: az assyrok, syriaiak, aramæusok, phœniciaiak gyarmataikkal, az ős canaaniták, zsidók, cyprusiak, a későbbi ciliciaiak, a solymusok és az északi arabiaiak. A babyloniak, kiket megkülönböztetnek, mint láttuk, szerzőink a kaldeusoktól, — szintén fölvették a sémi nyelvtypust.

Általában az összes sémi nyelvcsaládot négy csoportra szokták osztani: keleti, nyugoti, közép és déli csoportra. Herodotus angol magyarázói az utóbbi csoportot, az ekhili arabokat, a turáni nyelvcsaládba sorozzák, s így csak három sémi csoportot vesznek föl: u. m. 1. Keleti csoport, mely a Mesopotamia lapályát lakó nemzeteket foglalta magában, északon Armeniáig, nyugatra a Libanon hegyekig. Ide tartoznak az assyrok, a későbbi babyloniak, az aramæusok vagy syriaiak, kiknek nyelve, mint látszik, a mai Chaldeában tartá fen magát. 2. Nyugoti csoport. Ezt a Földközi tenger partjain lakó nemzetek képezik, Egyiptom határitól Pamphyliáig s onnan befelé

Cariáig. Ide sorozandók a zsidók, phœniciaiak, későbbi ciliciaiak, cyprusiak és áfrikai púnok. Maradékai e fajnak a zsidókban élnek s talán némileg északi Áfrika berbereiben. Ez utóbbiakat mindazáltal, szerzőinkkel ellenkezőleg, a kámi nyelvcsaládba sorozzák az áfrikai nyelvek újabb osztályozói. 3) A közép-csoport a sivatagot foglalja el az Eufrátes völgye és a Jordán közt, s a nagy (arab) félsziget északi és nyugoti részein. Ide tartoznak a joktani és izmaelita arabok. Az utóbbiaktól származnak a sinai hegyi feliratok.

A sémi nyelvcsaládra nézve különösen felötlő, hogy annyira központosítva fordúlnak elő, s aránylag oly csekély tért foglalnak el a másik két nyelvcsaládhoz képest. A vallásos lelkesedés kiterjeszteté ugyan az arabokkal birodalmukat; de ez csak mulékony uralom volt, mely szintoly hirtelen elmúlt, a mint keletkezett, — egyfelől az indeurópai, másfelől a tatár népek csapásai alatt. Ez eseten kívül se költözés, se hódítás által nem tudott a sémi nép, mint önálló nemzet elszórakozni a földön. Kereskedői gyarmataik, rövidebb hosszasb fennállás után, majdnem nyomtalanúl enyésztek el. Pedig a sémi népekben van bizonyos életerő, bizonyos szivós élet: a mit nemcsak a zsidók fenmaradása bizonyít, hanem a chaldeusok is Mesopotamiában, és a berberek Áfrika északi partjain. A nagy szaporaság azonban, s az az erélyes tenyészés, mely Jafetnek igértetett s a minővel a turáni család is bír, nincs meg általában a sémi népekben. Erősek az ellenállásban, gyöngék a foglalásban; fenn tudják magokat tartani csekély számuk daczára is, a nélkül, hogy más fajokra tartós befolyást gyakorolhatnának. Ezen physikai és anyagi gyöngeség mellett csodálatos képesség van bennök hatni fajunk szellemi állapotára, forrongásba

hozni az emberi gondolatok tömegét új és különös, kivált a legelvontabb nemű eszmék által. A világ szellemi haladására a sémi fajok többször voltak lendítő befolyással, mint bármely más fajok. Csak a zsidókat és arabokat említjük.

Az ind-európai faj, mint jelentékeny elem Nyugotázsia népei közt, jó későn lép föl a sémiták kifejlése után. Mikor fejlett ki az indeurópai nyelvtypus, valóban nem könnyű meghatározni. Kétségkívül jó korán történhetett e nyelvcsalád egyes osztályainak elterjedése: de mint már fennebb említők, Kr. e. a VIII. vagy VII. századig nem vettek nagy részt Nyugotázsia történeteiben; addig csak a sémi és turáni népek küzdelmei töltik be az idők hosszas folyamát. Érintém már szerzőink föltevését, hogy az indeurópai nyelvtypus eredeti kifejlésének színhelye Armenia hegyvidéke. Innen ágaztak szét szerintök e család tagjai a fennebb érintett három irányban. Észak felé a Kaukazuson által ment az emigratio egy raja, s részint Fel-Ázsia fenyérein telepűlt le, de főleg északi és Közép-Európában. Ezek voltak a celta, teuton, lithván, thrák, szlavon és más jól ismert törzsek. Nyugotra Kis-Ázsia fensíkját a phrygiaiak, lydiaiak, lyciaiak, pelasgok stb. lepték el, s szigetről szigetre menvén, a Hellesponton végre átkeltek Európába, mint Görögország és Italia első megszállói. A keleti raj Afganistán hegyvidékein és a Felső-Indusnál keresett új hazát. E költözések északi folyamáról az ázsiai continensen kevés nyomok maradtak. Valószínű, hogy a massa-getak és thyssa-getak (greater goths and lesser goths) a Kaspi tenger körűli fenyéreken ezen költözésből való teutonok voltak, s Kis-Ázsia thrákjait is ugyanezen költözési ár vetette lakhelyeikre. Az indeurópai faj ezen északi rajának Európában volt hivatása kifejlőd-

nie. Nem így a nyugoti és keleti rajnak. A nyugoti költözés azon korra esik, mikor a sémiták Kis-Ázsia déli partjait megszállották. Mindkét faj a turáninak rovására terjeszkedett ki, a kik gyéren voltak elszórva a félszigeten. Az ind-európaiak aztán a déli partról magokat a sémitákat is kiszorították a hegyi erősségek közé, a hol már «solymi» és «pisidæ» név alatt találkoztunk velök. Az ind-európai költözések ezen nyugoti rajához tartoztak a pelasgok, phrygiaiak, lydiaiak, cariaiak, mysiaiak, lyciaiak, cauniaiak s tán a matienusok. Armeniából indúlván ki, Phrygia volt ekkép első iránya a költözésnek, s innen ment tovább új foglalásra. Az érintett népek közöl a pelasgokkal, mint külön néppel, alig találkozunk már Herodotus idejében Ázsiában. Alkalmasint ők voltak a költözési ár első hullámai, melyek az ázsiai continensről a szigetekre s Görögország partjaira vetődtek. Elég nyomaikra találni Kis-Ázsia nyugoti partjai hosszában, bárha egy-két várost kivéve, már nem tünnek föl külön, hanem elvegyűltek más népek között avagy szolgaságra jutottak. Végre az ind-európai faj *keleti* raja költözése történetét homály fedi. A hasonlító nyelvtan kétségtelenné teszi, hogy volt idő, mikor a pelasgok, lydo-phrygiaiak, lyciaiak, thrákok, szarmaták, teutonok és árja törzsek együtt laktak, egy nyelven beszéltek. A keleti raj vagy az árja nép története legalább XV. századdal visszamegy a mi időszámitásunk előtt. Ezen árja törzs a Felső-Indusnál telepűlt le, s gyarmatokat bocsátott ki nyugot és kelet felé. Keleti irányban a Rig-veda hymnusaiban érintvék mozgalmaik, hol a Penjab folyamainak mentén lépésről-lépésre követhetni őket, folytonos harczban az eredeti turáni lakosokkal, a hegyek közé nyomván ezeket, hol utódaik maiglan turáni (?) nyelvjáráson beszélnek. Másfelől nyugoti irány-

ban a Zendavesta, a médpersa árják szent könyve, legrégibb részeiben van jelölve előnyomulásuk. Míg védai testvéreik Hindostan síkjait foglalták el s a mai hinduk ősei lettek: a zend vagy méd-persa árják átkelve a Hindukuson a felső Oxus öntözte tartományt foglalták el. Itt is összeütközésbe jöttek a scytha vagy turáni fajjal, melyet azonban nem győzhettek le. Lassankint elfoglalták ezen nyugoti árja törzsek Sogdianát, Baktriát, Ariát (vagy Herat-ot), Hyrcaniát, Arachosiát, Rhagianát, Media Atropatenet (Azerbidsan) s így kiterjeszkedtek szakadatlan lánczolatban Afganistantól a Káspi tenger körül. Itt alkalmasint hosszasb idei szünet után új erővel indúlt meg a költözés s erős árja elemet vetvén Armeniába, egyszersmind dél felé megszállták Media Magnat, s végre alászállván a persa öböl partjaira, hol a sajátképeni Persia és Carmania képezék előnyomulásuk határait. Az invasio itt mindenütt tatár vagy turáni elemekbe ütközött, melyek a pusztákba vagy hegyvidékekre vonultak az ellenállhatlan ár elől, vagy alávetették magokat a hódítóknak. Ezen költözés árja népei: a persák, a médek — egy pár főbb törzs kivételével, melyek scythák voltak, — a carmaniaiak, baktriaiak, sogdianiaiak, Herat árja lakói, a hyrcanok, sagartianok, chorasmiaiak, saraugiánok.

Sok érdekes részletet állíthatnék még egybe Herodotus angol magyarázói jegyzeteiből és essayiből, különösen Nyugot-Ázsia földrajza- s az assyr-babyloni népek őstörténeteire stb. vonatkozólag. De ez értekezésben csak Herodotus őstörténetei hátterét akarám az angol magyarázatok világánál fölmutatni, különösen kiemelve, a mik a scythákra vonatkoznak, mint a melyek bennünket nyelvészeti és őstörténeti szempontból is közelebbről érde-

kelnek. Herodotus — mint tudjuk — negyedik könyvében szól tüzetesen a scythákról. A második kötet, mely közelebb jelent meg, csak a második és harmadik könyv fordítását és magyarázatát hozza. E szerint a harmadik kötet tér újolag vissza az érintett tárgyra; s akkor mi is visszatérünk Herodot angol commentatorai ismertetésére.

A SCYTHÁK NEMZETISÉGE.

együgyű nép könnyenhivőségét véve föl, mindig vonzó és imponáló. Először a médek voltak kitéve ezen befolyásnak, a kik Azerbeidsanba települtek, a hol — mint látszik — származott a tűz imádása, s a melyet a legrégibb időktől fogva Zoroaster vallása székhelyének tekintettek. A médek nemcsak elfogadták alattvalóik vallását, hanem egész scytha törzseket fölvettek magok közé. A *magusokon* kívül, a kik, mint fenebb érintők, külön méd törzset képeztek, az u. n. *budiusok* is scythák voltak. Ezek t. i. a persa feliratokban előforduló *putiyák* és a babyloni feliratok *budui*, s hihetőleg azonosak a szent Irás *Phut*jaival (Gen. X. 6. Ezék. 38. 5.) A magismus teljesen felülkerült a médek közt a régi árja hiten. Ezért mondatik a médek királya Astyages a persa regékben *Afrásiáb*nak, Turán királyának, a kit meghódít és fogságba ejt Kai Kozru. Csupán az árja nép persa ágánál tartja fen magát a dualismus.

Azon küzdelemben, mely nem sokára támadt a két nagy árja hatalom közt, Persia győzelme Cyrus alatt megint a dualismust tevé uralkodóvá. Ormuzd és Ahriman vallása lőn nemzeti és uralkodó hitté, de a magismus és más turáni maradványok is megtűrettek. Egyszer kisérlették, de sikeretlenűl (Ál-Smerdis alatt) visszafoglalni a médek fensőségöket. Lassanként vegyes vallás állott elő, melyben a mágus és árja hit egybevegyült. Ez új hit elemeit, mond Rawlinson ezredes, nem nehéz elkülönzeni. Mithra és Homa, a nap és hold, imádása az árja települők közt volt honos még előbbi honukban; vallásos énekeik megfelelnek ind testvéreik védai hymnusainak. Ormuzd és Ahriman, a világosság és sötétség ellentéte is az ő régi vallásos nézletök eredménye. Ellenben azon tan, mely szerint minden dolog a Zerwanból eredt, a magusok tana:

ugyanezen forrásból származott a tűz és víz tisztelete; s a Zendavesta barsam-a szintén a mágusok varázsveszszeje. E vallás árja eleme volt uralkodó az udvarnál, a mágus elem a tartományokban. Herodotus a persa vallás ezen tartományi alakját írta le, a valódi árja hit, az Achämenidák hite nem volt, mint látszik, előtte ismeretes.

Herodot magyarázói ezek szerint épen úgy írják le a scythák ős vallását, mint én jellemeztem volt az altáji népek ős vallásáról tartott értekezésemben.* Fővonása e vallásnak: az elemek tisztelete. Kiemeltem egyszersmind épen a persa vallással szemközt, a mit mint lényeges különbséget említenek Herodotus magyarázói, hogy az altáji népek egyáltalában nem ismerik a jó és rossz elvének, mint külön isteni hatalomnak, azon ellentétét, melyen a párz vallás alapszik vala; s költőink ellenében, a kik a párz hasonlatot keresve, Hadurt Ármánynyal állíták szembe, hivatkoztam azon nagy ellentétre, mely Turánt Iránt ól elkülönzé. Im az előttünk fekvő nyomozások nyilván mutatják, hogy ha kölcsönzésről lehet szó, megfordítva áll a dolog, nem mint eddig hitték; — a scythák voltak a zendnép vallás-tanítói és nem viszont. A magusok pedig, ez újabb vizsgálatok világánál, úgy tünnek föl, mint az altáji népek vallásos fejlődése azon fokozatának képviselői, melyről idézett értekezésemben írva van, hogy e fokozat bekövetkezésével a varázslók jósokká, a samánok papokká lesznek, szabályozván a cultust.

* *Az altáji népek ősvallása*, tekintettel *a magyar ősvallásra*. Felolvasta a M. Tud. Akadémiában Csengery Antal. (M. Akad. Évkönyvek, IX. kötet, IV. darabja.) 1857.

Mi Herodotus magyarázóinak a persa vallás fejlődését illető némely észrevételeit illeti: azokra más alkalommal, e vallás tüzetes fejtegetésével, térek vissza. Most sietek bevégezni Nyugoti Ázsia ethnologiai viszonyainak rajzát, a mint e viszonyok alakulását Herodotus magyarázói valószinűnek tartják.

A semitismus kifejlése, mint már megjegyeztük, commentatoraink szerint, Kr. e. a XX-dik századra esik, hosszas idővel azután, hogy kámi királyságok keletkeztek a Nilus és Eufrates partjain. Babyloniában, Kám ivadékai közt kezdődvén, északi és nyugoti irányban terjedt a semitismus, a két nagy folyam mentén s Arábia felső részén át lassankint egyfelől a sinai félszigetre, másfelől a Földközi tenger partjain és a Taurus vonaláig. Herodotus korában következő népek tartoztak e családhoz: az assyrok, syriaiak, aramæusok, phœniciaiak gyarmataikkal, az ős canaaniták, zsidók, cyprusiak, a későbbi ciliciaiak, a solymusok és az északi arabiaiak. A babyloniak, kiket megkülönböztetnek, mint láttuk, szerzőink a kaldeusoktól, — szintén fölvették a sémi nyelvtypust.

Általában az összes sémi nyelvcsaládot négy csoportra szokták osztani: keleti, nyugoti, közép és déli csoportra. Herodotus angol magyarázói az utóbbi csoportot, az ekhili arabokat, a turáni nyelvcsaládba sorozzák, s így csak három sémi csoportot vesznek föl: u. m. 1. Keleti csoport, mely a Mesopotamia lapályát lakó nemzeteket foglalta magában, északon Armeniáig, nyugatra a Libanon hegyekig. Ide tartoznak az assyrok, a későbbi babyloniak, az aramæusok vagy syriaiak, kiknek nyelve, mint látszik, a mai Chaldeában tartá fen magát. 2. Nyugoti csoport. Ezt a Földközi tenger partjain lakó nemzetek képezik, Egyiptom határitól Pamphyliáig s onnan befelé

Cariáig. Ide sorozandók a zsidók, phœniciaiak, későbbi ciliciaiak, cyprusiak és áfrikai púnok. Maradékai e fajnak a zsidókban élnek s talán némileg északi Áfrika berbereiben. Ez utóbbiakat mindazáltal, szerzőinkkel ellenkezőleg, a kámi nyelvcsaládba sorozzák az áfrikai nyelvek újabb osztályozói. 3) A közép-csoport a sivatagot foglalja el az Eufrates völgye és a Jordán közt, s a nagy (arab) félsziget északi és nyugoti részein. Ide tartoznak a joktani és izmaelita arabok. Az utóbbiaktól származnak a sinai hegyi feliratok.

A sémi nyelvcsaládra nézve különösen felötlő, hogy annyira központosítva fordúlnak elő, s aránylag oly csekély tért foglalnak el a másik két nyelvcsaládhoz képest. A vallásos lelkesedés kiterjeszteté ugyan az arabokkal birodalmukat; de ez csak mulékony uralom volt, mely szintoly hirtelen elmúlt, a mint keletkezett, — egyfelől az indeurópai, másfelől a tatár népek csapásai alatt. Ez eseten kívül se költözés, se hódítás által nem tudott a sémi nép, mint önálló nemzet elszórakozni a földön. Kereskedői gyarmataik, rövidebb hosszasb fennállás után, majdnem nyomtalanúl enyésztek el. Pedig a sémi népekben van bizonyos életerő, bizonyos szivós élet: a mit nemcsak a zsidók fenmaradása bizonyít, hanem a chaldeusok is Mesopotamiában, és a berberek Áfrika északi partjain. A nagy szaporaság azonban, s az az erélyes tenyészés, mely Jafetnek igértetett s a minővel a turáni család is bír, nincs meg általában a sémi népekben. Erősek az ellenállásban, gyöngék a foglalásban; fenn tudják magokat tartani csekély számuk daczára is, a nélkül, hogy más fajokra tartós befolyást gyakorolhatnának. Ezen physikai és anyagi gyöngeség mellett csodálatos képesség van bennök hatni fajunk szellemi állapotára, forrongásba

hozni az emberi gondolatok tömegét új és különös, kivált a legelvontabb nemű eszmék által. A világ szellemi haladására a sémi fajok többször voltak lendítő befolyással, mint bármely más fajok. Csak a zsidókat és arabokat említjük.

Az ind-európai faj, mint jelentékeny elem Nyugotázsia népei közt, jó későn lép föl a sémiták kifejlése után. Mikor fejlett ki az indeurópai nyelvtypus, valóban nem könnyű meghatározni. Kétségkívül jó korán történhetett e nyelvcsalád egyes osztályainak elterjedése: de mint már fennebb említők, Kr. e. a VIII. vagy VII. századig nem vettek nagy részt Nyugotázsia történeteiben; addig csak a sémi és turáni népek küzdelmei töltik be az idők hosszas folyamát. Érintém már szerzőink föltevését, hogy az indeurópai nyelvtypus eredeti kifejlésének színhelye Armenia hegyvidéke. Innen ágaztak szét szerintök e család tagjai a fennebb érintett három irányban. Észak felé a Kaukazuson által ment az emigratio egy raja, s részint Fel-Ázsia fenyérein telepűlt le, de főleg északi és Közép-Európában. Ezek voltak a celta, teuton, lithván, thrák, szlavon és más jól ismert törzsek. Nyugotra Kis-Ázsia fensíkját a phrygiaiak, lydiaiak, lyciaiak, pelasgok stb. lepték el, s szigetről szigetre menvén, a Hellesponton végre átkeltek Európába, mint Görögország és Italia első megszállói. A keleti raj Afganistán hegyvidékein és a Felső-Indusnál keresett új hazát. E költözések északi folyamáról az ázsiai continensen kevés nyomok maradtak. Valószínű, hogy a massa-getak és thyssa-getak (greater goths and lesser goths) a Kaspi tenger körűli fenyéreken ezen költözésből való teutonok voltak, s Kis-Ázsia thrákjait is ugyanezen költözési ár vetette lakhelyeikre. Az indeurópai faj ezen északi rajának Európában volt hivatása kifejlőd-

nie. Nem így a nyugoti és keleti rajnak. A nyugoti költözés azon korra esik, mikor a sémiták Kis-Ázsia déli partjait megszállották. Mindkét faj a turáninak rovására terjeszkedett ki, a kik gyéren voltak elszórva a félszigeten. Az ind-európaiak aztán a déli partról magokat a sémitákat is kiszorították a hegyi erősségek közé, a hol már «solymi» és «pisidæ» név alatt találkoztunk velök. Az ind-európai költözések ezen nyugoti rajához tartoztak a pelasgok, phrygiaiak, lydiaiak, cariaiak, mysiaiak, lyciaiak, cauniaiak s tán a matienusok. Armeniából indúlván ki, Phrygia volt ekkép első iránya a költözésnek, s innen ment tovább új foglalásra. Az érintett népek közöl a pelasgokkal, mint külön néppel, alig találkozunk már Herodotus idejében Ázsiában. Alkalmasint ők voltak a költözési ár első hullámai, melyek az ázsiai continensről a szigetekre s Görögország partjaira vetődtek. Elég nyomaikra találni Kis-Ázsia nyugoti partjai hosszában, bárha egy-két várost kivéve, már nem tünnek föl külön, hanem elvegyültek más népek között avagy szolgaságra jutottak. Végre az ind-európai faj *keleti* raja költözése történetét homály fedi. A hasonlító nyelvtan kétségtelenné teszi, hogy volt idő, mikor a pelasgok, lydo-phrygiaiak, lyciaiak, thrákok, szarmaták, teutonok és árja törzsek együtt laktak, egy nyelven beszéltek. A keleti raj vagy az árja nép története legalább XV. századdal visszamegy a mi időszámitásunk előtt. Ezen árja törzs a Felső-Indusnál telepűlt le, s gyarmatokat bocsátott ki nyugot és kelet felé. Keleti irányban a Rig-veda hymnusaiban érintvék mozgalmaik, hol a Penjab folyamainak mentén lépésről-lépésre követhetni őket, folytonos harczban az eredeti turáni lakosokkal, a hegyek közé nyomván ezeket, hol utódaik maiglan turáni (?) nyelvjáráson beszélnek. Másfelől nyugoti irány-

ban a Zendavesta, a médpersa árják szent könyve, legrégibb részeiben van jelölve előnyomulásuk. Míg védai testvéreik Hindostan síkjait foglalták el s a mai hinduk ősei lettek: a zend vagy méd-persa árják átkelve a Hindukuson a felső Oxus öntözte tartományt foglalták el. Itt is összeütközésbe jöttek a scytha vagy turáni fajjal, melyet azonban nem győzhettek le. Lassankint elfoglalták ezen nyugoti árja törzsek Sogdianát, Baktriát, Ariát (vagy Herat-ot), Hyrcaniát, Arachosiát, Rhagianát, Media Atropatenet (Azerbidsan) s így kiterjeszkedtek szakadatlan lánczolatban Afganistantól a Káspi tenger körül. Itt alkalmasint hosszasb idei szünet után új erővel indúlt meg a költözés s erős árja elemet vetvén Armeniába, egyszersmind dél felé megszállták Media Magnat, s végre alászállván a persa öböl partjaira, hol a sajátképeni Persia és Carmania képezék előnyomulásuk határait. Az invasio itt mindenütt tatár vagy turáni elemekbe ütközött, melyek a pusztákba vagy hegyvidékekre vonultak az ellenállhatlan ár elől, vagy alávetették magokat a hódítóknak. Ezen költözés árja népei: a persák, a médek — egy pár főbb törzs kivételével, melyek scythák voltak, — a carmaniaiak, baktriaiak, sogdianiaiak, Herat árja lakói, a hyrcanok, sagartianok, chorasmiaiak, saraugiánok.

Sok érdekes részletet állíthatnék még egybe Herodotus angol magyarázói jegyzeteiből és essayiből, különösen Nyugot-Ázsia földrajza- s az assyr-babyloni népek őstörténeteire stb. vonatkozólag. De ez értekezésben csak Herodotus őstörténetei hátterét akarám az angol magyarázatok világánál fölmutatni, különösen kiemelve, a mik a scythákra vonatkoznak, mint a melyek bennünket nyelvészeti és őstörténeti szempontból is közelebbről érde-

kelnek. Herodotus — mint tudjuk — negyedik könyvében szól tüzetesen a scythákról. A második kötet, mely közelebb jelent meg, csak a második és harmadik könyv fordítását és magyarázatát hozza. E szerint a harmadik kötet tér újolag vissza az érintett tárgyra; s akkor mi is visszatérünk Herodot angol commentatorai ismertetésére.

A SCYTHÁK NEMZETISÉGE.

lebb Rawlinson, Herodotus magyarázatában. «Egy dolog van csupán, a mely valamely régi nép rokonságát minden kétségen kívül helyezi t. i. a *nyelv*.» S a scytha nyelv csalhatatlanúl indogermán rokonságra útal, a mint ezt dr. Trithen, az újabb nyelvek tanára az oxfordi egyetemen, s Donaldson «Varronius»-ában és Grimm Jakab a «Német nyelv történelmében» megmutatták.

Nagy tekintélyek kétségkívül. Ám vizsgáljuk tehát eljárásukat.

Kiindúlási pontokul az a nehány köz- és tulajdonnév szolgál vala nekik, a melyeket a régi, főleg görög írók fenntartottak.

A tulajdonnevek részint földrajzi elnevezések, részint isten- és embernevek.

A földrajzi nevekre Rawlinson maga sem látszik nagy súlyt vetni. Azon téren, melyet Scythiának neveztek Herodot korában, nem a scythák voltak első települők. A VII. században Kr. e. vagy talán még előbb átkelvén a Tanaison, magok előtt hajták a cimmereket vagy a latin írók szerint cimbereket, s nagyon valószínű, — legalább egyes folyamok neve arra látszik mutatni — hogy ezek elnevezéseit fogadták el a scythák. Hány földrajzi név maradt fen hazánkban is a hódítást megelőző korszakból? Bihar nevéből például következtethetnők-e a magyar nyelv szláv rokonságát? S mi könnyű volna a Maros nevét magyar szótörzsből származtatni, ha nem tudnók, hogy e folyam már akkor Maris volt, mikor még az agathyrsok laktak partjain? Soha se feledjük, hogy a nyelvészet csak segédtudománya a históriának, s nem oly forrás, a melyből váltig meríthetünk, egyéb adatok ellenőrsége nélkül.

Az istenek neveire már fennebb megjegyzők, hogy

azokat, mint istenneveket, sem egészben, sem szótagaikra bonczolva nem találjuk föl az összes árja népek nyelvében. — De az áltaji népek mythologiájában is hiában keressük: vethetik ellenem. Azonban ez ellenvetésnek kevés nyomatéka van, midőn oly vallásról van szó, melyben a természeti elemek és nem tulajdonnevekkel biró személyes istenek tiszteltettek. Hogy e vallás lényegében ugyanez volt az összes áltaji népek ősvallásával; eldöntőbb körülmény a scythák családi rokonsága meghatározásában, mint az az egynehány hellenesített név etymologikus magyarázata, melyet Neumann szintoly szerencsésen származtatott mongol nyelvből, mint Grimm és Donaldson az indeurópai nyelvekből.

Ugyanezt mondhatjuk arról a nehány emberi tulajdonnévről, melyek a görög iróknál, ezek szokása szerint, annyira hellenesítve maradtak fen, hogy e nevek származtató fejtegetése gyakran inkább a hellen nyelv indeurópaiságát bizonyíthatja mint a scytha nyelvét. Mennyire változtathatta át e neveket a hellen ajak, elképzelhetjük, meggondolva a görögök kényes hallását, melynek barbár volt minden idegen hang. Avagy nincsen-e előttünk a példa? Mit tettek a byzanti irók a régi magyar vezérek neveivel? Csuda-e, mint máskor is érintém, hogy oly különbözőleg olvassák azokat Jerney és Szabó Károly? Nem is említem azon kételyt, vajjon csakugyan scytha eredetűek-e a kérdéses nevek. Más alkalommal szintén megjegyeztem a népek azon szokását, mely szerint oly könnyen veszík föl az idegen tulajdonneveket, hivatkozván, Pallas adatai folytán, épen a mongolokra.

S az érintett tulajdonneveken kívűl mintegy 10—12 köznév marad még hátra a régi iróknál, — az indeurópai hypothesis támogatására. E szók megfejtése végett is

összekalandozzák Rawlinson idézett tekintélyei az indogermán nyelvcsalád roppant körét a szanszkrittól és zendtől a legújabb román, germán és szláv nyelvjárásokig. Ki kételkedik benne, hogy annyi nyelv között csak találnak egy szócskát vagy szótagot, a melynek hasznát vehetik származtatásukban? *Brixaba* például, mely Plutarchnál fordul elő, *brix*-ből és *aba*-ból van összetéve. S mit jelent *brix?* kérdi az olvasó. Magában semmit; de benne van a latin *berbex*-ben; *aba* meg kétségkívül ugyanegy a latin *caput*-tal, s szanszkrit *kapala*-val, a német *Haupt*-tal. Hogy e szószármaztatás csakugyan megfejti a *brixaba* értelmét: kétségtelen. Csak az a kérdés: azon nyelvészeknek van e igazuk, a kik a fentebbi származtatást tevék, vagy Pottnak, a ki — mint valahol olvasám — a finn *brixa*-ból és *pä*-ből véli összetettnek a scytha *brixaba*-t? Vagy a finn *brixa* is a latin *berbex*-ből eredt? Nem tudom; de azt tudom, hogy a finn nyelv azért nem indogermán. S nem lehetséges-e, hogy épen a scytha nyelv indeurópai rokonságára is kölcsönvett szókból vonnak következtetést? A régi írók, nem tudván scytha nyelven, sőt a scytha népeket is könnyen egybezavarván azon népekkel, melyekkel a scythák együtt éltek, — mindenkor kérdés marad, jól irták-e le a hallott scytha szókat, s valóban scytha szó-e mindaz, a mit annak mondanak? Ilyen kérdés például, vajon Herodotnak kelljen-e hinnünk, a ki szerint *spu* scytha szó *szemet* jelentett, vagy a scytha ékiratoknak, melyek szerint a *szemet* ábrázoló hierati ábra, s annak archaikus és későbbi ékirati jegye: *szi?*

Úgy hiszem, elegendő ok, minélfogva Rawlinsonnal s az általa idézett tekintélyekkel szemközt bátran állíthatom, hogy a régi iróknál fennmaradt ugynevezett scytha szókból még kevésbbé lehet eldönteni a scytha rokonság

kérdését, mint a physikai és erkölcsi vonások egybevetéséből, mire oly kevés súlyt helyeznek tudós ellenfeleink. Az eddigieknél gazdagabb és biztosabb nyelvemlékekre vala szükség, hogy eldöntő ítéletet mondhasson a nyelvtudomány.

Ily nyelvemlékeket fedezett föl az ékiratok scytha szövegében.

Oppert volt az első, ki e szöveg nyelvének urali rokonságát még 1847-ben kimondá. Rawlinson szintén megkülönbözteté e nyelvet az árja és sémi nyelvektől, Müller Miksa és Bunsen hypothesise alapján. E hypothesis szerint azonban nem kész nyelv volt volna az épen említett nyelvtudósok által úgy nevezett turáni, — hanem csak embryo, a melyből minden nemű organismus alakulhatott, olyan csodás bimbó, a melyből mindenféle virág feselhetett. Azt tartom, eléggé kimutatám e hypothesis képtelenségét, midőn Rawlinson Herodotusát ismertettem. Hivatkozám többek közt Norris munkájára, melyet 1852-ben az angol királyi ázsiai társaság elé terjesztett a behistuni ékirat scytha versiójáról.* A scytha nyelvnek, a behistuni szövegből, mondhatni nyelvtanát írta meg Norris; s e nyelv anyagát és alakját egyaránt vizsgálat alá vevén, oly alapon, minővel addig a scythák nemzetisége vitatói távolról sem rendelkezhettek, mondá ki azon nézetét: hogy a Rawlinson által ugynevezett turáni nyelv a nyelvek azon osztályából való, melyet tatárnak, scythának vagy csúdnak neveznek, s hogy a nyelvek ezen osztályában

* Memoir on the Scythic version of the Behistun Inscription. By Mr. E. Norris. Read 3-rd July, 1852. The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain Ireland. Vol. XV. Part. I. London, 1853.

azon ághoz hasonlít leginkább, melyet különösen ujgurnak mondhatni, s a mely, Norris szerint, a magyar és osztyák, a permi, szürjén és cseremis nyelveket s más kisebb volgai törzsek nyelveit foglalja magában.* Alább volgai-finnnek vagy ugro-tatárnak nevezi szerzőnk ezen nyelvágat, s a mordvint, cseremist, votjákot, permit, osztjákot és magyart számítja hozzá.** A munkának mind nyelvtani, mind szótári részén keresztül vonul a hasonlítás az érintett nyelvekkel. S nem kételkedik szerző, — a miben Rawlinson is egyetért vele — hogy azon néptörzsek, melyek az ékiratok nyelvét beszélték, ugyanazon nép vagy legalább is igen közel rokonok voltak a tulajdonképeni Scythia lakóival.*** Megjegyzi végre Norris, hogy a scytha szöveget idegen, kivált persa szók belevegyítésével írták az ékiratok persa irói, mint az oroszok írják ma az ujgur nyelveket. S ha már az ékiratok ősnyelve persa keverékeket mutat: nem volt-e alapja azon intésünknek, hogy ovakodjunk a scythák nemzetisége ügyében abból a nehány szóból vonni következtetést, melyeket a régi irók fenntartottak?

Többször el volt mondva e helyen, hogy a nyelvhasonlításban a nyelvtani alak érdemel fő tekintetet. S e részben a scytha nyelvre nézve teljesen egyetért Norrissal, a scytha ékiratok legalaposabb tanulmányozója, Oppert. Legujabb művében ugyanis, mely az assyr ékiratokról a franczia kormány költségén nem rég jelent meg, határozottan állítja a médscytha nyelv rokonságát az ál-

* Lásd az idézett munka 2. lapján.

** Az i. m. 61. lapján.

*** Susiana neve az ékíratokban Afarti. Norris e nevet egynek tartja az avar-ral, mely név a VI. században Kr. u. a Volga körül feltünik. Most is él, mond végre Norris, egy *Amurdi* nevű rabló nomád nép Perzsia különböző részein.

tala ugynevezett urali nyelvekkel. Igéri, hogy ezt külön munkában bővebben kifejti. Jelen művében csupán egy fejezetet szánt ez állítás igazolására, melynek kezdetén világosan mondja: «hogy a méd-scytha nyelv grammatikai formái minden tekintetben hasonló formákat mutatnak *mindenekelőtt* a magyar, aztán turk, mongol, finn nyelvekkel».*

S mind Norris, mind Oppert a nyelvanyag hasonlatával is igyekszik támogatni nézetét. Azon nehány szó ellenében, melyet Grimm, Donaldson, Bergmann és mások a régi irókból idéznek, s melyekből őutánok a scythák indogermán rokonságát következteti Rawlinson, — nem egyes szókat, hanem egy egész kis szótárt vagyunk képesek most már fölmutatni, mely nem csupán áltaji rokonságra, hanem e nyelvcsalád egyik határozott ágára utal. Valamint nyelvtanával, úgy szóhasonlításaival is ugyanazon nyelvek körében forog Norris. S különös találkozás, mely, úgy hiszem, mindkét férfiú tudományos hitelét csak növelheti, hogy többnyire azok e nyelvek, melyeket a magyarral legközelebb rokonoknak állít, s a finn és török ág közt egy harmadik, *magyar ágnak* nevez Hunfalvy Pál. Teljesen egyezik velök e részben Oppert. Miután ugyanis a médscytha nyelv grammatikai szervezetét mindenekelőtt a magyarral mondá rokonnak, ekkép folytatja szavait: «sok assyr monogramm phonetikus jelentése oly eszmét fejez ki, mely nem maradt fen a médscythában, s egyenesen csak az érintett finn-tatár nyelvekből magyarázható.» «Különösen, ugymond, a *magyar* nyelv

* Expédition scientifique en Mesopotamie, exécutée par Ordre du gouvernement de 1851 à 1854 par M. M. Fulgence *Fresnel*, Félix *Thomas* et Jules *Oppert*. Publiée par J. Oppert. Tom. II. *Déchiffrement des Inscriptions cunéiformes*. I. Livraison, Paris, 1858.

nyujt e tekintetben példákat.» Tehát ismét magyar hasonlatok. Ám lássuk e példákat, a mint Oppert művében egybeállítva találjuk: *Pi:* fül; *szi;* szem; *kas*: kéz; *kat:* két (*kutta:* kettő); *ha:* hal (piscis); nap (lumière): nap; *at, ata:* atya (ékirati ábrája: a fi nemzőrész); *vur* (terra): *or*-ság; *lub:* láb; *ar:* orr; *zal:* zöld; *sip* (csip): csepp; *pal:* pallos; *szal* (vulve): szül; *rak* (vulve): rokon (egyhasi mintegy); *mú* (passer, an): mul (passer); *mu* (nom, désigner): mu-tat; *tal* (verser, fundere): tölt; *gir* és *gur:* gerezd; *tin* (propager): tenyész; *szam* (mesure): szám (nombre); *asz* (intelligence): ész; *assz* (long, lointain): hossz. Feltünt ezeken kívül magának Oppertnek is a méd-scytha *niman, numan, namri* (race) és a magyar *nem* (nemzetség) szó rokon hangzása és értelme. S e példákat nem egygyel szaporíthatjuk mind Oppert, mind Norris munkájából. Első tekintetre föltetszik a méd-scytha *val* (ház) és *falu* közti rokonság. Említsük-e, hogy az isten nevét csillag ábrázolta eredetileg az ékiratokban, s az isten neve a médscythában: *annap,* mi nyilván mutat a legnanagyobb égi test tiszteletére.* Az *asszony* scytha neve: *nin* feltalálható a magyar *nén* néne szóban; s a scytha *uk*-nak megfelel a magyar: *ük,* mely szó scytha és szürjän (vok) rokona után ítélve, nyelvünkben is idősb testvért jelenthetett eredetileg. Hasonlatot lát Norris a scytha *gara* és magyar *kor,* a scytha *irsa* eredetileg *irs* (nagy) és a magyar *erős,* a scytha *afvarris* s a magyar *vár,* város között is. Szembetünő végre a hasonlat a következő scytha és

* Az *an* szócska determinativuma általában a világrendi és vallásos tárgyaknak, mint *isten,* ég, nap, hónap, tenger stb. Így az *ég* scytha nyelven *an kik. Kik:* a tatár *kuk, kiuk,* a magyar *kék* vagy tájejtés szerint *kik.*

magyar szók közt: *vá*: vá, vé, ba, be, péld. Győrré; *akka*: aki; *kukta*: kutat keres; *rilu*: róni, irni; *tiri*: terécselni, mondani; *marri* (fogni, tartani): mar-kolni, marok; *vin* (erő, honnan): vinni; *vakcsi* vagy *vacscsi*: vágni; *viallu*: való, valóban; *tanim* (törvény): *tan*, tanács-ban stb.

Azonban legyen elég részemről a nyelvészkedés. Én csak a nyelvészeti vizsgálatok eredményeit registrálom. S úgy hiszem, a mondottakból kitetszik annyi, hogy nincs igazuk azon nyelvtudósoknak, a kik a scythák indeurópai nemzetiségét vitatják. A mongol eredet vitatói közelebb jártak a valósághoz, a mennyiben a mongol nyelv is az áltaji nyelvcsalád körébe tartozik. Annyiban mindazáltal az utóbbiak is tévedtek, a mennyiben azonegy népnek mondák a scythákat a mongolokkal. Érintők e részben a physiologok eltérő nézetét; s a nyelvtudomány tanúskodik a physiologia mellett. Az ékiratok szerint ugyanis azon ősnép, melynek az emberiség, történelmi tudomásunk szerint, legrégibb míveltségét, legelső írásrendszerét köszönheti, a tudomány jelen állása szerint, az áltaji népcsalád azon ágához sorozandó, melyhez nyelvénél fogva nemzetünk tartozik. Ha az idéztük tekintélyek állításait helyeseknek találják hazai nyelvészeink: a magyar hasonlító nyelvészet köre egy ős nyelvvel fog gazdagúlni; s a magyar őstörténetek nyomozói, épen kiindulási pontukon, tudományos alapot nyernek.

Ime az ékiratok fontossága reánk nézve; ime az őstörténelmi vizsgálatok nemzeti érdeke!

REALISMUS ÉS IDEALISMUS.

KÉPEK AZ EMBERI MÍVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBŐL.

Realismus és idealismus! Ellentétes irányok, melyek közől kizárólag egyik sem boldogítja az emberiséget. Sokat írtak e két szóról a bölcsek és nem bölcsek: mindkét szó külön és a kettő együtt megannyi bölcselmi rendszer fölirata, melyeknek eredete egyidős a legrégibb bölcselmi iskolák keletkezésével. Nem czélom e tárgyban újabb értekezéssel szaporítani irodalmunkat; csak két lapot közlök a történetírás kezdetéről, két képet, a melyek, úgy hiszem, a leghosszabb értekezésnél is tisztább fogalmat nyujtanak ama két szó valódi értelméről, melyeket e czikkely homlokára írtam. China és India polgárisodását akarom ezúttal szembeállítani egy essay szűk keretében, nem annyira merész nagy vonásokkal, mint inkább apró pontozással, töredékesen. Mindenkor figyelmet érdemlő tanulmány; s napjainkban a korszerűség érdekével is bír. Kétszeres ok igénybe vennem a közönség türelmét.

I. China.

A chinai az egyedül mívelt nép a szines emberiségben.

Míveltsége azonban egészen sajátságosan fejlett ki, minek legfőbb oka kétségkívül zárkozása a nyugoti népektől. E zárkozás mindentől, a mi idegen, nem volt meg hajdan, míg a birodalom hatalmas volt és virágzó. A mint

azonban hanyatlásnak indult, azon mértékben látjuk növekedni a nép ragaszkodását ősi szokásaihoz, miknek követésére intették bölcsei, a mely arányban kezdett ingadozni hite hatalmában és dicsőségében, s kezdte észrevenni, hogy veszély fenyegeti Kong-fu-cse tanításait. Ez időtől fogva mindinkább elszigetelték magokat a chinaiak más népektől, s a térítőknek, kik a VII. század óta a keresztyénséget is kezdették hirdetni * közöttök, valamint az arab, portugál, holland, franczia és angol kereskedőknek, kik becses portékái végett látogatták Chinát, sokat kellett szenvedniök a nép üldözéseitől. Innen van, hogy egész a közelebbi időkig csupán Kantong nevű kikötőben, itt is azonban szigorú korlátozás mellett, volt megengedve idegen népeknek a kereskedés. Csak napjainkban vívták ki az angolok, hogy még négy kikötőt nyitott meg a világkereskedésnek a «mennyei birodalom.» E zárkozásból következett, hogy a mint mondám, egészen sajátságos míveltség fejlett ki a chinai nép közt; s következett egyszersmind, hogy míg a nyugoti, főleg európai népek, érintkezésben az összes emberiséggel, mely folyvást fejlődik és halad előre, a míveltség magasabb fokára emelkedtek: China a míveltségnek csaknem azon fokán van jelenleg, mint ezred év előtt találták az arabok.** Megkövült mintegy régi szokásaiban, elmaradt avult bölcseségével, mert mások tapasztalásait nem akarta hasznára fordítani; egyoldalú, félszeg lőn míveltsége, mint azon emberé, ki csak elvétve fordúl meg társaságokban.

* A nestorianusok.

** 715-ben Kr. u. jelent meg az első arab kereskedő-hajó Kan-fuban. Nem tudni, a mai Kantong volt legyen ez, vagy egy kis helység Cse-ki-angban. Lásd Gützlaff történeti művét Chináról.

Ám vizsgáljuk e nép világnézetét, irodalmát, művészetét, családi és polgári viszonyait.

Minden nép összes míveltsége, polgárisodása vallásos nézetein alapszik. A chinai nép vallása egyoldalú anyagiság. Két ős okát hiszi ugyan a lételnek, a két fő elemet, erőt és anyagot, mennyet és földet; de az erőt nem gondolhatja anyag nélkül, s a mit érzékeivel fel nem foghat, nem éri föl észszel. Hol istenről van szó, a mennyet említik ugyan bölcsei: menny alatt azonban csak a látható égboltozatot értik. A menny vagy chinai «Tien» mindenütt látható, mindenütt jelen való; s az égi testek szabályos mozgásánál fogva, az *állandóság, rend és nyugalom* példánya. Oly isteni tulajdonok, melyeket a földön is valósítani minden keleti ember vágyik; de mindenekfölött a chinai. A mennyen kívül csak az anyaföldet tisztelik még istenképen Kong-fu-cse hívei. A népvallás azonban nem oly szigorúan következetes. Látni fogjuk, mint népesítette istenségekkel a képzelődés a természetet a szomszéd Indiában. A régi samanismus, meg az ind befolyás következtében sok kisebb rendű isten, védszellem állt elő Chinában is, mint az érintett általános istenségek kifolyásai. Ilyenek a nap, csillagok, hegyek, folyók, dörgés, szelek istenei. Ez apró istenek azonban csak alárendelt szellemek, s bár a néphit szerint közelebb állanak az emberhez, s mintegy kedélyes elemek a mennyei hatalom rideg elvontságához képest; valódi vallásos tisztelésben sem részesülnek. Csak «Tien»-nek áldoz valóban a chinai. S ez áldozásnak sincs oly jelentősége, mint másutt, hol azon ellentétet kell mintegy kiengesztelni, mely az istenség és ember közt van. Míg más pogány népek termésök javát áldozzák isteneiknek: a chinaiak aranyos papirt égetnek a vagyonáldozás jelképéül. Tisztulásra, vezeklésre sincs

szüksége a chinainak. Vallása tulajdonkép a legvastagabb természetimádás; s az ember e tiszta természet legfőbb kifolyása, virága mintegy, mely ég és föld között áll, míg a többi teremtmény kizárólag a földhez tartozik.

De bármi magas állású lény az ember, csak a természet elemeiből lett, s a természeti szükségesség, kényszerűség alatt áll. És pedig lelkére és testére nézve egyaránt. A szellemet és anyagot a természetben sem tudja egymástól külön képzelni a chinai, hogyan képzelhetné külön a lelket a testtől? A gondolkodás is félig testi foglalkozás szerinte, mint a látás, hallás. S annyira megy függése a természettől, hogy a mellett szó sem lehet *a lélek azon szabadságáról*, melylyel mi dicsekszünk. Sőt inkább az erkölcsiség elvei is összeköttetésben állanak a természet törvényeivel, úgy, hogy az erkölcstelenség a kültermészetet is megzavarja. Innen van, hogy fejedelmeik bűneinek róják fel az elemi csapásokat, melyek őket érik. A lélek *halhatatlanságát* sem foghatja meg a chinai. Kong-fu-cse hallgat is a felől, s kitérőleg felel, ha kérdezik. A néphit azonban e részben is többet megenged, mint a tudomány. Valamint a szellemekben, úgy a halhatatlanságban is hiszen: s egyik hit táplálja a másikat. Az ősök tisztelete is föltételezi a halhatatlanság hitét. A menny és föld után ugyanis leginkább tisztelik a chinaiak őseik szellemeit, mint a családok védszenteit. Azt hiszik, hogy a lelkek összeköttetésben állanak az övéikkel, védik és tanácsolják őket, s büntetik a méltatlan utódot.*

Az istenség a chinaiak szerint az ész által nyilatkozik az emberben. Nem hisznek természetfölötti kijelentést,

* A chinai világnézletről lásd: Wuttke jeles művét: *Geschichte des Heidenthums*. II. Band. Breslau, 1853.

se hitrejtelmeket, se csudát avagy valamely eltérést a természet rendétől; nem hisznek semmit, a mit, úgyszólván, kézzel nem foghatnak meg. A mit csodás dolgokról főleg nagy emberek születésénél beszélnek: többnyire az ind képzelődés befolyásának eredményei. Valóban nem hiában nevezik a chinaiak országát «mennyei birodalom»-nak. Az ő országok e világból való. Hitök merőben az «innen» vallása; s mondhatni egész életök világias. Nincs külön egyházi és polgári szerkezetök; egyház és állam azonegy nálok. Minden chinai a mennyország polgárának születik. Papok helyett az államhivatalnokok végzik az istentiszteletet. «Tien»-nek maga a császár áldoz. Az áldozatot pedig hegyeken végezték a régi időkben. Ma sincsenek valódi templomaik, csak emlék-csarnokaik nagy férfiak és elődeik számára. A napok közt sem ismernek különbséget. Nincsenek szent napjaik; megülik ugyan például az ujévet, de az népünnep inkább, mint vallásos.

Semmi lelkesítő, semmi emelő e rideg egyoldalú értelmi vallásban. Nem csoda aztán, ha a kedély, melyet üresen hagyott, oly könnyen fogad el idegenektől magasabb hitfogalmakat. Innen a keresztyénség terjedése koronként, a VII-dik századtól fogva. Innen van főleg, hogy «Fo» vallása, mint Chinában nevezik, annyira elterjedt nagy hirtelen. E vallas azonegy Buddha vallásával, mely Indiában fejlett ki, s Kr. után 65 évvel kezdett Chinába átszivárogni. A császárok majd üldözték, majd különösen kegyelték e hit hirdetőit, kik seregestől tódultak a mennyei birodalomba. Ezt követi jelenleg a nép többsége. A hivatalnokok és tudósok azonban folyvást ragaszkodnak Kong-fu-cse tanításához; minél fogva Fo vallásának alig volt befolyása a közéletre. Különben is csak idegen növénynek kell azt Chinában tekintenünk, hol sohasem fej-

lődhetett ki egész erejében, mint Indiában. Ott szólunk tehát róla.

Az uralkodó vallás tanításai, mint említők, azon könyvekben vannak megírva, melyeket Kong-fu-csenak tulajdonítanak. E könyvek képezik az összes nemzeti irodalom alapját. E könyveket maiglan tanulják iskoláikban; azokból is megvizsgálják a mandarinokat vagy tudósokat, a kikből lesznek a tisztviselők. Mert sehol sem áll nagyobb tiszteletben a tudomány, attól függ Chinában az ember értéke. Egy régi bölcs boldognak mondá azon államot, melyet bölcselők kormányoznak. Chinának e szerint igen boldognak kellene lennie, s Kublai khán, mikor meghódítá a birodalmat, csodálkozását fejezte ki, mint veszhetett el az ország, melyet oly tudós férfiak kormányoztak. Nem értette még e hódító a különbséget a tudákosság és a valódi bölcsesség közt; nem tudta, hogy tudomány és tudomány, sőt az elmélet és gyakorlat közt is nagy a különbség. A chinaiak tudományos életét, számos iskoláik mellett, sem hasonlíthatjuk az európaihoz, növelésök nem a lélek összes tehetségeit törekszik összhangzó önmunkásságra kifejteni; elhanyagolják a képzelő és ítélő tehetséget; csak az emlékezetet terhelik a régi tudákosság száraz adataival. Mert a chinai míveltség szorosan ragaszkodik a régi hagyományos ismeretekhez; s a kormány, mely magokból a tudósokból áll, a hatalom minden eszközeivel őrködik, hogy a tudomány változatlanul tartassék fen. Minden ujítás, szabad gondolkodás tiltva van és sokképen akadályozva.

Egyébiránt alig is lehet szó ujításról, előhaladásról, a hol a réginek megtanulása is annyi bajba kerül.

Virágzó irodalmat, magasabb szellemi fejlődést nem képzelhetni mívelt nyelv nélkül. Szókban áll a nyelv esz-

metőkéje, s a beszédrészek egybefűzése és hajlítása fejezi ki a gondolat sokféle vonatkozásait. A chinai nyelv azonban szókban szegény; s a mely szavai vannak, azokat sem ragozhatják, nem hajlíthatják. Egytagú merev holt anyagok, melyeket a szókötés szabálya nélkül raknak egymás mellé. Ide járul, hogy az egyes hangok, különfélekép ejtve, külön fogalmakat is jelentenek. Beszédben ugyan az öszszefüggő beszéd tagjainak sora és hangvitele pótolja némileg a szófüzés hiányát, s a kiejtés elősegíti a megértést; de az irásban már többször inkább ki kell találni, mint elolvasni az értelmet.* A gyermekkor első egytagú beszédmódja, mely egybekötés nélkül rakja egymás mellé a szótagokat.** Hasonló értelmi kiskorúságra mutat a chinai nép írásmódja. Az írás fölfedezése ugyan már magában némi míveltséget, a polgárisodás bizonyos előhaladottabb fokát teszi föl. A vadon élő ember élete még csak elrepülő hang, tünékeny hab. Nincs szellemi kincse, hogy érdeket helyezzen fentartásában, örökítésében. A chinai már ezredévek előtt érdeket helyzett a fentartásban. Mondhatni, legrégibb írással bir; mi azonban szintoly kevéssé eleven, mint nyelve. Az egyiptomi nép míveltségéről szólván, elmondom nézeteimet az írás kifejléséről; legyen elég itt most egyszerűen megjegyeznem, hogy a legrégibb írásmód kétségkívül az, mely a fogalmat azonnal tárgyilagosítani, azonnal szemünk elé állítani törekszik. Sok idő folyt le, míg az emberek, az isteni Platoval szólva, *izekre*

* Mint a képes talányban, a rebusban.

** Például mikor a kis gyermek vizet kér: *anya baba viz.* Hogy e kiskorúságból, ha a chinai szellem utját nem állja a fejlődésnek, kibontakozhatott volna a chinai nyelv, mutatja a koreaiak nyelve, mely a chinaival közel rokonságban van ugyan, de az egytagúságtól már eltért, sőt nyelvtani formákat is képez.

szedték a hangot és szavakat. A chinai írásmód is képes írás volt eredetileg.* Míg azonban az egyiptomiak a fogalomjegyekről hangjegyekre, s ezekről meg elemzés útján lassanként a betűjegyekre mentek át: Chinában azon mértékben növekedett az írásjegyek száma, a mint szaporodtak a nép eszméi, fogalmai. Mi az ábécze csekély számú betűivel gondolataink egész világát kifejezhetjük: a chinainak legalább négyezer fogalomjegyet kell eszében tartania csupán a közéletre. Az összes jegyek száma negyven-ötvenezerre is fölmegy. E jegyek feltalását Fo-hinak tulajdonítják; s olvassuk a régi történetekben,** hogy utóbb Csang-ki nevű tudós javította ki és szaporította ez írásmódot, a madarak lábnyomait utánozván a homokból és a vonalokat a béka tekenőjéről. S valóban semmi se hasonlít inkább e különös írásjegyekhez, melyeket a chinai portékákon is láthatunk, mint az érintett madárlábnyomok. E jegyeket már a kilenczedik században Kr. előtt márványlapokra vésette a kormány; azonban hat század telt bele, míg egészen elterjedt azok használata.

Ilyen fogalomjegyekkel van írva az összes chinai irodalom. A munkák számáról ítélve, gazdagnak kell mondanunk ez irodalmat. A főbb irói művek, melyeket a mult század végén összegyüjtöttek, 160,000 kötetre mennek. A császárok és főbb hivatalnokok közöl is sokan kitűntették magokat írói munkásságukkal. Krisztus előtt a XII. században már rendezni kezdték a tudományokat; s Krisztus után a II-dik században a mi egyetemünkhez

* Például: — egy, = kettő, (I) közép, ⊙ nap; s összetétel által: száj és madár egymás mellé festve = madárének; víz és szem = könyek; fül és ajtó = hallgatózni. Lásd Wuttke idézett művét, s az ott elősorolt forrásokat.

** Lásd Gützlaff chinai történetét.

hasonló főiskolát is állítottak: az irodalom mindazáltal csak később, a XII-dik században Krisztus u. érte el tetőpontját, mikor a birodalom északi részeit a mongolok már elfoglalták. Ekkor élt a sokoldalú míveltségű Csu-hi.

Mi a tudományok egyes ágait illeti: mondanom sem kell, hogy a menny tisztelői mindenkor különös gondot fordítottak az égi testek vizsgálatára. Hiszen a csillagászat nálok hittan egyszersmind.* A kormány mellett külön csillagásztestület van a legrégibb időktől fogva s e testület szabályozza, mint egy élő naptár, az állam minden működéseit; figyelmezteti a császárt a csillagok állására, mire ügyelni tartozik az országlásban; s jelenti, ha eljött a szántás, vetés s egyéb foglalkozások ideje. Ha a nap- és holdfogyatkozást adja tudtul, a császár és miniszterek ünnepélyesen megjelennek az utczákon, dobbal, harsonákkal, s iszonyú zajt ütnek. A sárkányt akarják a nap és hold elől elűzni, melynek tulajdonítják azon égi testek látszólagos fogyatkozását. E nevetséges balvélemény is mutatja, mi csekély a chinaiak közt a felvilágosodás, minden értelmi józanságuk mellett. Mutatja egyszersmind, mily alacsony fokon áll maga a csillagászat is, miben pedig már az araboktól is tanultak egyet s mást. A természettudományok többi ágai sem állanak magasabban. Voltak pedig idők, midőn e részben is szép haladásokat tettek; találmányokkal dicsekedhetnek, melyek nagy jelentőség-

* Ott mondhatjuk a vallást, a hittant «egély»-nek, mint fordíták helytelenűl nálunk sokan a «religio»-t. Egély inkább tesz Himmelskunde-t, s jelentheti ennélfogva a chinai vallást vagy az egyiptominak egy részét, de keresztyén értelemben a religiót nem fejezi ki. Óhajtandó tehát, hogy főleg papjaink hagyjanak föl az egély szó használatával, midőn hitről beszélnek, mert az e vonatkozásban inkább pogány mint keresztyén fogalmat fejez ki.

gel birnak az emberi mívelődés történeteiben. Ezredévek óta ismerik a földmívelést s a selyemtenyésztést, mely Jusztinian görög császár alatt tőlök jött Európába. A XII. században Krisztus előtt már föltalálták, bár nem használták, az iránytűt (kompaszt), mi oly óriásilag mozdítá elő az európai népeknél a kereskedést;* s a VIII. században már ismerték a papirt. Korán feltalálták (a VI. században Krisztus után) a könyvnyomtatást is, szét nem szedhető fatáblákkal, sőt a lőpor fölfedezésében is megelőzték Európát, habár nem alkalmazták hadviselésben. A kutató ész azonban, mely e fölfedezéseket tette, századok óta tespedésre van kárhoztatva; századok óta van lebilincselve lélekölő formák által. Kicsavarták mintegy az értelem nyakát, hogy csak hátrafelé nézzen s ne előre. A kormány pórázán jár a bölcselkedés is. Hol a vallásnak is csak az értelem az alapja: szükségkép egy a vallás és bölcselem. S Chinában egyik mint másik csak az érzéki világ körében mozog; egyik sem törődik érzékfölötti dolgokkal. Minden a gyakorlati életre vonatkozik; s rövid életszabályok teszik az erkölcstudományt. Népközi jogokról majd semmi fogalmuk. Általában nem igen gondolnak más népekkel. Földrajzi ismereteik is szerfölött hiányosak, mondhatni nevetségesek. Nehány év előtt még laposnak képzelték a földet, melynek legnagyobb részét a közép országa foglalja el. E körül apró pontocskák jelölték földabroszukon a barbárok lakhelyeit, kik közé az európaiakat is számítják.** A tudatlanság nem kis mértékben folyt

* Addig csak parthajózás volt lehetséges, vagy legfölebb a közel szigetek közt. Az iránytű tette lehetségessé a tájékozást a sík tengeren.

** Hai-kwo-tu-se Lintől. E mű a kormány költségén jelent meg csak a mult évtizedben. Chinán kívül csak Indiáról szól rész-

be az 1842-i angolchinai háború előidézésére, mely annyira megalázta a mennyei birodalmat.* 1849-ben jelent meg az első geographiai mű, mely helyesebb ismereteket kezd terjeszteni a földről.** Addig leginkább China határaira szorítkozott földleirásuk, valamint történetök. A történetirás nálunk az emberi szellem fejlődését, előhaladását adja elő. Chinában a történet is pusztán leíró, mint a természethistória. A chinai szellem nem akar ismerni fejlődést, csak létezést. De a természet rendében is van látszatos megzavarodás: a történetekben sem hiányzanak. E háborúságokat a nép és uralkodók bűnei idézik elő. S mint a csillagászok a napfogyatkozást: a történetírók is följegyzik e foltokat a történetben. Valóban a chinai krónikák merő botrányok krónikái. S míg a zsidó próféták

letesben, mely az opiumkészítés miatt különös érdekkel bírt Chinára nézve. Nyugot-Ázsiáról már keveset tud. Afrikáról épen mesés dolgokat közöl, minőkkel a középkori tudatlanság népesítette. Annyira megy az ó és újabb kor összezavarása, hogy a régi kárthágóiak és mai berberek közt nincs semmi különbség téve. Európa földrajzában pedig a nevekre is alig ismerünk. Példáúl Ausztria ily név alatt fordúl elő benne: Au ste ba on. — Lásd: Zeitschrift für allgemeine Erdkunde. Herausg. von Dr. Grumprecht. III. B. I. Heft Berlin, 1854.

* E háborúban ugyanazon férfiú szerepelt, mint a császár teljhatalmú biztosa, a kinek művét idéztem az előbbi jegyzetben, tudniillik Lin. A császár számkivetésbe küldte a háború multával a különben jeles férfiút, ki nemcsak mint államférfiú, hanem mint költő és szónok is nagy nevet vívott ki a mennyei birodalom történeteiben. Meghalt 1850-ben 69 éves korában, mikor épen a lázadók ellen küldötte a császár. Lásd életíratát a fölebb idézett földrajzi folyóiratban.

** Fo-kien és Cse-ki-ang tartományok kormányzójától, ki az európaiak iránt nem oly elfogult, mint Lin, a chinai szellem e nagy képviselője, volt.

minden sorából jobb jövő reménye sugárzik: a chinai krónikák lapjain panaszos epedés vonul által a szebb mult után. Az élet e lengedezésén kívül, mely a multból fuvall s inkább lankaszt, mint ihlet, minden egyéb merev, élettelen anyag a chinai krónikákban. Száraz tények elsorolása: nem élő friss növények, csak a herbarium száraz példányai. S ez adathalmaz könyvtárakat tölt be. A kormánynak különös gondja van, hogy a mi történik, mind följegyeztessék a legpontosabban. Két ezred év előtt már hivatalos történetirók voltak, kiknek testülete valódi hatalommá lett. Mindenik történetíró följegyzé papirra az eseményeket, s zárt szekrénybe dobta, honnan csak az uralkodó házak bukása után szedték ki. E jegyzetekből állíták össze a krónikákat. Az első összeállítás az első században történt Kr. előtt. Az időszámításban milliárd évekről ábrándoznak némely Buddha-hitű írók. Kong-fucse nemzeti iskolája esztelennek mondja ez állítást, s egy ujabb chinai iró* csak három ezreddel megy vissza Krisztus előtt. Úgy látszik azoban, hogy *biztos* időszámításuk alig vihető fölebb a görögökénél.**

Valamint a tudományok állása, úgy a művészetek is mutatják a chinai szellem tespedését s értelmi félszegségét. A művész érzéki fogékonysága által a valóságból nyeri ugyan anyagát, de hogy a látottat, tapasztaltat híven, czélszerűen és jellemzetesen előadhassa, élénk alkotó tehetséggel is kell birnia. A művészet e szerint nem puszta másolása a természetnek, hanem egyszersmind az emberi szellem önállóságát teszi föl a természettel szemközt. Chinában hiányzik a lélek ezen önállósága. A képzelem kifejtése is

* Fung-csau. Lásd Morisontól: A wiew of China.

** 776 körül Kr. e. Lásd: Wuttke fölebb idézett munkáját.

merőben el van hanyagolva. China ennél fogva egyáltalában nem földe a művészetnek. Szolgai utánzás egész művészetök, utánzás a legkisebb részletekig. Végtelen műgond a részletek kivitelében, semmi szabad teremtés. A műszabályokat is az állam szabja meg, mint a ruházatot. Fényben, czifraságban keresik a szépet, s csonkítanak képzés, idomítás helyett. Így ferdítik el préselés által a nők lábait. Az ügyességet és nem a szépséget kedvelik a mozdulatokban. Az építészet is keveset gondol a részletek szépidomúságával és összhangzásával, csak hasznossági elvből indul ki. A chinai házak alacsonyak, nehézkesek emelkedettség nélkül. A tető még mindig a megszilárdult sátoralak, azon időre utal mintegy, midőn nomád életét állandó lakással cserélte föl e nép. Az épület küldiszítményei pedig pusztán esetlegesek, gyermekesek és túlterheltek. Később ugyan az építészetben is mutatkozott az ind befolyás, de nem hozott létre semmi nagyszerűt. A festészetben elvitatják a perspectivet. Miért legyen a távolabb álló tárgy kisebb, úgy mondanak, holott valóban nem az? Nem tudják, hogy ez optikai csalódás is az élethűséghez tartozik: a szertelen józanság árt e népnek. Színezésök élénk, kiáltó: a legtarkább dolgok tetszenek leginkább. Zenéjök is csak kissé képzett természeti hang: egyhangú, emelkedettség nélkül; kiáltó, mint festészetök; zajos, kevés összhangzással.* A zenét egyébiránt mindég igen kedvelték, mint erkölcsnemesítő eszközt. Kong-fu-cse szerint

* A «Revue des deux mondes» czímű folyóirat egyik dolgozótársa így szólt a chinai zenéről: «Dallamuk semmihez sem hasonlít, hacsak valami távolról azon zsoltárokhoz nem, melyeket a pusztai arabok énekelnek. Az egész valami összefüggetlen, szomorú, vad és mégis kellemes. Az európai zenében ilynemű alapdal nem találtatik; más faj dala, más világ hangzata, de kedves.»

egy fok a bölcsességhez. Nem csuda ennélfogva, ha sok császár foglalkozott dallamszerzéssel. Mi végre a költészetet illeti: a költőnek sincs Chinában több szabadsága, mint a festőnek: elbeszéli, a mit látott, hallott, egyszerűen, körülményesen, a nélkül, hogy a képzelem költői világosítását öntené el a tárgyakon. Általában a költőket nem becsüli e túljózan, anyagi nép. Voltak ugyan idők, főleg a VII—X. században Kr. után, mikor nagyobb tiszteletben állottak, úgy hogy fejedelmek is verseltek; a prózaiság azonban erőt vőn utóbb, s teljesen háttérbe szorítá a képzelődést. A nép jelenleg inkább kedveli a regényeket, melyek többnyire erkölcstelen tartalmúak s annálfogva károsan hatnak. E művek azonban nem képeznek kikerekített műegészet; kevés bennök a cselekmény, a leleményesség, annál több a fecsegés, annál szélesebb, unalmasabb a kivitel. Csak töredékek, csak egyes rajzok sikerültek, s birnak költői becscsel. Hősköltményről, valódi értelemben, szó sem lehet, hol az emberek, mint a nagy világgépezet tagjai, nem cselekszenek szabad akaratból, csupán mozognak a kiszabott rend szerint. Legfölebb eseményeket hozhatnának fel cselekmények helyett. A szinmű tehát többnyire csak bohózat; s a szinészek, kik egykor az udvarban is befolyást gyakoroltak,* megvetésben élnek most. Nem lehet különben, ha a művész bohóczczá aljasúl. Jelenleg nem is szabad a lapoknak írni a szinészetről. Csupán a lyrai vagy lantos költészetnek van még némi kelete és virágzása. A költészet e neme gyöngéd, természetes és igaz, de hiányzik benne az emelkedettség s tulnyomó a didactikus elem. A chinai felmelegül, de nem lelkesedik. Minden eszmét valamely *költői*

* Lásd Gützlaff chinai történetét.

képhez kötnek, rendesen a természetből vett képpel kezdődik a versszak, s aztán jő a megfelelő gondolat. A képek azonban sokszor igen merészek, túlszárnyalók a gondolatot; s a vonatkozás gyakran érthetetlen idegennek. Legszebbek a Siking dalai, melyekben még fel-felmerűl a régi dicsőség egy-egy sugára, egyszersmind azonban ama bánatos hang is meg-megüti füleinket, mely a régi jobb idők után eped.*

Mondám, hogy azért nem lehet szó Chinában drámáról, hősköltményről, mert az emberek nem bírnak erkölcsi önállósággal, csak bizonyos megszabott rend szerint mozognak. Ez észrevétel szükségkép a társadalmi és államéleti viszonyok vizsgálatára vezet bennünket. Nincs különben. A chinai mindenben szorosan a rend embere. Mint szabad személyiség semmi; egész jelentősége csak az állam által van, hogy egy nagy egész kiegészítő része. Úgy nőtt össze az állammal, mint a csiga házával; s ha roskadozik az állam-épület, könnyen elveti magától az életet is.**

Az erkölcsi élet központja Chinában a család. Sehol sem oly erős a családi kapocs. S a családi élet központja a házasság. A ki nőtlen marad, a családi lánczolat szakadatlanságát töri meg, vétkezik a fiúi kötelesség ellen, megfosztván szüleit az utódok tiszteletétől. A családi élet e magasabb jelentősége már a nőnek is magasabb jelentőséget kölcsönöz; mindazáltál a nő föltétlen engedelmességgel tartozik a férjnek, mert a chinai család is keleti

* Lásd *Polyglotte der oriental. Poesie*, mely mű fordításban több dalt közöl.

** A trónörökös minisztereivel kivégezte magát, mikor Kublai khán Chinát elfoglalta. Sardanapali erény, melyre számtalan példát nyújt a chinai történet.

kényúri; s China különben sem ismer szabadságot. A nőt venni szokták szüleitől; s a soknejűség is meg van engedve, habár nincs igen szokásban. Hol előfordul is, mindig van egy nő, ki a többi fölött elsőséggel bír, a ki mellett a többieket csak ágyasoknak tekintik. A női erényt nagyra becsülik és szigorúan ellenőrzik. Többnyire otthon ül a nő, ha nincs is elzárva, mint némely keleti népeknél, s az özvegy hű marad meghalt férjéhez is. A családatya a mennyet képviseli gyermekei irányában. A szülék iránti szeretet a legfőbb kötelesség, úgy hogy a császár atyját nem is tekintik alattvalónak. A szent könyvekben sok kemény rendelet van a gyermeki engedelmességet illetőleg. Ha a szülék betegek, a gyermek nem hord ékességet, hangszerhez nem ül, sőt látogatást sem fogad. Meghalt szüleit pedig három évig gyászolja maga a császár is, s ez idő alatt gyakran a kormány gondjaitól is elvonja magát. A fiúgyermeket születésétől kezdve nagy előszeretet környezi a leány fölött. Az atyai korlátlan hatalmat mi sem mutatja inkább, mint azon vétkes szokás, mely a túlnépesedés nyomora következtében az újabb időkben divatba jött, miszerint a gyermekeket ki szokták tenni. Nagy városokban lelenczházak építése által igyekszik a kormány e bajon segítni.*

A családon túl már az állam minden. Az embernek csak annyiban van értéke, a mennyiben állampolgár. S az állam közvetlen összefüggésben áll a világrenddel. Ama két-elvűségből foly ez, mely bölcselkedésök alapja. A nép csak anyag, a császár a szellem, mely az anyagot áthatja és mozgatja. Felülről indul ki minden szellemi

* A chinai családi viszonyokról Wuttke idézett művén kívül, lásd: Ganstól «Das Erbrecht in weltgesch. Entwickelung».

élet; a császárok a menny fiai, az államok első rendezői. S miként a menny határozott természeti törvények szerint uralkodik: a császár sem követheti saját kényét. China oly kevéssé kényúri, mint szabad állam. A chinaiak minden életviszonyait törvény szabályozza. A törvény az emberi ész kifolyása ugyan, s az ész, szerintök, a menny fiában nyilatkozik: de csak úgy, ha nem tér el a nép szellemétől, a régiség példányaitól és tanításaitól. A népnek joga van a menny örök rendelményei szerint kormányoztatnia; s jogosnak tartják a forradalmat, ha a felülről megzavart rend helyreállítását tűzi czélul. Innen a gyakori lázadások. S forradalmuk többnyire restauratio.

Valamint a természetben csak egy valódi különbség van, az erő és anyag: úgy az államban is a császár és a nép. A nép között nincsenek születési rendek. Hasztalan kisérlették meg egyes uralkodók öröködési várnákat alkotni, mint Indiában vannak.* Hasztalan törekedtek már előbb az öröködési rend szabályozása által majorátust alkotni.** A pantheista világnézlet közelebb áll a birtokközösséghez.*** Az egyenlőség talán soha egy államban sem volt inkább kifejtve. Csak az értelem és tudomány ad elsőséget; a tudomány és nem a születés emel államhivatalokra. Szóltam fölebb a mandarinokról;† legyen elég

* Kr. u. 600 körül.

** A II. században Kr. előtt.

*** Valóban a birtokrendezés némi socialista formáira találunk Chinában már régebben, újabb időkben pedig communistai szövetkezésekről is értesülünk. Lásd: Tien, Ti, Hoah: Geschichte der Brüderschaft des Himmels und der Erde von E. H. Röttger. 1852.

† Mandarin portugal eredetű szó, Chinában koang-nak nevezik ez osztályt.

pótlólag megjegyeznem, hogy vannak polgári és katonai mandarinok, s hogy az előbbiek nagy elsőséggel bírnak az utóbbiak fölött. A chinai mindenek fölött kedveli a békét.

Visszatekintvén a birodalom alakulási történeteire, több apró fejedelmet és népiséget látunk gyülekezni egy nagyobb állam körül. A kötelék, mely ez államokat egybefűzte, előbb igen laza volt, majd szorosabb szövetséggé fejlődött. A szövetséges fejedelmek választották a császárt s képezték annak birodalmi tanácsát. Némely törzseket fegyverrel hódítottak meg, másoknak fejei önként állottak a szövetségbe. S gyakran egyes kormányzók is kaptak jutalmul egész tartományokat öröködési hatalommal. E szerint a hűbérnökség a császárság alapja. A chinai világnézlet azonban központosításra törekszik. Egyetlen ég és föld: tehát egy császár és nép. Lassanként a világegyetem hasonlatára kelle alakulnia az államnak. A különböző törzsek lassanként egy néppé olvadtak, s a hűbérnökök, úgyszólván, helytartói állásra sülyedtek. Önállóságukkal megszűnik hatalmuk öröködése. Kong-fu-cse és tanítványainak tanítása is határozottan a hatalom teljes központosítását sürgeti. E rendszer a Csin-ház második fejedelme alatt már be volt tetőzve. Azóta China megosztatlanul egy állam. A császár kezében van minden hatalom; czíme «hoangti,» mi tulajdonképen «sárga urat» jelent, sárga levén a császári szín.* Mivel a császár a menny fia, erény és nem születés adott kezdetben jogot az uralkodásra; választási volt a császárság. In uralkodása után, a trónvi-

* Egyszerűen «ti» vagy uralkodó néven is nevezik császárunkat, ellentétben a régi «vang»-okkal, mint nevezték a régibb kis királyokat.

szályok kikerülése végett, már korán szokásba hozták az öröködést.* A császárnak azonban joga van fiai vagy rokonai közől a legérdemesbet választani utódául. De a nők ki vannak rekesztve az uralkodásból, csupán a kiskorú trónörökös gyámjai lehetnek.

Az igazgatás egyes ágai fölött Chinában is, mint Európában, külön miniszteriumok őrködnek. Van belügyi, közoktatási, szertartási, igazság- és közmunkaügyi miniszter. Külön főhivatalnok ügyel továbbá a pénzügyre és földmívelési érdekekre. A császár ugyanis a mennyei gondviselés szerepét vállalta el a birodalom polgárai irányában; s felelős népe jólétéért. Seholsem vitték annyira a központosítást. A chinai ember élete egészen az órához hasonlít, melynek minden mocczanása ki van szabva. Mintha egy nagy gyár volna az egész állam, szabályosan mozog minden tag. S a ki merészel kilépni köréből, korbács és bambus útasítja rendre, bármi magas állású legyen. A testi büntetés ott nem szégyenítő; hol a személyes önérzet nincs kifejtve, hallgat a becsületérzés.

S e gyári életben, úgyszólva, nincs pihenés, nincs nyugnap, mint a természetben. Már fönebb említém, hogy nincsenek ünnepek. Valóban hangya szorgalom és fáradhatlanság jellemzi a chinait, s e mellett szerfölötti takarékosság, kitartás és rendszeretet. Ha nem bir szelleme teremtő erővel: annál csodásabb eredményeket mutathat fel mindabban, a mire külső ügyesség kivántatik. Földmívelésök virágzó kertté alakította, nagyszerű csatornákkal, útakkal látta el főleg a «Közép virágát,» mint magok nevezik a tulajdonképeni China egy részét. A mely vidékekért a kormány semmit sem tett, adót sem követel

* Kr. e. 2000 körül (?).

azoktól.* A földmívelésre a császár maga ad jó példát minden tavaszszal, ha eljő a szántás ideje. Egyszer történt, hogy elmulasztotta egy császár e szántást, s följegyezték a történetirók, hogy azon évben éhhalál pusztítá az országot.** A selyemtenyésztés a császárné pártfogása alatt áll ősidőktől fogva, s több nemű kedvezésben részesül a mai napig.*** Ki nem ismeri a chinai porczellán nagy hírét, s a gyapjú és gyapotszöveteket, melyeknek készítésében oly korán tettek a chinaiak nagy előmenetelt. Nincs két százada, hogy az ipar terén felülmulták a világ minden népeit. Azóta tették nyugaton a gépek és gőzerő roppant hódításaikat. Gépeket a chinai nem igen ismer:

* Der Ackerbau in China, nach dem Französischen des Isidor Hedde. Leipzig, 1853. Érdekesnek tartom e munkából a következő adatokat kiemelni. A földmívelés főbb termékei Chinában: a rizs, selyem, gyapot, thea, a czukor, dohány és ma. Kétféle rizst termesztenek: síkon termőt (oryza sativa), mely általában 25—30 szemet ad, s hegyes vidéken termőt (oryza mutyca és glutinosa), mely 15—16 szemet ad. «Ma» alatt különböző növényeket értenek, melyeknek rost-szálait len és kender gyanánt használják; ilyenek: cannabis indica, urtica nivea, sida tilaefolia. Az adót elébb nyers termékekben fizették, ma részint pénzben, részint termékben fizetik. Az ország folyóit csatornák kötik egybe, melyeket földöntözésre használnak. Egy családra közép számmal 8—9 gyermek esik. A tíz személyből álló család tartása 500 váltó forintra megy közép számítással. A legkisebb napszám 15 centime, stb.

** A földmívelési eszközöket is nagy tiszteletben tartja a chinai. Ezen eszközök közt mindazáltal egy sem jutott azon tökélyre, mint Európa hasonló műszerei. Sok épen azokhoz hasonlít, melyeket már az egyptomiak s kelet más régi népei használtak. Loudons landwirthschaftliche Encyklopaedie.

*** Ilyen a szederfa-telepek adómentessége. Der Ackerbau in China stb.

tíz újja végzi legnehezebb munkáit; e kis kezeket azonban semmi sem képes fölülhaladni ügyességben. Ilyen ipar mellett nagy belkereskedésnek kellett támadnia okvetlenül. Külkereskedésök azonban sok ideig csak a szomszéd tengerpartokra terjeszkedett, legfölebb Japánig és a közel szigetekig, hová a chinai míveltség is átszivárgott, Távolabb világgal, mint föntebb érintém, nem örömest érintkezett a chinai, féltvén szelleme eredetiségét, jelleme ősvonásait. Európa kereskedő népei azonban fölkeresték időről időre, s az újabb időkben kilátás van, hogy épen a kereskedés, főleg az angol és amerikai, e roppant tömeget is bevonja elvégre az emberiség összes mozgalmába. A közelebbi időkben már sok történt e részben. Ide járul, hogy China egyes részei annyira vannak túlnépesedve, hogy már is többfelé rajt bocsátottak; s e végtelen szorgalmú, kevéssel beérő gyarmatosok félelmes vetélytársakul lépnek fel más országok munkásai mellett.

Azonban legyen elég Chináról.

S most e prózailag értelmi, anyagi népről menjünk át az ábrándok és képzelem földére, Indiába. Lássuk, mennyivel viszi tovább az emberiséget az egyoldalú eszményiség, mint az egyoldalú realismus vitte.

II. India.

A népek ős világnézlete vallásukban tükrözik. Az ind népről kétszeresen áll ez, hol a bölcselem és hittan sohasem vált külön. Az ind vallás ős forrásai a vedák * és Manu törvénykönyve.

* Négy veda van: Rig-veda, Jadsur-veda, Szama-veda, Atharva-veda. Lásd: *Des Vedas*, par M. Barthélemy Saint-Hilaire, I. vol. Paris, 1854.

A vedák különböző korszakból valók; legrégibb mindenesetre a Rig-veda nevű dalgyüjtemény, melynek egy része még az indek ős hazájába, az Indus forrásai körül vezet bennünket vissza, legalább is XIV. századdal Kr. e.* Krisztus előtt a VII. században gyüjtettek egybe. Nem csupán vallásos, hanem világi verseket is foglalnak magokban. Legkésőbbi eredetre mutat az Atharvaveda; az ehhez tartozó Upanisadákban ugyanis már bölcselmi rendszerrel találkozunk. Az erkölcsi, vallásos és társasélet még fejlettebb alakban mutatkozik Manu törvénykönyvében, mint a vedákban. E törvénykönyv régi törvények gyüjteménye különböző időkből. A hindu nép szerint szintén isteni eredetű, mint a vedák; Manu (= értelmes s aztán ember; a német Mann) Brahma isten fia vagy unokája szerzette. Befejezése jóval a Buddhahit keletkezése (Kr. e. a VI. sz.) előtt történhetett. A vedai vallásos szemlélet azonban sokkal utóbb, az ugynevezett Vedanta,** bölcselemben érte el tudományos kifejlődését. Nem valamely szoros rendszer, nem is egy gondolkodó fő műve, hanem, úgyszólván, bölcselmi népmű, mely a vedákból indulván ki, Szankarában, ki Kr. u. a VII-dik században élt, találta föl legtökéletesebb kifejezőjét.

Az ekkép kifejlett ind bölcselem vagy hittan — mert

* Colebrooke. Újabban a Royal As. Society 1853. jan. 25-ki ülésében *H. H. Wilson* értekezett e tárgyról, Kr. e. a XIV. vagy XV. századra tevén a Rig-veda hymnusainak eredetét. Azok számára, a kik e tárgyban bővebb tanúlmányt akarnak tenni, hadd álljanak itt a következő könyvészeti jegyzetek: *Rig-Veda-Sanhita* etc. edited by Dr. Max Müller, Oxford 1849—1854. Rig-Veda, angol fordításban Wilsontól, Oxford, 1850; ugyanaz franczián Langloistól Párisban, 1848—1852.

** Vedanta: Ende des Veda.

e kettő ugyanaz a brahmanismusban, — fő elve az *egység*.* A chinai, mint tudjuk, főleg anyagimádó; a brahmanismusban az *erő* a fő, az anyag már alárendelt. A természet eszményi oldala, a világszellem a valódi lét: a legtúlságosabb idealismus. A chinai világnézlet merev jegét hullámzóvá olvasztotta föl a képzelem; a lét nem nyugvó, kész létel, hanem örök mozgás, folytonos levés meg enyészés. Az ellensarkias kételvűség helyébe háromelvűség lép: a levés (teremtés), fenállás (élet) és enyészet (halál). E háromelvűség már a legrégibb vedai részekben mutatkozik. Ős hazájukban az indek, még mint pásztor nép, a többi árja népekkel együtt, szorosabb viszonyban éltek mintegy a természettel, a szabad ég alatt, inkább kitéve az elemek és természeti erők hatásának, melyektől függött az emberek, állatok élete, táplálkozása s rendre megisteníték a fényt, világot, leget, tüzet, vizet és földet stb. A *fény, világ* az összes árja vagy indogerman népek első vallásos nézletében a kiindulási pont. Onnan származtatják az «isten» és «menny» nevét majd mindnyájan; s az isten és menny fogalma nálok is ugyanegy a vallásos szemlélet kezdetén, mint a turáni vagy áltaji népeknél.** A mint azonban a fénylő menny neve: deva általános

* A brahmanismus elmélete tudományos kifejtését lásd *Wuttke* ily czímű munkájában: «*Geschichte des Heidenthums*» II. kötet.

** A menny és isten neve a szanszkritban *deva* (div = fényleni), a görögben θεος, latinúl *deus*, a régi felnémetben *zio*, az Eddában *Tyr*, gótul *Tius*, litvánul *dievas*, ir nyelven *dia* stb. Lásd: *Indischi Alterthumskunde*. Von Christian *Lassen*, ordent. Professor der altindischen Sprache und Litteratur an der kön. preuss. Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn. I. B. 1847. E jeles műnek, melyet — Wuttke munkája mellett — leginkább használtam e czikk írása közben, most jelent meg harmadik kötete.

istennévvé lőn: az égboltozat *Varunas* (Uranos) vagy mindent «átkaroló» tulajdonnevet nyert, mint az árja népek legrégibb istene. Miként Uranos a görög mythologiában, Varunas is háttérbe vonul utóbb; s az előtérbe több más istenség merül föl, mint a természeti élet egyes részeinek, erőink képviselői. A nélkül, hogy letetetnék, mint a görög Uranos, *Indra*-nak adja át Varunas a világ kormányzását, a lég istenének, a ki a fellegek fölött trónol, mint Zeüsz vagy az északi Thor. Leggyakrabban emelt azonban imádságot a régi árja nép *Agnishoz* (a latin «Ignis»), a tűz világító, melegítő és emésztő hatalmához, különösen az oltári tűzhez, melynek tisztelete az árja nép legközelebb rokon másik ágánál, a zend népnél is uralkodó lőn. Az istenek tarka seregéből, ezek szerint, már a legrégibb időkben három fő hatalom emelkedik ki a többiek fölött. Csak a nevek változnak utóbb, mint *Lassen* kifejti, s *Brahma, Visnu* és *Szíva* állottak elő.

A legrégibb vedai istenek azonban még szembetűnőleg nyers természeti erők képviselői. Hiában keresünk rendet, rendszert ezen istenek névsorában, kik részint azonosak a fentebb érintett, három főistenséggel, részint alájok rendelvék, részint semmi erkölcsi viszonyban nem állanak azokkal. A nagy világharmoniából még csak egyes hangok ütik meg fülünket. Általában a régi vedák gondolatvilága még igen gyermekes, éretlen, homályos: az is-

Wuttke Varunas és Indra jelentését megfordítja, s Indrát teszi a fénylő mennyboltozat istenévé, míg szerinte Varunas a lég és víz mozgó éltető elemét képviseli. Hibás felfogás; mely hihetőleg onnan eredt, mivel Varunas, mint a mennyei vizek istene, a későbbi ind mythologiában csakugyan a tenger és vizek istene lett. A kék menny, vagy levegő istene azonban Indra. Még a buddhista iratokban is ez a főisten, az ind Jupiter.

teni alakok csak árnyképek, egymásba folyók. Nem egyes ember képzeletének levén alkotásai, a határozatlanság, ellenmondások természetesek. A legrégibb vedai istenek még csak nem is szellemek, hanem maga a természet sokalakúságában, különféle nyilatkozatában. Szellemibb felfogásnak csak halvány csillámai mutatkoznak, a mindinkább kifejlő természetimádás mellett. Csak a költői képzelem világa szelidíti a felfogás ama nyerseségét, mely az istenség erkölcsi fenségét még nem érti, s csupán a külfényben festi a dicsőített hatalmak magasztos voltát. Hiszen kezdetben magok az istenek is enyészetnek vetvék alája, mint maga a természet; csupán a halhatatlanság itala (amrita) biztosítja fennmaradásukat. De ha az ind vallásos szemlélet kezdetén az istenek tarka sokaságával találkozunk, s a természetben levő egység csak gyönge sejtelemképen mutatkozik: lassanként kifejlik az egység érzete: a háromság egysége, a lét ama három oldala, melyeknek képviselőit, mint mondók, már a brahmanismus kifejlése előtt föltaláltuk Varunasban, Indrában és Agniban. Az emberi lélek nem tudja mindjárt egy fő okra vinni vissza az élet és természet különböző tüneményeit, melyek talán sehol sem nyilatkoznak oly éles ellentétekben, mint India ege alatt. Októberben — irja Pelletan, — egész Középindián keresztül ez észak-keleti musszon szél fú, s vele hőség és szárazság áll be. Ilyenkor a nap, megfosztva mintegy sugárkoronájától, egy vulkán kráterének tüzes szinét viseli; égető por tölti el a légkört; égni látszik a levegő, s a harmat gyorsan elpárolog a parázs földről. A növény hervadtan hajtja le leveleit; s a lihegő tigris karcsú derekával a mocsárban fetreng, mely háromnegyed részben már kiszáradt. Az élet mindenütt kihalni látszik. De az utolsó perczben az Indus zavart tükre a tenger felől

sűrű, sötét körívet lát emelkedni. April végén megfordul a szél, délnyugotira, ködöt hozván és zivatart. Megnyilnak végre az ég csatornái, rettentő mennydörgések közt, s az a roppant víztömeg, mely a légben összetornyosúlt, zuhatag gyanánt ömlik alá. S csakhamar uj élet kel mintegy rögtönözve, a kiszáradt fák fölött uj fák emelkednek az iszapból; s hetek múlva, midőn a kiöntött folyamok visszavonultak medreikbe, édenné változik a föld, buja növényzettel. A zivatarban a tenyészet istene jött, s azon istenség, mely szinte kisorvasztá az életet, Sziva volt, a romboló. S ha a fennmaradt mocsárok kóranyagokkal terhelik a leget, melyeket a szél elterjeszt egész Ázsián, s a halál egy lehelettel elsöpör egész nemzedékeket, vagy a musszon szél megint szárazságot hoz, a föld ujra lángol: Szíva ismét megjelent. S midőn az élet és halál ez örök küzdelme, az enyészet és teremtés ez örök apálya és dagálya közepett mégis fennmaradni látta a világot: hinni kezdett a hindu a fennmaradásban is, s a fenntartás elvét is megtestesíté Visnuban. Mindenütt ugyanazon három erő a természetben: a *föld*, mely magában hordja az élet csiráit, a romboló *tűz*, s az üdítő *víz*. S nem ok nélkül van, hogy Brahmát a termékeny Bengáliában, Visnut a Ganga alsó vidékén tisztelik főleg; míg a rettenetes Szíva cultusa a déli részen, Dekánban, leginkább uralkodó. S az erkölcsi világra térve, miután a szegény hindu az élet útjain többször találkozik roszszal, mint jóval: csuda-e, ha készebb Szíva, mint Brahma előtt meg hajolni?

Brahmát, az első, vagy papi rend imádja főleg. A hindu köznép soha sem emelkedett a lét egységének azon fogalmára, melyet a cosmogonia után fejtett ki a hitbölcselem. E fogalom szerint Brahma oly *ős erő*, mely

önmaga által van, a melynek kifolyásai magok az istenek is. Brahmában ez okból minden istenek tiszteltetnek, mert a vedák szerint ő minden istenség. *Alakulva* világgá lőn, de mint istenség még *alaktalan*. Minden különös lét ellentéte levén, hogy ez egyetemes, tiszta létet megfoghassuk, minden különös, concret fogalomtól el kell vonatkoznunk, azaz semmit sem kell gondolnunk. Míg valamire gondol az ész, nem emelkedhetik a tiszta őslényhez. Úgy van vele a hindu, mint a világossággal, melyet akkor vél látni teljes fényében, ha a napba tekint, azaz ha semmit sem lát. A puszta elvontságot azonban nem állhatja ki soká az ész: emberi ábrázatot fest a nap tányérára. A hindu a legkevésbbé érzékelhető tárgyban tünteti föl az ős lényt: az ætherben, melyből sűrűdés útján lőn minden, s a fényben, világban, mely azonban már csak nyilatkozata az ős lénynek, nem maga Brahma. Mindazonáltal csalatkoznánk, ha ezen isteni fogalomban monotheismust látnánk. A monotheismusban az istenség külön személyiséggel biró szellem, a ki örök bölcsesége s szabad akarata szerint alkotja, teremti a világot: az ind bölcselem Brahmája pedig, maga válik világgá, az ő töredéke levén minden, a mi van. Brahma csupán annyiban szellem, a mennyiben erő, de önálló személyiséggel nem bir. S e pantheistikus jellemet az izlam és keresztyénség sem volt képes mindeddig letörölni az ind bölcselemről.

Az ind vallás azonban nem állapodott meg e hitbölcselmi fejlődés fokán. A nagy eposzok alakúlásakor az istenség tárgyilagos, természeti jelleme háttérbe vonul, a természeti erők személyiségei mindinkább kiválnak; a cosmogonia százados törzsét elborítják az ind képzelem parasit növényei, a tarka hitregék; az ind pantheismus

polytheistikus mázt kap; a természeti élet némileg történeti idomot ölt; a gondolat helyébe a képzelem lép s a költészet lesz a hittan hordozója. Csak a mélyebb kutatók körében marad fen tisztaságban a vedai tan; míg a nép képzeletéhez inkább szólanak a költészet plastikus alakjai. Visnu átalakulásai képezik e költemények központját. Az epikus képzelem elismeri ugyan az ős Brahmát; szent ködbe burkolva ott van ugyan a háttérben; de se mythosza, se cultusa nincsen. Az indek e sajátságos észjárása szerint ezen ős Brahma alakúl ugyan háromsággá: csakhogy a régi vagy épen nem, vagy csak gyöngén személyesített természeti erők helyett határozottabb körvonalokban tűnnek föl az istenalakok, névre és alakra különbözők, de lényegileg ugyanazok. S míg a vedák istenei a természet eszményi oldalát, erőit tűntetik inkább föl: az epikus kor az anyagi világ jogosultságát jobban előtérbe lépteti. Ez istenvilág igen is érzéki, melyben a gandharvok, a mennyei zenészek és tánczosok, s az apsarak, e kéjdús nymphák, nem kis szerepet játszanak. Csak fokozatban különböznek az istenek és emberek; amazok teste légszerűbb, finomabb, lakhelyöket ragyogóbbnak festi a képzelem; de az istenek olykor erkölcsileg is vétkeznek, míg a kegyes ember az istenek közé emelkedik.

Az epikus korszak, a mondottak szerint, tarkább, képzelemdúsabb, de szellemi tartalomban sokkal szegényebb.

Az ős Brahma egészen homályba vonúl vissza s legelső kifolyása, Brahma is csak halvány alak. Visnut és Szívát gyakran egy alaknak festik, mert új élet támad a halálból. Nem csuda, ha a mozgalmas hős korban a nép nem érdekli többé magát a lét sötét, nyugvó hátteréért, s Visnu lép előtérbe, új meg új alakban, míg a többi iste-

nek is alászállanak az emberekhez, együtt élnek, küzdenek, győznek avagy buknak.

Megrontván ekkép a költészet a vedák hittanát, csakhamar felekezetek állottak elő. Tetszés szerint mindegyik más más istenséget tőn az istenvilág élére. A papi rend, mely a vedákat tanúlja, hű maradt Brahmához; s a köznép Visnu- és Szíva-tisztelők felekezetére oszlik. Brahma tisztelői azt mondják: a lét eleme az egyedűli valóság, a tárgyak körülünk nem léteznek; Visnu tisztelői szerint a világ valóban létező, mert a mozgalmas élet istene a legfőbb hatalom; Szíva imádói létezőnek tekintik a világot, de úgy hiszik, nem kell léteznie, s azért elenyészik. A vedai korszak a Brahmáé, az epikus korszak Visnué, s a mi azután következett — Szíva korszaka. S e három istenség megfelel egyszersmind a társadalom három osztályának.

Szíva tisztelete a nép között, az epikus korszak óta, leginkább el van terjedve, mivel leginkább megfelel az ind világnézletnek, mely szerint a világ jogtalanúl áll fen, csak Brahma, az üres, külön nem vált, világgá nem alakúlt lét, a világszellem az egyedül jogosúlt. Az ind bölcselem csak álomképnek, csalódásnak tekinti a világ lételét. A nép képzelme nem követi ugyan a bölcselmet a világ merész tagadásában; de a világ hiábavalóságának, semmiségének sejtelme végig vonul az összes ind világnézleten, s az ind költészet vidám dallamait untalan megmegzavarja e szomorú érzés. A mit a bölcselem a következetesség kiméletlen szigorával kimond, a népéletben gyakorlatilag mutatkozik. A föld legszebb részében az ember nem örül létének. A mindenség, az ind költő szerint, egy csepp, mely a lotus levelén reszket.

E mindenség Brahma önfeláldozásával állott elő: a

tiszta egység lőn sokasággá. Brahma kifolyása minden a mi van, miként a pók magából ereszti hálóját. Ily emanatio útján állottak elő magok az istenek is, mindenek előtt a három fő istenség (trimurti.) A világ is ily háromságra oszlik: mennyei világra, vagy Indra és Brahma világára, hol az istenek és szellemek lakoznak fényben és dicsőségben; felvilágra, vagy az élet, küzdelem, szóval a történet világára, hol az emberiség mozog, melynek Varunas vagy Visnu intézi sorsát; s az anyag világára vagy Agni és Szíva alvilágára, hol az állatok kisértenek és a növények tengenek. De bár a teremtmények közt fokozatos különbség van, nem tekinthetni azt lényegesnek. A hol a szellem nem annyira tevékenység által nyilatkozik, mint szunnyadásában; ha t. i. épen semmit sem gondol: ott még nem merült föl teljesen a különbség a kültermészet és a szellem között.

Egyébiránt valamint a világ, úgy az emberiség is három fokozatot mutat; s mind három osztály szintén a teremtő erő, Brahma kifolyása.

Az emberiséghez csak az tartozik valóban, a ki Brahma ismeretével bir, vagyis árja eredetű. Ős lakhelyéről kimozdulván e néptörzs, északi Arachosiában, az Indus közelében egy népre talált, melyet *szudrának* (Σοδροι) hívtak. E népet az indek meghódították, s nevét lassanként minden hódított népre kiterjesztették. E hódított népek a brahmani öntudat körén kívül állván, sajátlag nem tartoznak az emberek közé, hanem más teremtmények, majdnem az állatok sorában jőnek elő. A természet is elkülönzé a benszülött vagy hódított fajokat hódítóikkal. A hódító faj az emberiség kaukazusi fajához tartozik, s ha sötétebb és bronz szinűbb is arcza, mint a kaukazusi faj más népeié, mégsem annyira barna, hogy égalji ha-

tásnál egyébnek kellene tulajdonítanunk; nem annyira sötét, mint a benszülött népek arczszíne. S a foglalkozás módja is szükségkép mutatkozik a bőr szinén. A szent fák árnyékában elmélkedő pap fejérebb marad, mint a napbarnította köznép. E külső ismertető jelt, mely kezdetben mindjárt elkülönzi a hódítót a benszülöttől, e szóval fejezte ki az ind: *varn'a*, mely először csupán *színt* jelentett, de a mely utóbb, törvénykönyvükbe iratván, válaszfalat emelt az ind nép osztályai között is.

Az ind nép maga három ily várnára oszlik. E várnarendszer jóval azután fejlett ki, midőn az árja nép átkelvén az Induson, elfoglalta azt a nagy tért, mely a Himalája és a Vindja hegy közt fekszik, s új társadalmi viszonyok alakúltak a Jamuna és Ganga partjain. A Rigvedában még nem találunk a várnák nyomaira; de föltaláljuk a későbbi vedákban, míg Manu könyvében teljesen kifejlődve áll előttünk az egész rendszer.

Legfőbb osztály a brahminok vagy *bramánok* várnája. Bramâ, brahman'a — úgymond Lassen — oly embert jelent, ki imádságot mond az istenekhez. Feladatuk volt kezdetben az áldozás, mely alkalommal a fejedelmek őket gazdagon megajándékozták. Ekkor azonban még nem képeztek a brahmánok külön várnát; a várna eredete ott veszi kezdetét, midőn az áldozári (purohitai) tiszt öröködésivé lőn, firól fira kezdett szállani. Miután ugyanis a vallásos szertartás töredékeit, a dalokat, imádságokat gyüjteni, rendezni kezdték, s azok szövege magyarázatára, a hagyományi értelem megőrzésére iskolák állottak elő: a tanítók és tanulók között némi közösség támadt, osztály képződött, mely a szentiratok magyarázását kiváló foglalkozásának tekintette. A szent könyvek és azok ismeretének ezen kizárólagos birtoka idézte elő a brahmánok

várnáját. Érdekök hozta magával, hogy e birtokból másokat kizárjanak. S e királyok áldozat alkalmával adott dús ajándokai külsőleg is hatalomra emelték a brahmanokat. Szent levén személyök és tulajdonuk, háborítlan folytathaták szent elmélkedesöket. Nem csuda, ha utóbb oly hatalomra emelkedtek, hogy királyi ivadékok lettek brahmánokká, s király-leányokat vettek nőkül. A szent mondák szerint mindazáltal nem minden küzdelem nélkül vívták ki felsőségüket a hadi várna fölött. Egy nagy ind eposz, a Mahabarata, harczokról beszél, melyek a két várna közt hosszasan folytak, bár nem annyira fegyverrel, mint varázslattal. Szellemi küzdés az államban az uralkodás fölött, mely elvégre is a brahmanok fensőségét állapítá meg. Az ind fogalmak szerint a legtermészetesebb eredmény. S oly nép között, hol a szabad személyiség még nincs elismerve, egyszersmind szerencsés körülménynek kell mondanunk, ha az értelmi osztály jut uralomra az ököljog és anyagi érdekek fölött.

A hadi várna (kszatrija) testi erejétől kapta nevét, mely név azonban eredetileg uralkodót is jelentett.* Oly népnél, mely hódítással szerzett új hazát, természetes e várna kifejlése. Akkor eredt, midőn a háború külön mesterséggé kezdett lenni, s különösen erős férfiakat kerestek rá. S a mint elkülönzé magát a kszatríja a többi néptől, mint külön rend, lassanként ki kelle fejlődniök kebelében azon nemesi, hős lelkű érzelmeknek, melyek az ó ind harczosokat lelkesítették, s a melyek aztán az ind lovagiság törvényei lettek. A tulajdonképeni ó-hindu hadtan is a hadi várna keletkezése után fejlett ki.

* Xatrija a vedában: erő; a zend nyelvben: király, királyi hatalom. Innen a zend khaszajusz s a görög κρατος.

A harmadik várnának neve: *vaiszja*, eredetileg házlakót* jelent.

Mielőtt az öt folyam országába jöttek az indek: pásztorkodás volt fő foglalkozásuk. A Jamunán túlnan új világ nyilt előttök. Mondáikból tudjuk, hogy a benszülött lakosok fölött, ők vették először észre a természet kincseinek hasznait. Egy hősüknek tulajdonítják a földmívelés kezdetét s a pálmafa hasznainak fölfedezését. Hazájokban a földmívelés lőn uralkodó foglalkozásuk. S roppant területeket foglalván el különféle termékekkel, e termékek kicserélése is szükségessé lőn. Az állattenyésztés mellett e szerint a földmívelés s a kereskedés is kifejlett. E foglalkozások embereit nevezték el *vaiszjáknak*. Így alakúlt meg a harmadik várna, s ezzel be lőn fejezve az ó-ind társadalom.

Az első törvény tehát, mely az ó-ind társadalmat a hódítók után rendezte, csak a társadalomban már létezett munkafelosztást szentesíté.** Az ind világnézlet azonban a történeti fejlődést, mint *isteni világrendet* adja elő, mely így volt kezdettől fogva. Kezdetben ugyanis hitágazatok alakjában nyilatkoztak a törvények; a pap volt a nép ős törvényhozója. Brahma — úgymond Manu — mindenek előtt brahmant teremte, a szent elmélkedés emberét; terem vala pedig *fejéből*, nőűl adván neki szent igéit.***

* Viç — Vicus, a régi népközség; vaiszja a ki ehhez tartozik. Lassen, I. 807. s köv. lapok.

** A német: Lehr-, Wehr- és Nährstand.

*** Az elmélkedés tiszte nem születés által ruháztatik át kezdetben, azért nincsen a brahmannak más neje, mint a szent írás. Az eszme fonalán szállt tovább a szent tiszt, nem a testiség utján. Azonban a brahmanban is fölébredt a vágy, kizárólag fiára ruházni méltóságát, az öröködés helyettesíté az initiatiot.

Brahma elmélkedett a magányban, s hogy szent foglalkozását se ellenség, se vad állat ne háborítsa, ótalmául *jobb karjából* teremté Brahma kszatriját, s bal karjából kszatrija nőt, hogy feleségűl adja kszatrijának. Kszatrija éjjel-nappal őrt állt brahmán mellett, de fegyveresen meghalt volna éhen, ha Brahma isten *jobb csipőjéből* nem teremti vala vaiszját, a földmívelés, ipar és kereskedés emberét, a bal tomporájából vaiszjanőt, vaiszja feleségét. Mindhárom várna szolgálatára teremté pedig Brahma, és pedig *lábából*, szudrát, a szolgaság emberét. A szudra, mint már érintők, a hódított fajhoz tartozik, azonban legelőbb hódíttatván meg, jobban összeolvadt a hódítókkal, mint a Ganga mentében és délibb Indiában leigázott ős lakosok s a még barnább *páriák*, valószínűleg Herodot úgynevezett fekete indjei, kik a fehérebb hódítók elől úgy tűnnek el, mint az Archipelagus négerei, vagy Amerika indiánjai. Míg a három várnabeliek a hódító árja törzs ivadékai ujjászületnek, midőn a vedák szent igéibe avattatnak, s ezért kétszer szülöttek: a szudra, kinek a szent igék hallása is tiltva, csak egyszer született. A nép ezen alsó osztályának egész műveltsége csak némi babonás hagyományokból áll, melyeket atyáitól örököl, egész erkölcstana csupán annyiból, hogy gyűlölség nélkül kell szolgálnia a kétszer szülötteknek, tehenet nem szabad ölnie, mivel szent állat, meg hogy búcsúkra járjon. A szudrára még a vaiszja is megvetéssel tekint. Még nagyobb megvettetésben élnek a nyomorú páriák, a kiknek érintése is mindent beszennyez, s ha csak árnyékuk egy brahmánra esik, halálra méltók.*

* Kolb az emberi mívelődés történetében 35.000,000-ra teszi a pariák számát (?). A kszatriják száma nagyon alászállt; a brah-

Sok század folyt le, mióta e várnarendszer alakúlt,* s a hindu nép miután függetlenségét elvesztette is, makacsul ragaszkodik ahhoz. Kétségkívül mivel világrendet, isteni intézményt lát a társadalom e megkövesült alakjában, mely valódi átokként nyomja az emberiség azon részét, akadályozván a tehetség szabad kifejtését s alkalmazását. Egy kasztból ugyanis a másikba nincs általmenetel. Mindenik hindu azon osztály míveltségével kénytelen beérni, a melyben született, azon foglalkozásnál kénytelen maradni, melyet atyái űztek. Senki sem társaloghat más várnabelivel; s a házasság, az első nőre nézve, nemcsak a különböző várnák közt tilos, hanem az alosztályok között is, melyekre a fő várnák szakadnak.

Az ind társadalmi szerkezet, az előadottak szerint, szoros egybefüggésben áll a világalakúlás tanaival. E tanból következik, hogy az isten és világ csak alakra nézve különböznek egymástól. Minden a mi van, Brahma töredéke, az ő kifolyása. Leginkább mindazáltal az emberben nyilatkozik amaz őserő. Minden bölcseség tetőpontja, hogy az ember magában Brahmát fölismerje. Míg külön létéről, személyiségéről tudomása van, mindaddig a csalódás világában él a hindu; ha önmagát teljesen föladja, minden ösztönét, hajlamát, gondolatát, egész szellemi egyéniségét elöli: csak akkor éri el azon pontot, melyben

manoké jelenleg 2 millió. Számosabb a vaiszják közép rende. Ezek és a szudrák képezik tulajdonképen az ind nép nagy tömegét.

* Eredete, mint láttuk, a hódítók korára vezet vissza; s teljesen kifejlett és megszilárdúlt a Kr. előtti évezred első felében, melyet helyesen mond Koeppen a brahmanismus classikus korának.

elmondhatja magáról: én Brahma vagyok. Az ind pantheismus nem önistenítés, hanem önmegsemmisítés. A brahmanismusban e szerint nincs helye a lélek szabadságának; a bűnösségről, beszámításról sincs a hindunak tiszta fogalma, mert hiszen Brahma hat benne. A néphit szerint az istenek is beavatkoznak az emberi cselekedetekbe, főleg az epikus korszak óta, és kivált Visnu, ki emberi vagy állati alakban koronként megjelenvén, a megzavart erkölcsi rendet is helyreállítja.

Mi az ember viszonyát isteneihez illeti: e viszony tisztán mutatja, mint Wuttke megjegyzi, hogy az ind vallás nem valódi polytheismus. Az istenek és emberek egyaránt Brahma kifolyásai. A hindu ez okból nem térdel, nem esd alázattal istenei előtt, hanem követel tőlök; az áldozatban nem annyira kiengesztelni törekszik, mint megajándékozza őket.* Az imádság és áldozat nem az ind öntudat mélyéből ered, az ős Brahmához nem imádkoznak. Magát az embert kivánja ez, és pedig nem a test feláldozását, melyet a természet a maga rendén úgy is visszanyer; hanem lelkileg kell az embernek magát megölnie: ez a valódi vezeklés. Brahma hibáját kell a hindunak helyrehoznia, hogy a világot teremtette, — visszatérvén Brahmához. Az ember áldozza föl magát az isten bűnéért. Kettős e cultus feladata: a) *eszmei* oldala az ájtatosság, kiábrándúlás a vedák tanúlmánya által, a gondolkodásnak az őslényre, az elvont létre függesztése; s

* Kedves az istenek előtt a ló, marha, vaj stb. áldozat, de kivált a soma (a zend könyvben: haoma) ital. Narcotikus szer, melyet a cianchum viminale, asclepias acida, sarcostemma vim. növényekből készítnek. Holdas északákon szedik e növényeket hegyeken, tövestől, s leveleitől megtisztitva, kövek közt törik ösz-sze. Az emberáldozatnak is vannak nyomai.

b) *gyakorlati* oldala a vezeklés, vagyis törekvés kijutni a csalódások világából. A vezeklés a legteljesebb lemondás, merő közöny minden öröm és fájdalom iránt; visszavonulás a gyakorlati életből, felhagyva a szeretet munkáival is; a koldulásig menő önmegtagadás, úgy hogy ne valódi, önálló, hanem csak mintegy kölcsönzött, irgalomból tengődő legyen az élet; s végre az életnek is megtámadása, a test sanyargatása, az önkínzás útján, hogy mielőbb kiégjen a színarany salakjából.

Az ascetismus kifejlése egykorú a várnarendszer fejlődésével. Ha teljesíté atyai kötelességét a kegyes brahmán, 50 éves korában lemond a világról s mindig kevesebbet és ritkábban eszik, s teljes magányba, erdőkbe vonúl. A bölcsnek, a vedai tan szerint, sajátkép elég volna az elmélkedés, Brahma ismeretére törekvés. A vezeklés, tisztulás egyéb nemei inkább a népnek valók. Azonban minden osztályban iszonyú példái fordúlnak elő az önkínzásnak. Van búcsú, midőn mezitláb járnak égő parázson, s kivált a Szíva-tisztelő vezeklők fölmetszett ajakkal, átszúrt nyelvvel jelennek meg. Az öngyilkosság sem ritka eset. Annál meglepőbb, mivel e vezeklés, mint láttuk, nem erkölcsi kiengesztelés, hanem cosmikus természetű: az isten és a teremtmény közötti hézag betöltése mintegy. Az egyes oszlik föl az egyetemesben, s a feloszlás által Brahma hatalmának lesz részese, kinek az egész világ csak játékszer. Tömérdek a monda a varázserőről, melyet a vezeklés által szerezhetni.

A hindu nép általában igen vallásos életet él. Csupa cultus, merő szertartás egész magán- és közéletök. Főleg a brahmánoké, kik nem annyira közvetítők az istenek és az emberek között, mint inkább csak példányok, eszményképek. Főczéluk, hogy magok jussanak el az ismeretre;

a népoktatás csak másodrendű feladatuk. Erkölcsi példányok levén, szigorú szabályokkal van körűlírva egész életök, megírva minden egészen addig, hogyan nyirják körmüket, hajokat, szakállukat. Másodrendű atyái tanítványaiknak, kik újjászületnek a szent igék által.

A chinai vallás, mint láttuk, merőben az «innen» vallása: míg az ind fogalom szerint csak a világ romjain áll elő az igazi egyház. Szent hely sincs e földön: templom a szív belseje, a félreeső magány, hol a bölcs teljesen elvonulhat a világ zajától. Ezért keresik az erdők homályát, a szent figefák lombcsarnokát, melynek lecsüggő léggyökerei megannyi oszlop a természet templomában, míg az ágak dús elágazása a mindenséget jelképezi. A vedai korszakban szabad ég alatt áldoztak; a templomok, bálványok későbbi eredetűek, nem a hitbölcselem, hanem a nép hitéletének eredményei. A hindu bölcs most is inkább magába merűl, orra hegyére vagy köldökére függesztvén szemeit a ragyogó bálványok helyett. A remetekunyhó kedvesebb hely előtte a barlang-templomoknál, melyek sziklákba vésve, ablak, világosság nélkül, szintén megfelelnek a szív rejtekének, s az ind vallás ama sötét hátterének, a melynek homályában Brahma rejtezik.

Hasonló homály fedi az ind bölcselem szerint a túlvilági életet. A bölcs nem csak e világtól, hanem általában minden világtól elfordúl. Az egyén teljes elmerülése Brahmába, a csöpp elenyészése a tengerben: ime az üdv. Ezt azonban csak az egyéniség teljes megsemmisítésével érheti el az ember. Mindenki addig folytatja egyéni életét különböző alakban, míg meg nem tisztul minden világi salaktól. Az ilyen ember tehát megint világi alakot ölt, ha meghal. Ember, állat avagy növény alakjában kezdi meg újra földi pályáját. Az élet *egy* folyama vonúl által,

az emanatio tana szerint, minden teremtményen, melyek közt ez okból csak fokozati különbség létezik. Ime a szempontok, melyek az ind bölcselmet a néphittel egybefűzik. A lélekvándorlás hitét értem, mely a történet ama reggeli órájában keletkezhetett, midőn az ember, alig kerülve ki a teremtő kezéből, még a természet első benyomásait érezte, s testvérileg összeköttetve látta magát, a születés kapcsa által, az egyetemes élettel, csak azonegy élet átváltozásait szemlélve a természetben. A test e nézlet szerint, csak esetleges különbség: s ezért nincsen is ok megőrzeni, bebalzsamozni a holt testet. Legrégibb időkben temették, aztán égették a hinduk a holt testet. Miért emelnének pompás sírköveket is? Ismételjük, hogy e vallás szerint a világ üdve — elenyészése.

A lélekvándorlás tana, ezek szerint, az ind nép naiv ős világnézletének eredménye. Obry a legrégibb vedai részekben fölmutatja e hit nyomait.* A brahmanok azonban rendkívül kiképezék utóbb e tant. Meghalni, hogy ezred, sőt milliárd éven által újra meg újra szülessék az ember, és pedig talán valamely nyomorú állati testben: már magában iszonyú a keleti emberre, a ki mindenek fölött nyugalom után vágyik, ha ez életben nem találja föl, legalább a halál után. S a hoszszas vándorlás terheit jónak látták a poklok kínjaival is tetőzni a brahmanok.**

Még visszatérünk a brahmanismus e sötét hátterére. De siessünk előbb bevégezni a kép körvonalait.

* Du Nirvâna Indien. Paris, 1856. A Rig-vedából idézi: Enveloppé dans le sein de sa mère *et sujet à plusieurs naissances*, il (l'homme) est au pouvoir du mal.

** Manu már 28 poklot említ. IV. §. 88—90.

Az ind szellemnek, mely az előadott vallásos nézetekben nyilatkozik, hű kifejezője az ind nép nyelve, hű tükre az összes ind irodalom és művészet is.

A vedák nyelve, a szanszkrit (tökéletes), az indo-germán, indeurópai vagy árja nyelvcsalád legvégső láncszeme keleten.

Már nehány századdal Kr. e. megszünt élő nyelv lenni. A buddha hitű írók legrégibb művei ugyan még e nyelven irvák: később mindazáltal származékai, különféle tájejtések léptek helyébe; s a szanszkrit ismerete most csak a tudomány embereinek körére szorítkozik. A legdúsabb, a legkiképzettebb nyelvek közé tartozik, kiáltó ellentéte levén a chinai merev, megkövűlt nyelvnek. Szerves élete nagy tökélyre fejlett: a többnyire egytagú gyökök megannyi dús hajtású törzseket képeznek. Míg azonban egyes szógyökei az árja népcsalád legősiebb korszakába vezetnek vissza bennünket: egészben véve e nyelv, a mint bevégzett tökélyében áll előttünk, szellemibb inkább, mint érzéki; s a mily szegény hangutánzó szavakban, az élet külső vonatkozásainak kifejezésében: szintoly dús a benső, szellemi élet műszavaiban, elvont eszmékben. Az ind szellem magához idomította. Isteni kinyilatkoztatás eredményének tartván e nyelvet, úgy vélekedik az ind bölcselem, hogy a mint nincs különbség Brahma és nyilatkozata közt: a hang is azonegy a fogalommal. Szintoly pantheista e nyelvtan mind az ind vallás. Innen az ind tudósok nagy érdekeltsége a nyelvtudomány iránt, melynek azonban, úgyszólván, csak ontologiai részét űzték; ritka tökélyre vitték a nyelvanyag ismeretét s a szóképzés, összetétel tanát, elhanyagolván a szófűzést, mely inkább a nyelv történeti része. A mely nyelv azonban a mívelődés ezen fokára jut: szükségkép

jegyek után lát, melyek külső, látható alakot adjanak az eszmének. A műveltség ezen fokán, erős szellemi tevékenység mellett, szükségkép kifejlődik az írás. Az ind irodalom régisége az írás kora föltalálására utal; a macedoni korszakban már ismerték. S nem képekben, nem is fogalomjegyekben fejezték ki magokat: hanem a fejlődés ezen stádiumain által eljutottak a betűírásra.

Az irodalomban kiváló előszeretettel űzték a hittant és a bölcselmet. A külvilág iránt, mint láttuk, merőben közönyös a hindu. S ha később az úgynevezett profanus tudományokban is haladást tőnek: érintkezésök a görögökkel idézte azt elő. Ez érintkezés azonban csak lendületet adott és nem irányt; az ind szellem önállólag fejlett azután is. Különös fogékonysággal bírván az iránt, a mi elvont, sokra mentek a hinduk kivált a mennyiségtanban. Az algebrát és tízes számrendszert tőlük tanulták el az arabok.* Kevesebb előmenetelt tőnek a természeti tudományokban: élénk természeti érzésök nem hatott a természet ismeretének fejlesztésére. A csillagászat előbb a chinaiaktól, majd a nyugoti népektől vett lendületre kezdett közöttök meghonosulni. Leginkább mívelték az orvosi tudományt, kivált a sebészetet. Az orvosi tudomány kezdete a vedák korszakába visszavezet bennünket, s a macedoni korszakban már a boncztannal is foglalkoztak. A kór, a betegség nem valódi állapot; s épen nem csuda, ha nem örömest tűrik a szenvedést a természettől, bármi kevés becsű különben az élet a hindu előtt. E közöny a való élet iránt a történetírás fejletlenségében mutatkozik legkiáltóbban. Az élet czélja — a halál: tehát az enyé-

* A IX-dik században; s három századdal utóbb közlék a keresztyén világgal.

szet felé foly a történet. A mint az először emanalt teremtmények a legtisztábbak: a történet folyama is forrásában a legtisztább, azután mindig zavarosabb. Chinában a történeti egyéniségek merev szobrok, száraz fölírattal. Indiában a képzelem szüleményei, kisértetek. Ime az egyoldalú realismus és idealismus a történetírásban; a pusztán registráló és költői iskola túlságában. Az ind történetírás merő költemény, teljesen összecsik az eposszal, istenek és emberek, hitregék és való események tarka vegyülete. Zavart képekbe folynak egybe a századok. Sokkal inkább elmerült az ind szellem önmagába, hogysem képességgel bírna a kültárgyak felfogására. Növeli a zavart azon körülmény, hogy India soha sem volt egy ország; s a különböző államok mondái akkép szövik egybe a valót és mesét, mint egy félig éber, félig alvó ember látásai. A bölcselem körében otthonosabb az ábrándos szellem. E bölcselem azonban, mint már megjegyeztük, a hittannal foly egybe. Nem lehet másképp, a hol a tekintély pórázán jár az ész, s a valót az eszményiségben, az igazságot a concrét valóság határán túl véli találni. Ezen hitbölcselmet a vedantában találjuk teljesen kifejlődve. Tulajdonképen három bölcselmi rendszert különböztetnek ugyan meg, a melyek egyenlő tekintélyben állanak: ezek mindazáltal csak az ind öntudat egyes mozzanatainak egyoldalú kiképzései.* Abban

* Kivéve talán a Sankja-philosophiát, melynek alapítója Kapila. A vedantabölcselem monismus; Kapila dualista. Merész scepticismusa tagadta Brahmát, az ős istenséget, s elvetette a vedák és a kijelentés tekintélyét. E tekintetben Buddha megelőzőjének tarthatni. S Kapila rendszerének most is vannak követői a brahmánok közt: mert egy elmélet sem eretnekség, szerintök, míg a tudósok körében (a várna kebelében) marad.

mindnyájan egyeznek, hogy nem a valót, a létezőt akarják fölfogni, hanem inkább menekülni akarnak attól.

Ekkép ismervén az ind szellemet, fogalmunk lehet az ind művészetről is. A művészet a természeti tárgyak valódi fölfogását, s a szellem alkotási képességét, szabadságát föltételezi. Mindkét föltétel hiányzik az ind népnél. Az ind szellem nem a természet idomításán, hanem abból visszavonulni törekszik. Ily körülmények közt csak a legkevésbbé érzéki művészet, a költészet fejlődhetik nagyobb tökélyre. S láttuk, hogy a költészet kifejlése is azon időre esik, midőn a vedai öntudat már sülyedésnek indúlt; s hozzá adhatjuk, midőn nyugoti népek idegen míveltség csíráit hozták be az ind életbe. E külbefolyás nyomait, habár csak inkább lendítőleg hatottak, mint irányadólag, nem lehet félreismerni. A legtöbb művészeti ág csak alig indúlt fejlődésnek a görög érintkezés előtt. A kifejlés azonban hűven az ind szellemhez történt. Nem a szabadság bélyegét hordják magokon az ind művészet alkotásai; a gondolatot jelképes czélzattal jelentik, nem képesek közvetlen kifejezni. Képeik lényegesen jelképek. Nem a műben, hanem mögötte van az eszme; nem látjuk, hanem ki kell találnunk. A szépség allegorikus jegy alá rejtezvén nem fejlődhetik ki; s élvezés helyett csak leolvassuk a művet, mint a hieroglyphák ábráit. Azon szellem, mely a varázslatot tartja a legmagasztosabb állapotnak, szükségkép a természet fölöttiben, a csodásban, a rendkívüliben keresi a szépet. Egyarányuság helyett az idomok aránytalansága; fenséges helyett merő tömegesség. Mint a természet India állat- és növényvilágában, a képzelet is túlcsapong azon égalj alatt alkotásaiban. S a sivár türelem, a fáradságos munka nyeri el a pálmát a könnyen, szabadon alkotó

szellem fölött; a kötéltánczosi ügyesség a mozdulatok kelleme fölött.

Az állandó lakásra, mint már érintők, igen régi szó van (viç, honnan vaiszja) az ó-ind nyelvben: palotákról és városokról mindazáltal csak a vedák későbbi részeiben s az eposzokban van először említés.* Az első templomok a föld alatt építészetileg kivágott sziklaüregek. Későbbi eredetűek a gúla alakú pagódák, melyekben már a benső mellékes, s a ragyogó külsőség a fő. Bámulatos ügyességet tanusítnak ugyan a hinduk az óriási sziklák feldolgozásában; a kivitel, a műtani tökély szintén meglepő: az összes ind építészet mindazáltal tömege által hat inkább, mint egyes részeinek szép idoma s a részletek azon kellemes összhangzata által, melyet a hellen építészet remekeiben csudálunk. Nehézkesek, czifrázatokkal túlterheltek e művek, kivétel nélkül. S a szépség ama eszményével, melyet a hellen művek előnkbe tűntetnek, még meglepőbb ellentétben áll az ind szobrászat, mely az építészettel karöltve, a cultus szolgálatában s szintén az epikus korszakban fejlett ki, — midőn az elvont fogalmakat érzéki alakban testesité meg a költészet. A képzelet a természetlenhez folyamodott, hogy az elvont fogalmat, a szellemit ábrázolja. Óriási nagyság, elefántfő emberi torzón, több fej, sok kar és kéz fejezék ki isteneik szobrán az emberfölötti hatalmat. Tiszta idom helyett természetelleni jelkép; szépség helyett csillogó czifraság, eszményi helyett szörnyeteg. Csak a női alakok képeznek némileg kivételt; a mit természetesnek fogunk találni, ha meggondoljuk, hogy az ind szellemben magában is több a nőies szende-

* A vedákban *gráma* falu, s *pur* (= πολις) város már előfordúl.

ség, mint a férfiasság; több a lágyság, mint az erő. Az ind festészetet csak az újabb időkből ismerjük; félreismerhetlenül magán hordja a külbefolyás jeleit. Keleti származását a túlságig eleven színezés, s a részletek kivitelére fordított kicsinyes gond mutatja főleg. Az ének és zene a cultusban is szerepel ugyan a legrégibb időktől fogva; a nép előtt is kedves; s a tudósok nem egy könyvet írtak a zene elméletéről; sőt a hangjegyek ismeretét is tőlök tanulták az arabok: mégsem vitték nagyobb tökélyre a művészet ezen ágát. Manu épen megvetőleg szól a zenéről és az énekesekről.

Az egyoldalú eszményiség hazája leginkább kedvező volt a költészet kifejlődésének. Az ind világnézlet ködös, mystikus légkörében korlátlanul csaponghat a képzelem. De e költészet nem a való és eszményiség ölelkezése. A mint Brahma magából teremté a világot, az ind költő is maga teremt, álmodik mintegy világot magának. Már fennebb mondám, hogy az ind történetírás eposz: a bölcselem és költészet is összefoly. S a hol a tartalom nem válik külön, a forma közt sem lehet különbség. A prosa versekkel vegyül a mesékben: s bölcselmi munkák rythmikus alakban jelennek meg. Az ind költészet is lyrával veszi kezdetét, s az eposzon keresztül megy által a drámába. A didaxis azonban átvonul mindeniken. A legrégibb lyra a vedákban természetesen vallásos; igen egyhangú, szűk gondolatkörben mozgó, mindig ismétlő, kifejezéseiben rövid, töredékes, pattogó, gyakran tüzes érzelmeiben, merész költői képekben. Utóbb a világi lyra is kifejlett; sok bensőség, gyöngédség jellemzi, de a képzelem itt is túlcsapong. A brahmánok szigorúbb, szellemibb szemlélődése ellenében a két világi várna derültebb, érzékiebb világnézletével találkozunk az epikus költészet-

elmondhatja magáról: én Brahma vagyok. Az ind pantheismus nem önistenítés, hanem önmegsemmisítés. A brahmanismusban e szerint nincs helye a lélek szabadságának; a bűnösségről, beszámításról sincs a hindunak tiszta fogalma, mert hiszen Brahma hat benne. A néphit szerint az istenek is beavatkoznak az emberi cselekedetekbe, főleg az epikus korszak óta, és kivált Visnu, ki emberi vagy állati alakban koronként megjelenvén, a megzavart erkölcsi rendet is helyreállítja.

Mi az ember viszonyát isteneihez illeti: e viszony tisztán mutatja, mint Wuttke megjegyzi, hogy az ind vallás nem valódi polytheismus. Az istenek és emberek egyaránt Brahma kifolyásai. A hindu ez okból nem térdel, nem esd alázattal istenei előtt, hanem követel tőlök; az áldozatban nem annyira kiengesztelni törekszik, mint megajándékozza őket.* Az imádság és áldozat nem az ind öntudat mélyéből ered, az ős Brahmához nem imádkoznak. Magát az embert kivánja ez, és pedig nem a test feláldozását, melyet a természet a maga rendén úgy is visszanyer; hanem lelkileg kell az embernek magát megölnie: ez a valódi vezeklés. Brahma hibáját kell a hindunak helyrehoznia, hogy a világot teremtette, — visszatérvén Brahmához. Az ember áldozza föl magát az isten bűnéért. Kettős e cultus feladata: a) *eszmei* oldala az ájtatosság, kiábrándúlás a vedák tanúlmánya által, a gondolkodásnak az őslényre, az elvont létre függesztése; s

* Kedves az istenek előtt a ló, marha, vaj stb. áldozat, de kivált a soma (a zend könyvben: haoma) ital. Narcotikus szer, melyet a cianchum viminale, asclepias acida, sarcostemma vim. növényekből készítnek. Holdas északákon szedik e növényeket hegyeken, tövestől, s leveleitől megtisztitva, kövek közt törik össze. Az emberáldozatnak is vannak nyomai.

b) *gyakorlati* oldala a vezeklés, vagyis törekvés kijutni a csalódások világából. A vezeklés a legteljesebb lemondás, merő közöny minden öröm és fájdalom iránt; visszavonulás a gyakorlati életből, felhagyva a szeretet munkáival is; a koldulásig menő önmegtagadás, úgy hogy ne valódi, önálló, hanem csak mintegy kölcsönzött, irgalomból tengődő legyen az élet; s végre az életnek is megtámadása, a test sanyargatása, az önkínzás útján, hogy mielőbb kiégjen a színarany salakjából.

Az ascetismus kifejlése egykorú a várnarendszer fejlődésével. Ha teljesíté atyai kötelességét a kegyes brahmán, 50 éves korában lemond a világról s mindig kevesebbet és ritkábban eszik, s teljes magányba, erdőkbe vonúl. A bölcsnek, a vedai tan szerint, sajátkép elég volna az elmélkedés, Brahma ismeretére törekvés. A vezeklés, tisztulás egyéb nemei inkább a népnek valók. Azonban minden osztályban iszonyú példái fordúlnak elő az önkínzásnak. Van búcsú, midőn mezitláb járnak égő parázson, s kivált a Szíva-tisztelő vezeklők fölmetszett ajakkal, átszúrt nyelvvel jelennek meg. Az öngyilkosság sem ritka eset. Annál meglepőbb, mivel e vezeklés, mint láttuk, nem erkölcsi kiengesztelés, hanem cosmikus természetű: az isten és a teremtmény közötti hézag betöltése mintegy. Az egyes oszlik föl az egyetemesben, s a feloszlás által Brahma hatalmának lesz részese, kinek az egész világ csak játékszer. Tömérdek a monda a varázserőről, melyet a vezeklés által szerezhetni.

A hindu nép általában igen vallásos életet él. Csupa cultus, merő szertartás egész magán- és közéletök. Főleg a brahmánoké, kik nem annyira közvetítők az istenek és az emberek között, mint inkább csak példányok, eszményképek. Főczéluk, hogy magok jussanak el az ismeretre;

a népoktatás csak másodrendű feladatuk. Erkölcsi példányok levén, szigorú szabályokkal van körűlírva egész életök, megírva minden egészen addig, hogyan nyirják körmüket, hajokat, szakállukat. Másodrendű atyái tanítványaiknak, kik újjászületnek a szent igék által.

A chinai vallás, mint láttuk, merőben az «innen» vallása: míg az ind fogalom szerint csak a világ romjain áll elő az igazi egyház. Szent hely sincs e földön: templom a szív belseje, a félreeső magány, hol a bölcs teljesen elvonulhat a világ zajától. Ezért keresik az erdők homályát, a szent figefák lombcsarnokát, melynek lecsüggő léggyökerei megannyi oszlop a természet templomában, míg az ágak dús elágazása a mindenséget jelképezi. A vedai korszakban szabad ég alatt áldoztak; a templomok, bálványok későbbi eredetűek, nem a hitbölcselem, hanem a nép hitéletének eredményei. A hindu bölcs most is inkább magába merűl, orra hegyére vagy köldökére függesztvén szemeit a ragyogó bálványok helyett. A remetekunyhó kedvesebb hely előtte a barlang-templomoknál, melyek sziklákba vésve, ablak, világosság nélkül, szintén megfelelnek a szív rejtekének, s az ind vallás ama sötét hátterének, a melynek homályában Brahma rejtezik.

Hasonló homály fedi az ind bölcselem szerint a túlvilági életet. A bölcs nem csak e világtól, hanem általában minden világtól elfordúl. Az egyén teljes elmerülése Brahmába, a csöpp elenyészése a tengerben: ime az üdv. Ezt azonban csak az egyéniség teljes megsemmisítésével érheti el az ember. Mindenki addig folytatja egyéni életét különböző alakban, míg meg nem tisztul minden világi salaktól. Az ilyen ember tehát megint világi alakot ölt, ha meghal. Ember, állat avagy növény alakjában kezdi meg újra földi pályáját. Az élet *egy* folyama vonúl által,

az emanatio tana szerint, minden teremtményen, melyek közt ez okból csak fokozati különbség létezik. Ime a szempontok, melyek az ind bölcselmet a néphittel egybefűzik. A lélekvándorlás hitét értem, mely a történet ama reggeli órájában keletkezhetett, midőn az ember, alig kerülve ki a teremtő kezéből, még a természet első benyomásait érezte, s testvérileg összeköttetve látta magát, a születés kapcsa által, az egyetemes élettel, csak azonegy élet átváltozásait szemlélve a természetben. A test e nézlet szerint, csak esetleges különbség: s ezért nincsen is ok megőrzeni, bebalzsamozni a holt testet. Legrégibb időkben temették, aztán égették a hinduk a holt testet. Miért emelnének pompás sírköveket is? Ismételjük, hogy e vallás szerint a világ üdve — elenyészése.

A lélekvándorlás tana, ezek szerint, az ind nép naiv ős világnézletének eredménye. Obry a legrégibb vedai részekben fölmutatja e hit nyomait.* A brahmanok azonban rendkívül kiképezék utóbb e tant. Meghalni, hogy ezred, sőt milliárd éven által újra meg újra szülessék az ember, és pedig talán valamely nyomorú állati testben: már magában iszonyú a keleti emberre, a ki mindenek fölött nyugalom után vágyik, ha ez életben nem találja föl, legalább a halál után. S a hoszszas vándorlás terheit jónak látták a poklok kínjaival is tetőzni a brahmanok.**

Még visszatérünk a brahmanismus e sötét hátterére. De siessünk előbb bevégezni a kép körvonalait.

* Du Nirvâna Indien. Paris, 1856. A Rig-vedából idézi: Enveloppé dans le sein de sa mère *et sujet à plusieurs naissances*, il (l'homme) est au pouvoir du mal.

** Manu már 28 poklot említ. IV. §. 88—90.

Az ind szellemnek, mely az előadott vallásos nézetekben nyilatkozik, hű kifejezője az ind nép nyelve, hű tükre az összes ind irodalom és művészet is.

A vedák nyelve, a szanszkrit (tökéletes), az indo-germán, indeurópai vagy árja nyelvcsalád legvégső láncszeme keleten.

Már nehány századdal Kr. e. megszünt élő nyelv lenni. A buddha hitű írók legrégibb művei ugyan még e nyelven irvák: később mindazáltal származékai, különféle tájejtések léptek helyébe; s a szanszkrit ismerete most csak a tudomány embereinek körére szorítkozik. A legdúsabb, a legkiképzettebb nyelvek közé tartozik, kiáltó ellentéte levén a chinai merev, megkövűlt nyelvnek. Szerves élete nagy tökélyre fejlett: a többnyire egytagú gyökök megannyi dús hajtású törzseket képeznek. Mig azonban egyes szógyökei az árja népcsalád legősiebb korszakába vezetnek vissza bennünket: egészben véve e nyelv, a mint bevégzett tökélyében áll előttünk, szellemibb inkább, mint érzéki; s a mily szegény hangutánzó szavakban, az élet külső vonatkozásainak kifejezésében: szintoly dús a benső, szellemi élet műszavaiban, elvont eszmékben. Az ind szellem magához idomította. Isteni kinyilatkoztatás eredményének tartván e nyelvet, úgy vélekedik az ind bölcselem, hogy a mint nincs különbség Brahma és nyilatkozata közt: a hang is azonegy a fogalommal. Szintoly pantheista e nyelvtan mind az ind vallás. Innen az ind tudósok nagy érdekeltsége a nyelvtudomány iránt, melynek azonban, úgyszólván, csak ontologiai részét űzték; ritka tökélyre vitték a nyelvanyag ismeretét s a szóképzés, összetétel tanát, elhanyagolván a szófűzést, mely inkább a nyelv történeti része. A mely nyelv azonban a mívelődés ezen fokára jut: szükségkép

jegyek után lát, melyek külső, látható alakot adjanak az eszmének. A műveltség ezen fokán, erős szellemi tevékenység mellett, szükségkép kifejlődik az írás. Az ind irodalom régisége az írás kora föltalálására utal; a macedoni korszakban már ismerték. S nem képekben, nem is fogalomjegyekben fejezték ki magokat: hanem a fejlődés ezen stádiumain által eljutottak a betűírásra.

Az irodalomban kiváló előszeretettel űzték a hittant és a bölcselmet. A külvilág iránt, mint láttuk, merőben közönyös a hindu. S ha később az úgynevezett profanus tudományokban is haladást tőnek: érintkezésök a görögökkel idézte azt elő. Ez érintkezés azonban csak lendületet adott és nem irányt; az ind szellem önállólag fejlett azután is. Különös fogékonysággal bírván az iránt, a mi elvont, sokra mentek a hinduk kivált a mennyiségtanban. Az algebrát és tízes számrendszert tőlük tanulták el az arabok.* Kevesebb előmenetelt tőnek a természeti tudományokban: élénk természeti érzésök nem hatott a természet ismeretének fejlesztésére. A csillagászat előbb a chinaiaktól, majd a nyugoti népektől vett lendületre kezdett közöttök meghonosulni. Leginkább mívelték az orvosi tudományt, kivált a sebészetet. Az orvosi tudomány kezdete a vedák korszakába visszavezet bennünket, s a macedoni korszakban már a boncztannal is foglalkoztak. A kór, a betegség nem valódi állapot; s épen nem csuda, ha nem örömest tűrik a szenvedést a természettől, bármi kevés becsű különben az élet a hindu előtt. E közöny a való élet iránt a történetírás fejletlenségében mutatkozik legkiáltóbban. Az élet czélja — a halál: tehát az enyé-

* A IX-dik században; s három századdal utóbb közlék a keresztyén világgal.

föltalálni boldogságát. Ugyde a bűnös vágyak elhomályosítják az ismeretet, az anyagiság elöli a szellemet: ime az erkölcsiség alapja azon népnél, hol csak a népöntudat ismeri el, az is módosítással, az akarat némi szabadságát. Az emberek azonban nem egyenlők, s valamint az erkölcsi erő különböző a várnák szerint: általános, emberi kötelességek sincsenek, hanem kölönböző kötelességek szabvák minden várna elé. Szoros következetesség szerint, az egyéni lét teljes megtagadása, a vezeklés legfőbb foka volna az egyedüli erkölcsiség: e tételt azonban, mely az emberi természettel annyira ellenkezik, módosította a kevésbbé rideg, kevésbbé következetes népfogalom, s már Manu jólétet és hosszú életet igér jutalmul az erénynek. De az érzéki élvekben mérsékletet ajánl mindenütt a törvény. Az is becstelen, a ki részegítő italt készít. A béke és nyugalom szeretetéből, s az ind nép szelid jelleméből, nem az emberszeretet tanából vagy a társaséleti hajlamból foly a hindu türelme, engedékenysége és nyájassága mások iránt. A szeretet elve a személyiség tiszta öntudatának eredménye; s a hindu kivágyik a társaséletből, egyedüliségben érzi jól magát. A mint a várnák kötelességei, úgy a várnák iránti kötelességek is különbözők. A brahmán többre becsüli a tehenet a szudránál; s vallása szerint a hindu nép hasonló szeretettel viseltetik más teremtmények, mint embertársai iránt. A születés kapcsa, mint fennebb érintők, az egyetemes élettel köti egybe. Ugyanazon nép, mely között oly megvetett állapotban élnek a páriák, több helyütt kórházat emel a beteg állatok számára;* csak áldozat végett öli meg az állatot; s szigorú bűnbánást tart, a ki egy gyü-

* Ily állati kórházat látott Niebuhr Surateban, hol krokodilt is ápoltak.

mölcsfát megsért. A kegyes brahmán csak növényi tápszerekkel él, s a növényről csak a már kinyilt virágot töri le nagy ovatosan. Igen költőileg van festve a természet e gyöngéd szeretete a Szakontalában.

Brahma, mint tudjuk, jobb kezéből, jobb csipejéből és lábából teremté a férfit a különböző várnák szerint, s megfelelő bal tagjaiból teremté mindenik várna nejét. Már e körülményben ki van fejezve a nő alárendelt viszonya a férfi irányában. A többnejűség is szükségkép egyenetlenséget teszen föl a házastársak közt, megállapítván a családfőnök korlátlan hatalmát. Ha az atya meghal, az első szülött fiút illeti a hatalom a családban még anyja fölött is: mert az atya figyermekében születik újra. A többnejűség mellett, a mi meg van engedve, a rendkívüli évkülönbség is megállapítja a nő szellemileg alacsonyabb sorsát a házastársak közt. A férjhez menetel kora a 8—12-ik év, míg a férfi 24—30 éves korában nősül. A nő személyisége elismerését csak annyi mutatja, hogy az atya csupán ajándékot fogadhat el leányáért, nem vételárt: s a mely lány három évvel meghaladta a törvényes kort, maga is választhat férjet, de ez esetben semmit sem vihet el a szülői háztól. E csekély jogok mellett mindazáltal az ind nők több szabadságban részesülnek, mint kelet némely más népeinél. Nincsenek elzárva a társaságtól s a házon kívül is megjelenhetnek fátyol nélkül. Sorsuk ugyan örök kiskorúság férjeik vagy bátyjuk irányában; s az ind társadalom törvényhozója nem sok erkölcsi szilárdságot tulajdonit a nőknek, mint a kik nem bírják a vedák ismeretét, csak a hivalkodást és érzéki örömöket szeretik és ritkán hűvek: mindazonáltal kiméletes bánásmódra kötelezi irántok a család fejeit. Az ind világnézlet szigorú következménye szerint a házasság egyáltalán jog-

talan, mint a mely az álvilágot elismeri s szaporítni törekszik: az élet azonban e tételt is módosította, ama másik elvvel helyettesítvén: hogy a házasság a világteremtés ismétlése. Az előbbi itélet következtében mindazáltal a házasság tisztán polgári szerződmény. Legfőbb ügyelet van arra, hogy legalább az első nő a férj várnájabeli legyen. A gyermekek anyjuk várnáját követik. A férjhez még holta után is hűség köti a nőt. Utálatos az özvegy, a ki másodszor férjhez megy; s a brahman és kszatrija holttestét máglyára is követi a nő. Nagy Sándor idejében már divatban volt az özvegyek égetése, bár Manu könyve nem parancsolja. A házasságtörés, az ind fogalmak szerint, csak tulajdonsértés. Az elválás joga a férjet illeti; ha mindazáltal ok nélkül vált el, vagyona harmadrészét kapja neje. A gyermekek nagy tisztelettel tartoznak szülőik iránt; de még nagyobbal lelki atyjuknak, kiknek a vedák ismerete által, ujjászületésöket köszönhetik. Az eszme mindenek fölött: ezt tartja az ind világnézlet.

E világnézletből foly az *állami élet* jogtalansága is. A valóság e világon túl keresendő. Az ind ez okból kevés érdekeltséget mutat az állam iránt. Dicsőitik azon fejedelmet, a ki letevén koronáját, magányba vonul. Az «innen» világát, az államot, az egységes világszellemmel szemközt, szaggatottság jellemzi. India soha sem képezett államegységet: számos apró tartományra oszlott kezdettől fogva, s nemcsak az egyes államok, de a községek is el voltak különözve egymástól: úgy, hogy közös nemzeti érdekek és hazafiui szellem sohasem fejlődhettek ki az ind nép között, s a megoszlott India mindenkor könnyű zsákmányúl esett a hódítónak. Csak az ind világ eszményi oldala mutat egységet: ugyanazon brahman rend, ugyanazon törvénykönyv egész Indiában. A várnarendszer meg-

volt, nézetök szerint, mielőtt az állam alakúlt. A brahmanok, mint a fejedelmek tanácsosai és birák, az erkölcsi eszme képviselői, az állam fölött lebegnek mintegy, áthatván szellemileg; a kszatrija a láthatólag uralkodó hatalom; s a vaiszják a tulajdonképen kormányzott nép. A vallás csak e három várnát ismeri el; ezek képezik az ind társadalmat: de az államnak a tisztán anyagi érdekek képviselőire is szüksége van, a szudrákra. Míg a brahmanok csak szellemileg, a szudrák csak testileg vannak az államban. Ily nézetek mellett, mondanunk sem kell, hogy az ind törvényhozás nem tisztán polgári, hanem egyszersmind vallásos. Isteni kijelentés szól Manu könyvében. Nem valamely rendszeres törvénykönyv ez, hanem csak gyűjtemény különböző korokból, sok ellenmondással, melynek rendeletei a családi és társadalmi viszonyokra is kiterjednek. A törvény előtti egyenlőséget már a várnarendszer kizárja, s rabszolgák is vannak. A büntető jog a visszatorlás elvén alapszik; s a törvénykezésben az istenitélet is divatozik.

Az egység bölcseletének természetes eredménye a királyság. Midőn az árja nép ezen törzsei ős lakhelyökről kivonultak, mint látszik, már kinőttek a legrégibb patriarchalis uralom alól. Eleinte, mint főleg nomád népnek, pásztor királyaik voltak;* a Jamuna és Ganga partjain fejlett ki azon fejedelmi hatalom, mely a rajákat vagy radsákat illeti. A fejedelem, az ind világnézlet szerint csak az isteni törvény végrehajtója és nem törvényhozó. A törvénynek alatta és nem fölötte áll, s legszentebb kötelessége volna az önkényről lemondani. Ily viszonyban áll a brahminokhoz, kiknek tanácsát meg kell hallgatnia:

* *Gópa, gópala:* tehénpásztort és főnököt is jelent.

e korlát azonban csak felülről jön; aláfelé korlátlan hatalmuak az ind kis királyok, s gyakran szintoly zsarnokilag éltek e hatalommal, mint kelet más fejedelmei. A kerületeket helytartók kormányozzák a raják nevében. Legalul vannak a községek, melyek eredetileg kinevezett, de utóbb öröködésivé lett előjáróság alatt magok intézik saját ügyeiket. A község az ind közélet valódi tere. Az állam keveset ügyel a községek kormányzására, a községek sem igen törődnek az állammal. A föld és jövedelme a község közös birtoka. Mikor az aratást végzik, előbb a tisztviselők és szegődöttek kapják ki részöket s a többiből egy rész a fejedelmet, a másik rész a földmívelőket illeti.

Az államban a rendet a hadi várna tartja fenn. Idegen népek ellenében leginkább a nyugoti határokon fejlett ki a hadviselés. Különben a hindu nem örömest bont békét, s egyáltalán keveset törődik a külviszonyokkal. Az idegenekkel szintugy kerüli az érintkezést is, mint a páriákkal. Hadfolytatásuk ez okból rendesen védelmi, kereskedésök szenvedőleges.

Hogy ily magába vonult nép, hasonló tulajdonok mellett, nem volt hivatva világtörténeti szereplésre, önként értetik. A világtörténeti mozgalomba Nagy Sándor idejétől az angol uralom megalapításáig mindannyiszor idegen hódítók vonják be. Az ind nép beltörténete három nagy korszakra oszlik. Az első korszakot a vedák korának mondhatjuk. Az indogermán népek ős korába vezetnek vissza bennünket a régibb vedai részek, midőn az ind néptörzs még nem szakadva egészen külön a rokon árja törzstől, az Indus forrásai közelében mozgott. Ismeri ugyan már a földmívelést, de még főleg nomád nép. A várnarendszer még nem is fejlődik. Az ind történet második korszaka a vedák későbbi részeiben és Manu

könyvében tükrözik. E korszak kezdete bizonytalan; s a mohamedán hódítások koráig terjed. E hódításokkal veszi kezdetét a harmadik korszak, a hanyatlás kora. Idegen uralkodók ülnek az ind fejedelmek trónjára. Az idegen fegyver mindenkor könnyebben tőn foglalást Indiában, mint az idegen polgárisodás. Se az izlam, se a keresztyénség nem volt képes eddig megingatni a brahmanismust.

Az izlam terjedésénél nagyobb veszély fenyegette az ind vallást és társadalmi rendszert, egy benső, vallásos forradalom által az ind történetek második korszakában. A buddhismust értem. E vallásos forradalmat megelőzte azon nagy átalakulás, mely az ind társadalmi viszonyokban már ekkor történt.* A hadi várna, melyből a királyok származtak, kimerült, megtört és megfogyott a benső küzdelmek közepett. A régi királyi családok letűntével letűnt a nemzet régi nagysága is; mély csend következik a Mahabharata által előadott iszonyú háborúkra; a hős költőknek nincs mit énekelni. Új nemzedékek állanak elő a hősök nyomán. S míg egyfelől a királyi várna megfogytával szükségkép emelkedett a brahmánok befolyása: a béke uralma alatt, az iparüző, kereskedő, földmíves osztály is folyvást gyarapodott. A vaiszja várnából gazdag, tekintélyes bourgeoisie támadt, mely egészen a jelennel levén elfoglalva, keveset törődött a multtal, s annál több reménynyel tekintett a jövőbe. E hatalmas közép-osztályra támaszkodva indúlt meg a hitújítás, melynek itt nem annyira történetét, mint inkább főbb elveit s viszonyát a brahmanismushoz szándékozom röviden vázolni.**

* *Études sur l'Inde ancienne et moderne*, par Théodore *Pavie;* 1857.

** *Koeppen*, ki a buddhismusról oly kimerítő, nagy munkát írt közelebb, maga sem látja még lehetségesnek a buddhismus

Szakja királyi törzsből származott hitújító, — mint látszik a VI. században Kr. előtt.* Nemzetiségi nevéről és mint remetét (muni) többnyire Szakja-muninak (mongolban Sigemuni) nevezik, bár olykor Guatama nevén is fordúl elő, alkalmasint egyik ős atyjáról, Gotamáról. A Buddha névvel hívei tisztelték meg.** Atyja király volt Kapilavastu országában. Mint királyfi fényben és bőségben növekedett Szakjamuni, s korán izlelte a világ örömeit; de hamar is elfordúlt azoktól. Azt hiszszük nem csalódunk, ha Pavieval úgy képzeljük magunknak, mint egy álmodozásra, búskomorságra hajlandó ifjut, a kit nem igen gyötrenek szenvedélyei, s korán megszokott számot

történetét megírni. Ez — úgymond bevezetésében — csak akkor lesz némileg lehetséges, ha Wassiliewnek a pétervári akadémiához benyújtott műve s az ind buddhismus története (a tübeti) Taranthatól és több buddhista egyházi atya életírata (a mire szintén van kilátás) meg fog jelenni. (*Die Religion des Budlha* und ihre Entstehung von Carl Friedrich *Koeppen*. Berlin, 1857. 8° 614. lap.)

* *Koeppen* szerint Darius Hystaspis és I. Xerxes kortársa volt (209. l.). A déli buddhisták 544—543 évre teszik Kr. e. halálát, a chinaiak, japánok, mongolok 950—940 évre. A tübeti időszámítás, Szakjamuni élete idejére nézve, 2422—546 közt ingadozik. A buddhismus eredeti hazája iránt is különbözők a nézetek. Némelyek szerint Magadha (déli Behar), Koeppen szerint (igen valószínűleg) Aude az ind hitújítás keletkezési helye. (Koeppen, 85. lap.)

** *Buddha* ezen gyökszóból ered: *budh* (erweckt werden, erkennen, wissen) s azt jelenti: der wissende, rationalis, sapiens stb. (Burnouf, Weber, Schott.) E szerint nem tulajdonnév, mint a messiás vagy proféta nevezet. A chinaiak elferdítése szerint *Fo thu* vagy rövidítve *Fo*, *Foe*, fordítva egyszersmind *Kio* (der Erleuchtete). A tübetiek *Sangs rgyakuak* (Sanggya), a mongolok *Burchan*nak nevezik Buddhát. Ezeken kívül mellékneve is számos a buddhista népeknél. (Koeppen, 90., 91. ll.).

vetni érzéseivel, eszméivel; szerfölött érzékeny idegzetű, s hamar csüggedő. Nem követheté a hősök cultusát, a kikhez oly kevéssé hasonlított. Semmi sem mutatott benne az árja harczosra, a kalandos lovagra, a ki szörnyekkel harczol, az ind költők által magasztalt kszatrijára. Némely életírói azt mondják, nem is akart nősülni.* A királyi kényelmet a remete-élet sanyaruságaival váltván föl, magányba vonult elmélkedni. S midőn évek multával megérett benne az eszme, föllépett a nép között mint hithirdető, egyedül erénye tekintélyére, s az igazság erejére támaszkodva, mit, úgy hivé, ő talált meg. Minden egyébtől, a mi a nép előtt emelheti vala tekintélyét, megvált, a midőn elhagyta atyai palotáját, s kincseit kiosztá szolgái között. Sajátságos jelenet Indiában. Egy új hithirdető nem a brahmanok rendéből, a kit az ó-vallás papjai, ódon pagodáik megől, s a fényes fegyverzetű, büszke harczosok dísz-elefántjaikról egyaránt lenéztek, míg a középosztály körüle seregel, s a nép tömegestől hagyja el a drága kövektől ragyogó bálványokat.

Nem csuda. Szakjamuni volt az első néptanító. S épen a nép szenvedéseinek látása űzte őt magányba, elmélkedni a szenvedő emberiség megváltásáról.

Nincs talán ember, úgymond Koeppen, a kinek életében pillanati ne volnának, midőn így kiált fel bölcs Salamonnal: minden hiábanvaló! vagy a görög költővel azt ne mondja: jobb lett volna nem is születni! E panaszos feljajdulást uralkodó érzéssé, rögeszmévé emelte Indiában a brahminok és apró világi zsarnokok százados nyomása. E világi és szellemi kényuralom elől, mint tudjuk, a halálban sincs menekülés. Említők a lélekvándor-

* Mások szerint három neje volt, de korán odahagyta őket.

lás ijesztő tanát, s a poklok rémítő kínjait, a melyek ellen a brahmanismus tömérdek szertartásai, vezeklési, tisztulási rendelete mellett, senki sem lehet biztosítva. A szegény hindu, főleg a tanulatlan ember, a legnagyobb ügyelet, a legpedansabb kegyes élet mellett is folyvást ki van téve a vétkezésnek. Alig van egy nap, sőt egy óra is, hogy bűn elkövetésétől ne kelljen tartania, soha sem levén biztos, nem tőn-e valamely formahibát az áldozat, imádság, evés, ivás, fördés szertartásai körül. Még nagyobb aggodalmai lehetnek a beszennyezés örökös veszélye miatt, a minek Brahma híve azonnal ki van téve, mihelyt a földre lép, kezét kinyujtja, szemét kinyitja. Bizonyos körülmények közt majd minden tárgy érintése beszennyezhet. S az erkölcsi szokásokat tisztulási, vezeklési, bűnhödési rendeletek egész codexe ellensúlyozza. Nincsen ez okból, a kinek félnie nem kellene a kárhozattól, hogy valamely alárendelt teremtményben születik újjá. Bezárni e kínos újjászületések körét, melylyel az ind panthesimus rémíti a szegény hindut, megmenteni őt a kárhozattól, melyet oly iszonyú színekkel fest a képzelem: — a buddha-hit legfőbb kiindulási pontja. A brahmanismus, mint tudjuk, álomnak tekinti e világot, s csak a «túlnan» világában, a lélek kinos vándorlásában hiszen, mely mindaddig tart, míg a lélek a mindenség ős forrásával nem egyesül. A buddha-hit létezőnek veszi a világot, de csupán sötét oldaláról fogja fel. Nyomort, inséget és fájdalmat lát, a merre tekint. Szomorú valóság, a melynek nem kell lennie. S az erős világfájdalom a megsemmisülésben keres menekvést. Az életkedv, az eredendő bűn minden rosz forrása e világon. Ha az életkedvet elöljük, oda az érzéki vágy; ezzel megszűnik a nemzés, az újjászületés, s legalább egy teremtmény meg van váltva. Az életkedv, a

vágyak elölésével kezdődik a lélek nyugalma, kihűl a szenvedély, eláll a gondolkodó ész, elszunnyad az érzés, s mint a kialvó mécs, a boldog semmiségbe (Nirvâna) enyész az élet. Az ember örök békére talál, s nem kezdi újra pályafutását, szenvedéseit.

Míg e szerint a brahmanismus a lét egyik oldalát, az erőt, szellemet fogja föl, s a világgal, mint anyagi sokasággal, ellentétben az ős egységet tartja valóban létezőnek; a buddha hit szerint viszont az anyagi világ, a végtelen létez, de mint anyag magán hordja az enyészet bélyegét. A brahmanismusban az egységes központ; a buddhaismusban a periferikus sokaság, sokféleség. Valóban nevetséges, mit nem tesznek a buddhisták a számok felhalmozásával, akár az évek számításáról, akár az elmondandó imádságok számáról van szó, mi végett valódi imádkozó gépeik vannak, melyeket forgatva, ezerenként darálják le a leírt imádságokat. A brahmanismus szerint, mivel *véges*, külön létben vagyok, azért kell visszatörekednem a mindenség egyetemes, egységes ős forrásába; a buddha-hit szerint azért vagyok nem valódi állapotban, mert általában vagyok, s vissza kell térnem a semmiségbe. A brahmanismus szerint a világ csak annyiban rosz, a mennyiben nem maga Brahma; de a mennyiben Brahma emanatiója, s újra visszatér abba, föltételesen mégis jó: a buddhismus szerint ellenben föltétlenűl rosz minden a mi van. A világnak nem kell lennie, de van, s épen az a baj: a bölcs legmélyebb érzése, mint mondám, általános, nagy világfájdalom; mély tragikus érzés vonul keresztűl a buddhisták egész öntudatán. A világtörténet egy nagy tragœdia, melyben a hősök mind elhullanak, s aztán legördűl a függöny. Minden hiába való, s minden semmivé lesz: a kétségbeesés

bölcselete, mely a túlvilágot, — más vallásban a szegény legfőbb vigasztalását az élet bajai közt, — ijesztő színekkel festő képzelem gyötrelmei elől a megsemmisülésben keres nyugalmat. A brahmanismus épen a halál révpartján túl keresi az örök valóságot, az ős lényt, a kinek kifolyása minden a mi van, és a hová visszatér minden a mi van. A buddhahit szerint ellenben semmiből lett és semmiségbe dől a mindenség. Oly tan, mely már a Vedákban talál támaszkodási pontokra. «A *lét* az *ürben* nyugovék kezdetben», olvassuk egy hymnusban. S másutt: «a nemlét a lét méhe» stb. A hol tehát a brahman az örök istent véli rejleni, a buddhista nem keres, nem talál semmit. Nem ok nélkül mondják ez okból, hogy a buddhismus merő atheismus. Az isteni hatalom e világon sajátképen csak a halál hatalma az élet fölött, s a halál az enyészet, a kialvás (Nirvâna). A buddhismus e szerint vallás — isten nélkül. A buddhista theologusok (másként nem nevezhetjük őket) e részben határozottan nyilatkoznak. Kapila, a Sankja-bölcselem alapítója, merész scepsissel már régebben tagadta Brahmát, az ős istenséget, s elvetette a Vedák tekintélyét és a kijelentést. E bölcselő nyomán indult Szakjamuni: szerinte azonban — s ez az előlépés, melyben a vallás-alapító túlment a rideg bölcselkedőn, — a puszta elmélkedés nem elég az üdvösségre, hanem tisztulást, szigorú erkölcsi fegyelmet is kiván. Ez által nagyobb súly van vetve az erkölcsiségre, az erényes életre. Mint a tükör csak akkor tűnteti föl tisztán a tárgyak képét, ha tiszta minden szennytől: az ismeret is csak a tiszta lélekben tükrözik. Inkább erkölcsi, inkább gyakorlati irányú ez okból Szakjamuni tanítása, mint az érintett bölcselem. S a népies fölfogás még inkább különbözik. A buddhismust ugyanis a nép soha sem úgy fogta föl, mint a mely

a brahmán isteneket tagadja, sőt felvette azokat dogmatikájába és cosmogoniájába, csakhogy sokkal korlátoltabb hatalommal. Mi ezen istenek hatalma és dicsősége egy Buddháéhoz képest? Brahma maga mondja egy buddhista legendában: «nagy az én hatalmam, de mi az Tathágata fiáéhoz (egy buddhista papéhoz) képest!» Jól jegyzi tehát meg Koeppen, hogy egy vallás sincsen, a buddhismuson kívül, melyben az emberek fensősége az istenek fölött akkép proclamáltatnék, mint hitágazat. Egész túlságában van itt kifejtve azon ó-ind szemlélet, mely már a Vedákban is mutatkozik, de a melyet a brahmanismus nem visz következetesen keresztül, — mely szerint a tan, az ájtatosság, a vezeklés hatalmasabbak az isteneknél. Ez elvből foly a buddhismusban a szentek tisztelete az istenek helyett; és pedig két alakban: mint képek és ereklyék tisztelete. Maga Buddha is csak ember s szobra mégis kiszorította a templomokból India szörnyisteneit.

Már e körülményekből is következik, hogy a cultusnak merőben más jelentősége van e vallásban. Semmiségünk belátása, s az a szerint való cselekvés: ime a cultus. A ki egyszer az élet hiábavalóságának öntudatára jutott, az a valódi bölcs. Ez ismeret különböző fokain alapszik egyrészt az emberi méltóság különböző foka. Az imádság nem egyéb ez ismeret, ez eszme hitformájánál;* s a cultus gyakorlati oldala: az önfeláldozás, a teljes lemondás a világról, melynek nem kell lennie. A véres áldozat ellen-

* Némely északi buddhistáknál az imádság a samanismus varázsigéit is pótolja: míg a képek a fetisismus kócz-isteneit helyettesítik. Minő különbség e népek nyers fölfogása és Szakjamuni szemlélete közt. Mutatják egyszersmind e körülmények, a mit fennebb megjegyzénk, — a buddhismus tanainak rendkívüli elasticitását.

kezik a buddhismus szellemével. Legfölebb tejet, vajat, töményt s egyéb hasonló ajándékokat hord a kegyelet a szent képekhez, virágokkal és ékszerekkel diszíti Buddha szobrát a négyszögű templomokban, melyek a hivőknek folyvást nyitva állanak, s a hol gyertyafény, zajos egyházi zene s minden a mi az érzékekre hat és a lelket emeli, egyesítve van a fényes szertartásokban, főleg nagyobb búcsúk vagy ünnepek alkalmával. S mind e szertartások, a vallás lényege szerint, sehol sem birnak pedig kevesebb jelentőséggel, mint a buddhismusban, mely épen a legnagyobb lemondást tevé egyetemes kötelességgé. «Kövessetek engem» mond Szakjamuni; s ő lemondott a házas életről, melyből csak az új emberi lét, új nyomor születik, koldúsbottal cserélte föl a királyi pálczát, sanyarú remeteséggel a kényelmet, hirdetve tanait az emberiségnek. A remete a buddha-vallás egyedüli papja, s minden embernek ily papnak kell lennie. Az élet azonban módosította, szelidítette a szigorú tanítást, mely az emberiség kihalását vonná maga útán, s így állt elő a hivők egy részéből, a kik nem vitték utolsó következményeig mesterök tanítását, a laikusok rendje. A papság és a nép viszonya mindazáltal most sem az e vallásban, a mi rendesen: a papok csak kegyes buddhisták, a kik eszméjök szerint élnek. Roppant e papság száma; s a mint elszaporodtak, zárdákba egyesültek, hol bizonyos szabályok szerint rendezték életöket. Elszigeteltséget, magányt keres a brahman remete; míg a buddhista-remetéknek már mesterök meghagyta, hogy koronként (az esős évszakban) egybegyűljenek, miből utóbb a közös élet fejlett ki. S valamint a férfiak, úgy a nők is tömegestől vonulnak zárdákba.*

* A zárdából kiléphet mindenki, a mikor tetszik. Legtovább ment a papság rendezése Tíbetben, hol a férfi-népességnek úgy-

A buddhistának nem kell annyit tanulnia, mint a brahmannak, hogy pappá legyen. A tanítás itt igen rövid, népszerű tételekből áll: mindenki könnyen megszerezheti ez ismeretet. S a hol a vallásos ismeret nem egy osztály kizárólagos sajátja; a hol a papság nem képez külön várnát: önként következik az emberek egyenlősége vallásos szempontból. Szakjamuni az uralkodó theologiával oly kevéssé törődött, mint a várnák rivalitásával, — csak az emberrel, a ki szenved a földön, s a szenvedésektől legalább a jövő életben óhajt megváltatni. A világszellem tagadásából következetesen foly a teremtési elmélet elvetése; s e természeti elmélet szentesíté a várnarendszert. Semmiségünk érzetében nem vagyunk hajlandók különbséget tenni az emberek közt: s a buddhismus szerint semmiségünk öntudata: az egyedüli bölcsesség (bodhi); a teljes lemondás, az erény azon mérték, melytől egyedűl függ az ember értéke. A brahman a szudrával sem közli a vallás ismeretét, s az idegent épen pariának tekinti: míg a buddhista nemcsak India néposztályainak hirdeti tanait kivétel nélkül, hanem az idegen népek között is. Az első pogány hit, mely az összes emberiség vallásának mondja magát.* Az ind és chinai, a mongol és tibeti egy-

szólván egy harmada pap (lama). A lamaság kifejlése azonban később, Kr. u. a XIV. században történt. Csong-Kaba rendezte a tibeti lamaságot, a cultusba, mint látszik, a keresztyén szertartás külsőségeiből is vevén föl egyet-mást. Lásd e hasonlatok előadását Koeppen munkája 561. és következő lapjain; s Huc és Gabet utazásában stb.

* Nagy Sándor hódításával némileg India is be lőn vonva a hellenismus azon irányába, mely a nemzetiségek közötti korlátok megdöntésével, Athenétől végső Alexandriáig egybe akarta olvasztani a különböző népeket. Ez irány — úgymond Koeppen — megfelelt a már emelkedő buddhismus tanainak s elősegíté ama

aránt részese lehet Buddha országának. Innen rendkívüli elterjedése, azon sajátsága mellett, mely szerint — erkölcstanán kívül — oly általánosak, annyira határozatlanok körvonalai, hogy egyetlen keleti vallás tanaival sem jő éles összeütközésbe; oly keret mintegy, melyet kelet népei tetszésök szerint tölthetnek be látomásaikkal.* Az atheismustól a legalsóbb fokú babonaságig sok minden megfér e rámában. A buddhismust ez okból külön kell tanulmányozni minden nép között. Magában Indiában is másként fogta föl a nép és az irodalom; s az irodalomban ismét eltérő nézetek merültek föl. Szakjamuni halála után főbb tanítványai rendezték az új hit alapelveit. Kasziapa, a brahman várnából, irta össze, a mi csak a dogmára és metaphysikára vonatkozott; Ananda, a hadi várnából, rendezte az erkölcsi tanításokat, s a reformátor élete legendáit; végre egy Upali nevű szudra codifikálta a fegyelmi részt. S előállottak utóbb a könyvek magyarázói, új meg új rendszereket építvén a mester tanaira. Legalább 18 különböző felekezet volt négy századdal a hitujító halála után. Hasztalan tartottak zsinatokat, hasztalan igyekezték megegyeztetni a külön iskolák fejeit, például a deismust az üres nihilismussal, a rideg materialismust a népies babonasággal, mely az ind Olymposzt újra megnépesíté istenekkel. A lélekvándorlás tana is újra fölmerült. Az emanatio elméletével ugyan e tannak is meg kelle szünnie: a néphitnek mindazáltal engedményt tőn e rész-

térítési buzgalom kifejtését, mely minden élő lény megváltására törekszik, nem ismerve különbséget ember és ember, nép és nép között.

* Ha a keresztyénség elveit magyarázzák is a buddhistának, rendesen azt szokta mondani: mindezek benfoglaltatnak az én vallásomban, minek térjek által?

ben a buddhismus. S e következetlenség szükséges volt: különben a sötét világnézlet — az újjászületés tana nélkül — könnyen öngyilkosságra vezet vala. A buddhai méltóság a föladat; a ki ezt a mennyek tömérdek emeletein — a Nirvânahoz jutás megannyi állomásain — keresztül eléri, föltalálta az örök nyugalmat.

A vallásos irodalommal nem tartott lépést egyéb tudományok fejlődése a buddhisták között. Mi érdeket találjon a világi dolgok ismeretében, a ki azon elvből indul ki, hogy hiábavaló minden a mi van. Neki csak panasz, és nem tanulmány tárgya a világ. Gazdag ugyan a buddhismus irodalma, de tartalma főleg csak elmélkedések a világ semmiségéről, s erkölcsi és fegyelmi szabályok. A bölcselmi munkák csak töredékes észrevételekből állanak; a mily szaggatott a világ, egység nélkül, oly töredékes a buddhista gondolatvilága. Egyetlen tudomány, melyet előszeretettel mívelnek, a történet. A buddhismus maga is történeti korban származott, föladata is történeti: Buddha tanításainak megnyerni az összes emberiséget. Buddha életírásával, legendáival és egyháza kifejlésével foglalkozik e tudomány. A költészet bús elegia; s legfölebb a legendákra szorítkozik. Az ipart a laicusok űzik: a buddhismus csak tűri, mint magokat a laicusokat. Nem így a művészetet. A zárdai élet nagy középületeket hoza létre; s az új hit emlékművekkel akará fentartani diadalát. Megannyi körülmény, melyek előmozdíták az építészet fejlődését. A szobrászat is haladást mutat, a mennyiben elvetette a természetlen jelképiességét, a mi szörnyetegekké tette az istenek szobrait; tisztán emberi alakban, sok fej, sok kéz nélkül áll előttünk Buddha: bár ez alakban is hiányzik a szellem, az eszme. A domború, kövér mellű óriási alakon nyoma sem látszik a sanyarú életnek;

s a telt arczon nem ül semmi kifejezés, semmi szenvedély. Íme a buddha szent eszményképe.

Mondtuk, hogy a világ semmiségének érzése, fölfogása — a bölcseség a buddhismus szerint. Négyszeres nyomorúság a világi lét: születés, vénség, betegség és halál. A ki e tudatra jött, elvetendőnek tartja a négy terhes elemből álló testet. Legyőzni a fájdalmat, a halált: ez a nagy föladat, a mire törekedni kell. A halál kikerülhetlen rosz: egyik ok megvetni az életet. A stoicismus tagadja, hogy a fájdalom rosz; Szakjamuni az ellenkezőt állítja, de a fájdalmat erény útján akarja legyőzni. Negativ erény, merő lemondás, szigorú ascetismus a buddha erkölcsiség alapja. Szentekké igyekszik tenni az embereket, de elfeledi, hogy a szent élet több jutalmat érdemel a megsemmisülésnél, kevésbbé negativet, mint csupán minden fájdalom megszűnte, s az a lethargikus álom, melyben helyezi a buddhismus az örök boldogságot. Minden emberből elszigetelt lényt képez a vallás, a ki mély elmélkedésbe merűlve álmodja keresztül az életet. Mások irányában mindazáltal mély szánakozást érez Buddha követője, hogy a lét fájdalmának ők is részesei. E rokonszenvből minden szenvedő teremtmény iránt sok kötelesség foly, mely a buddhismusban a szeretet parancsát helyettesíti: szelid türelem, kimélet még az állatok iránt is. Enyhítni kivánván a lét szenvedéseit, minden kegyetlen büntetést kárhoztat a buddha-hit, s az örök békének annyira barátja, hogy még a védelmi háborút is ellenzi. Hogy a szelidség, emberiség ezen szelleme kétségkívül jó hatású volt kelet míveletlen népeire: nem szükség bővebben mutogatnunk.* Az emberi társaság

* Vessük össze csak a régi és a mostani mongolok erkölcseit. S midőn ekkép szelidíté a buddhismus az erkölcsöket:

mindazonáltal nem állhatna föl a buddhismus szigorú következetessége mellett. Mindenekelőtt meg kellene szűnnie a családi életnek. Már fennebb láttuk. hogy a cœlibatus a buddhismus lényegéből foly. Csak tűri a házasságot e vallás, mint a laikus népet: de könnyűvé teszi az elválást. A nő magasabban áll ugyan az egyenlőség ezen vallása szerint, mint a brahmanismusban, s a férjnek kötelessége a legnagyobb kimélettel bánni nejével: mindezek mellett is azonban csak botránkozás eszköze a nő a kegyes férfiú előtt, s a keleti népek, ha egyszer eltérnek a törvény szigorától, nem látják által, miért legyen nagyobb bűn, egy vagy több nővel birni. A mint a családi élet, úgy az állam is csak elnézés mellett áll fen. A világi község csak az emberi gyarlóságnak adott engedmény. A világról teljesen lemondani: ez a bölcs föladata, s ezt követve inkább fölbontja a létező államot, hogy sem újat alkosson. Zárdai községek, zsinattal élökön: az eredeti egyházi szerkezet, mely néhol hierarchiává fejlődött. Ez eredeti köztársasági irány mellett azonban az államformák iránt teljes közönbösség jellemzi a buddhismust. Nem törődik az állammal, s attól sem követeli, hogy érte törődjék. Az állam karhatalmát nem igényli azon egyház, melynek fő elve: a türelem egész közömbösségig még a hitlenek irányában is. A buddhisták mennyei épületében három emelet van oly lelkek számára, a kik nem ismerik Buddha tanítását, de erényesen éltek és teljesítették kötelességeiket. Üldözés sem fertőzteti a buddhismus történeteit,* mindazáltal

egyszersmind kiebb terjeszté Közép- és Kelet-Ázsia népeinek szűk látkörű törzsi vagy faji világnézletét.

* Az egyetlen véres vallásos háborúra, mely a buddhismus történeteiben előfordúl, Tibetben a papi nőtlenség kérdése adott alkalmat.

gyorsan elterjedt nemcsak Indiában, hanem Kasmirban, Ceylonban is. Szakjamuni követői már a harmadik zsinaton mesterök halála után (246 Kr e.) térítőket küldöttek mindenfelé. Krisztus után az első század alatt Chinában is annyira megerősödött, hogy *Fo* vagy *Fu* tanítása megdöntéssel fenyegette Kongfucse tekintélyét. A IV-ik század folytán Japánba, s lassanként Hátsó-Indiába, Tibetbe is beszivárgott, míg körébe vonta csaknem egész Közép-ázsiát Szibériáig. Az első pogány vallás levén, a mint érintők, mely megdöntötte a válaszfalakat a népek között, s az emberiség vallásának hirdette magát, valóban vallása lőn az emberiség nagy részének. Kétségkívül sokat tőn e nagy elterjedésre körvonalainak azon határozatlansága, mely a mint mondók, kelet minden hitbölcselmi rendszerét, minden babonaságát befogadhatta, sokat tőn közönye az államformák iránt, s az emberiség azon szelleme, mely erkölcstanát jellemzi; * sokat tőn quietismusa, azon mámoros állapotra törekvés, melyet bódító szerekkel is igyekeznek előmozdítani kelet népei; sokat tőn végre azon keleti népek nagy részének gyönge vallásos öntudata. A hol erős vallásos öntudatba ütközött, megtört hatalma. A mohamedanismus ellenében nem sikerült tért foglalnia; Chinában nem ült diadalt az államvallás fölött, bármennyire elterjedt a nép közt; s Indiában csak a Himalája alján és Nepalban tartá fen magát.

Volt pedig egy idő, midőn, azt lehete gondolni, hogy a szegény remeték teljesen aláássák a brahmánok uralmát. Az ind társadalom emancipálta mintegy magát a brahmánok járma alól; a királyok, a polgárság és nép

* A buddhismus erkölcstana tisztaságát egyértelműleg magasztalják a keleti utazók. Koeppen, 453—54. l.

egyesülni látszottak a járom lerázására. Egész India philosophiai álmodozásokba merült; s a hittani vitatkozásokat, nem tekintve a brahmanok előjogaira, kivétel nélkül űzte mindenik várna. A legtudósabb brahmanok heves vitákat folytattak a bonczokkal, a nélkül, hogy egymást meggyőzhették volna, s még nagyobb ellenségek lettek, mikor elváltak. A brahmanok lázadókat láttak az új tanok hirdetőiben, a kik a létező világrendet akarják felforgatni: s a királyok egy része hű maradt a brahmanismushoz, míg mások Szakjamuni tanait fogadták el. Leghíresebb volt ez utóbbiak közt Aszóka (a Gondtalan), Pataliputra fejedelme, ki mintegy két századdal uralkodott Buddha halála után. A buddhisták vallásuk legvirágzóbb korszakának mondják e király uralkodása idejét; s neve, honn elfeledve, maiglan él a chinai bonczok emlékezetében. A politikai és vallásos tekintélyt egyesítvén személyében, úgy beszélt Aszóka, mint a ki magánál fensőbb szellemi hatalmat nem ismer az államban, s mint családatya, a kinek szívén fekszik gyermekeinek erkölcsi növelése. A királyok, a kik egykor brahman templomok, fényes pagodák építésére fordíták kincseiket, most roppant zárdákat építenek, s Buddha szobrait ékesítik föl aranynyal, ezüsttel. A nagy árja családok ivadékai megtartják fajuk régi dicsőségét; s a hódító nemesség a hódított tömeggel egy eszmében egyesűl, együtt elmélkedik, vitatkozik; hitszónokokból és figyelmes hallgatókból áll India összes népe. S több századon által folyt ez így. Azonban elvégre bekövetkezett a visszahatás. A mint fennebb mondók, az új hit hirdetői magok is felekezetekre oszlottak, melyeket a zsinatok hiában törekedtek kiengesztelni. S az eszmék ezen zavara közepett, míg a tudósok egymásra írták metaphysikus értekezéseiket, a köznép lassanként kezdett

visszatérni bálványaihoz. Buddha temploma mellett újra pagodák emelkedtek a szörnyű isteneknek. A mint nyert terjedelemben a buddhismus árja India határain túl, azon mértékben vesztett mélységében hazája földén. Az új hit egyik-másik felekezete a régi bölcselem e vagy ama régi iskolájától alig különbözött már; s a köznép, a nélkül hogy észrevette volna a változást, visszaesett babonaságába. A lefolyt századok alatt sok brahman-család jutott koldus-botra, s a szegény brahmanok vissza kezdték nyerni azt a befolyást, a mit a hatalmasok elvesztettek. A buddhisták legendái ellenében hasonló legendákat költöttek isteneikről, személyes valóval ruházván fel őket, a mi leginkább hat a nép képzelődésére. S végre oly színben kezdék feltűntetni az egész buddhismust, mely tiz századnál tovább uralkodott fölöttük, mint a hindu szellem mulékony tévedését, kóros állapotát. Ez időtől fogva műveikben nevét sem említék Szakjamuninak; egy szóval sem érinték tanait. Könyvtáraikból is száműzének minden buddhista művet, úgy hogy az egykor hatalmas buddhismus nem mutathat föl szanszkrit nyelven irt munkát, azokon kívül, melyeket Nepalban írtak vagy tartottak fön. Majd a királyok is visszatérnek az ősi vallásra; s üldözni kezdik Buddha híveit. Tömegestől vándorolnak most ki az új hit követői, s Buddha szobrai csakhamar eltűnnek egész Indiából. Ceylon és északon Nepal lőn a száműzött vallás végső menhelye.

Gyorsan folyt a restauratió és nagy szenvedélylyel. A buddhismus uralma alatt az érzékiség száműzve volt az irodalomból és művészetből. Az önmérsékletnek, illendőségnek legalább külszínét föl kelle tartani; így akará a vallás szigora. Képzelhetni azonban, hogy e külszín alatt az erény a szívekben nem vert mély gyökeret. Leg-

alább mihelyt a brahmanismus diadalmasan emelé föl fejét: oly mohósággal, mint a szigorú fegyelem alól most kikerült gyermek, tódult a tömeg a régi cultus még nagyobb fénynyel ragyogó szertartásaihoz, szörnyeteg bálványaihoz. A félig-meddig atheus pantheismus erkölcsi szigora alól a rendezetlen polytheismus érzékiségébe dőlt a nép; az ascetismust Krisna dőre, buja cultusa váltá föl. S az irodalomban is vissza lőn állítva a vallásos emlékek, hymnusok, törvénykönyvek, epószok, legendák régi tekintélye. Nagy szeretettel és tisztelettel fordultak vissza az árja szellem valódi képviselőihez, a brahmánokhoz és hősökhez. Teljes lőn a renaissance; a hódítók ős faja újra megszólalt. A királyok udvarában tudósok, költők gyülekeztek, dalolván a régi dicsőségről. S a költészet hatalmasan támogatta a brahmán visszahatást. Új élet látszott megszállani a régi ind társadalmat, melyet csak imént megdöntéssel fenyegetett a hitforradalom. A megifjodás azonban nem következett be. A mozgalom, mely a visszahatásból merité erejét, lassanként lezajlott, s India visszasülyedt régi álmadozásába, sivár elmélődésébe, a melyből eleddig se az izlam, se a keresztyénség nem birta fölrázni.*

* A brahmanismus mindazáltal nem tudta gyökerestől kiirtani a buddhismust. India majd minden tartományában vannak, a kik azt vitatják, hogy tökéletesek lehetnek, a nélkül, hogy a brahmánok tekintélyét elismernék. Dzsináknak nevezik magokat ezen eretnekek. S e dzsinismusban keresi Pavie a buddha-hit maradványait.

EGYIPTOM MIVELTSÉGE.

I.

AZ ÍRÁS TÖRTÉNETE.

A pyramisok aljában vagyunk.

Előttünk a Nilvölgy termékenysége; mögöttünk a puszták sivataga. S a mit a térben látunk, ugyanazt látjuk az időben. Az emberi történetek legvégső határkövei amaz óriási kőrakások, a melyekről ezred évek szólanak hozzánk. A mit Napoleon mondott egykor, mindinkább valósul napjainkban. Azok a csodás ábrák, melyek Egyiptom romjait borítják, — több ezer év után újra megszólalnak, oly időkbe vezetvén vissza a tudomány embereit, melyekről eddig sejtelmök sem volt. Minden nap egy-egy rejtélyt fejt meg a sphinxek honában. S míg nem egy adat ölt szilárd történeti alakot, a mit mesének véltünk azelőtt: annyira jutottunk, hogy megigazítjuk immár az egykorúak, a szemtanúk tévedéseit. Régibb forrásokat nyertünk a történetírás atyjánál is. Magok a faraok árnyai tünnek föl a romok közt, hirdetvén ujólag nagy tetteiket.

Nincs különben.

Majd minden kődarab, minden épületfal, mely a régi multból a Nil völgyén fennmaradt, egy-egy okirata azon nagy levéltárnak, melyben, annyi idők után, korunknak adatott ismét olvasni.

Nem fogom e levéltár egyes lapjait rendre bemutatni, mint a történetbúvár, ki mindenekelőtt elősorolja forrásait. Ismerem a nagy közönség ízlését; s midőn a romokból elővarázsolom a multnak képét, gondosan elhordom az állásokat a tudomány épülete elől. Magát az épületet mutatom be, ha nincsen is még betetőzve, csupán a mesterek neveit említve olykor, kik ez épület egyes köveit egybehordák.

Ez úttal azonban állapodjunk meg az épület homlokfala előtt. Vizsgáljuk ama különös ábrákat, melyek mindenekelőtt szemébe tűnnek az egyiptomi utazónak, s a melyek feliratnak igen is festőiek, képnek igen is vázlatosak, töredékesek; ismert tárgyak képei, kabalistikus jegyekkel, melyeknek jelentését nem is gyanítnók egyelőre. Honnan eredtek és mit jelentenek ez ábrák, e jegyek, melyeket hieroglyfák neve alatt ismerünk? Hogy állott elő az emberi mívelődés egyik ősrégi eredménye, s egyszersmind egyik leghatalmasabb előmozdítója: az *írás?* Oly míveltségtörténeti kérdés, a melyről érdemes kissé hosszasabban elmélkedni.

Az írás kifejlése történeteit mindenütt homály fedi. Jele, hogy az emberi szellem egyik ős ténye az, mely úgyszólván a polgárisodással együtt fejlett ki. A mint a nyelv alakulása mondhatni az állati állapotból az emberi átmenetelt jelöli: úgy jelöli a barbár állapotból átmenetelt a polgárisodásra az írás fejlődése vagy elsajátítása. A nélkülözhetlenen túl, már önalkotta, öntudatos szükségei vannak az ily népnek; dolgokat mível, események történnek közötte, melyeknek fentartásában, örökítésében érdeket helyez. Az ily nép már alakult társadalmi, sőt

állami formákkal, fejlettebb vallásos nézetekkel és törvényhozással bir.

Úgy találjuk továbbá, hogy a legrégibb írás mindenütt monumentalis. Jele, mond Steinthal,* hogy nem a mindennapi közlekedés szüksége idézte elő: papok és fejedelmek használták először, nem szatócsok találmánya.

Az is bizonyos, hogy a polgárisodás ez egyik ős hódítmánya nem egy nap műve. Lassanként, fokozatosan fejlett az, mint maga a nyelv. Sok időnek kellett lefolyni, míg a repülő hangot lekötni, a beszédet a fülből a szem elé áttenni, az eszmét külső látható jegyekkel érzékíteni sikerült. Roppant föladat, melyet egyes ember fejtörése nem oldhatott meg. Az emberi szellem fejlődésének szükséges eredménye az, mint minden nagy világtörténeti tény. Mindenik fokozat az emberi mívelődés ugyanannyi fejlődési mozzanatának felel meg. S miután a legtávolabb álló, legkisebb összeköttetésben nem élt népeknél merőben hasonló tényekre bukkanunk az írás fejlődése körül; bizton állíthatjuk, hogy az emberi szellem közös törvényei szerint történt e fejlődés minden népnél. És mivel természetes, szükségkép egyszerű volt e fejlődés folyama.

Legnyersebb, legrégibb módja az írásnak, a mely a fogalmat azonnal visszaadni törekszik, a tárgyat képben tűnteti elő: az úgynevezett *képes írás* (pictographia, ideographia). Képesek és utánzók a nyelv első kifejezései, képes és másoló a legelső írásmód is. A természeti ember mutatja mintegy gondolatát, mint a ki taglejtéssel akarja magát kifejezni. Gondolatközlés hangok nélkül: mint Humboldt Vilmos nevezte. Csakhogy, a mint Steinthal

* Die Entwickelung der Schrift, von Dr. H. Steinthal; Berlin, 1852.

megjegyzi, az a közvetlen elevenség, mely a néma beszéddel jár, hiányzik a képes írásban. A taglejtő beszéd nem gondolható külön a beszélőtől, míg az irás maradandóságát épen a különválás biztosítja. A berűírás ezen előnye, mint látni fogjuk, hátrány a képes irásban, mely e szerint a félvad ember legnyersebb beszédét sem pótolhatja. S a festészettől is különbözik a képírás. A festészet közönségesen ismert dolgokat és eszméket ábrázol, s a lehető szép formákra, eszményire törekszik: a képirás ellenben olyasmit közöl, a mi tudva nincsen, s eszményítés helyett a valót adja, csupán nyers körrajzban: csak jelöl és emlékeztet. A kép itt csak eszköz, míg amott czél. A festményt nézzük, hogy élvezzük; a képes írást, hogy elolvassuk.

Sok esetben csak emlékeztető a képes irás; mint a zsebkendőre kötött csomó. Valóban Peru őslakói közt ez a neme az emlékeztetésnek, a *csomókötés* (quippu) pótolta az írást. Különböző csomókat kötöttek összefűzött szálakra, s azokkal jelölték a számokat, és némely fogalmakat. Mexikóban, az aztekeknél is divatban volt a gondolatjelölés ezen formája a képes írás kifejlése előtt; s úgy találjuk, hogy Chinában is megelőzte azt. Kinek nem jut eszébe köznépünk rovása, melyet több altáji nép északon szintén maiglan használ? * Tökéletesebb emlékeztető je-

* Chez les *Thou-ki ouei* (turkok az Altai hegyeknél) les ordres pour rassembler les troupes, pour lever des chevaux, ou disperser les troupeaux on tel ou tel endroit, étoient donnés avec des *morceaux des bois taillés*, pui déterminoient le nombre des ces différens objects. On y joignit aussi une fléche à pointe d'or, à laquelle on opposait un *sceau* avec de la cire, pour faire foi et témoignage. *Rémusat : Réchcrches sur les langues Tartares.* I. k 65. l. — A *samojedok*nak sincsen írásuk, hanem névjegyek-

lek azon képek, melyekkel az indián Amerikában varázsdalait leírja. Minden kép egy-egy versecskét fejez ki. Egy emberi alak példáúl varázs-dobon játszva, azt jelenti: «halld énekem hangját!» Egy ember szárnyakkal kezek helyett: «volna szárnyam, elröpülnék!»

A képes írás különböző nemeiről legkimerítőbb felvilágosítást találunk Schoolcraft nagy munkájában: Északamerika indiánjairól.* Ez írásmód divatozása az indián

kel élnek, melyeket fába metszenek. «A rovást is föltaláljuk náluk, mely — mint Klaproth megjegyzi — azelőtt *minden közép- és északázsiai népnél szokásban volt.* Ha egy samojed adós egy másiknak, a kölcsönöszletet botra róják föl, melyre mindenik fél rámetszi névjegyét is; s a melyet aztán ketté hasítanak. Egyik darabot a hitelező, a másikat az adós tartja meg.» (Asia polyglotta, Paris, 1831. 166. lap.) Önkénytelenül a magyar közmondás: ‚sok van már a rováson!' s a népdal jut eszünkbe:

«Rója fel a rézfokosom nyelére!»

Megannyi adat, a mely igazolja nyelvészeinket, ha az *írást* a *rovásból (ír : ró)* származtatják. Egyébiránt épen a *képírás* szó használata nyelvünkben az újabb (és pedig a szóképzés törvényeivel ellenkező) *festészet* helyett, — azt látszik mutatni, hogy őseink előtt az írás ezen módja sem lehetett ismeretlen. Az ide vonatkozó adatokat több altáji népnél lásd fönn a szövegben alább. — Egyébiránt Steinthal csalatkozik, ha a quippu-t, mint elvontabb, mesterkéltebb (?) gondolatjelölést, fensőbb fokozatnak mondja a képes írásnál. Mind Chinában, mind az aztekeknél megelőzte a csomókötés a képírást.

* A becses műnek, melyet akadémiánk az amerikai szövetséges államok kormánya szivességéből bír, czíme: «Historical and statistical information respecting the history, condition and prospects of the Indian tribes of the United States: collected and prepared under the direction of the bureau of Indian affairs per act of Congress of march 3, 1847, by Henry R. *Schoolcraft* L. L. D. Illustrated by S. Eastman. Published by authority of Congress. Part. I. Philadelphia, 1851. 568. folio-lap.

törzsek közt kétségtelenné teszi, hogy az eszmék érzékítésének legelső, legnyersebb formája volt az. Alig képzelhetni oly időt, jegyzi meg Schoolcraft, mikor az emberek képességgel és hajlammal ne birtak volna ábrákat rajzolni. Az utánzási tehetségből foly ez, a mi lelkünkbe van oltva. Az állat nyoma a fövényben, a fa árnyéka a vízben, a földön, már maga rávezetheti a természeti embert a tárgyak ábrázolására. S az állat ábrája az állat, — az ember ábrája az ember nevét fejezi ki. Nyil avagy más eszköz az ember kezében, egy vagy más tárgy körüle, vele viszonyban gondolva, ábrázolta a cselekvést. S a mint a cselekvést ábrázolni tudta, önként fölébredt az emberben a vágy, örökíteni bizonyos tetteket. Fába, sziklába véste az ábrákat, gyakran oly ügyességgel, minőt alig képzelünk egészen míveletlen népben. A tiszta tárgyképek jelképekkel kevervék az ős feliratokban. A symbolizálás szintén az ember természetében fekszik. A beszéd és írás már maga is symbolizálás: jegyzi meg Steinthal. Tudjuk, hogy a vad ember is kezét nyujtja barátság jeléül: a vágyak, az indulatok székhelye a természeti embernél is a szív; s a barátság a szívek egysége. Olykor azonban távolabb fekszik a jelkép vonatkozása, mint — a varázsdalokban, s azon néptörzsek vallásos ábrándjaival, jósaik csodás látomásaival függ egybe.

Az indián törzseknek kétféle képes irásuk van: 1. a *kekiwin,* melyet mindenki ért, s a melylyel rendesen találkozunk az indiánok vadászó és temetkező helyein; és 2. *kekinowin,* melyet csak azok értenek, a kik abba be vannak avatva. Az utóbbi írásmódot csak a szerelmi, vadász, kuruzsoló és hadi, szóval a varázs-dalok írásában használják, s emlékeztető ábrákból áll, melyeket nem tud olvasni, a ki az azok által jelölt dalokat hagyományilag be

nem tanulta.* E mystikus jegyek későbbi eredetűek: a jósok, kuruzslók, samánok titkai. Nem ez ábrándos jegyekből indult ki az irás; nem ama dalok voltak, a miket kezdetben följegyeztek. Valamely tett vagy egyéniség emlékezetének fentartása volt a kiindulási pont; s az első iráskisérletek, az ábrázolat egyszerűsége és a fogalomkör azonsága mellett, általánosan érthetők voltak.

Lássunk egy-két példát.

Két vadász a folyamon fölfelé evez, kikötnek a parton, medvét ölnek meg és halat fognak. Oly tett, melyet méltónak tartanak egy deszkára vagy fára följegyezni. A ki törzsükből e tájra vetődik, két csolnak körrajzát látja, mindeniken egy-egy állat jelöli a vadász családi jegyét (totem). A jegy, a pecsét mindenütt megelőzte a tulajdonnév leirását.** S az indián tudja, hogy a képes irat két vadászról szól, kik ott kikötnek. Mit míveltek, mutat-

* Az említett két írásmód osztályozása *Schoolcraft* szerint következő: 1. *Kekeewin: a)* common signs (travelling); *b)* adjidatigwun (sepulture). — 2. *Kekeenowin: c)* medáwin (medicine); *d)* minor jesukáwin (necromancy); *e)* wábino (revelry); *f)* keossawin (hunting); *g)* higher Jesukúwin (profecy); *h)* nundo bewunewun (war); *i)* sageowin (love); *k)* muzzinábikon (rock-writing or history). Schoolcraft mindenik nemből idéz példákat, közölvén az ideographikus ábrákat, azok magyarázatát, s a dalokat, melyeket eszmetársulati vonatkozással eszébe juttatnak az indiánok. Sajnálom, hogy czikkem kimért körénél fogva nem követhetem őt a részletes ismertetésben.

** Lásd a fennebbi jegyzetet a rovásról. A ‚totem'-ről írja Schoolcraft: «The totem is a device, corresponding to the heraldic bearings of civilised nations, which each person is authorized to bear, as the evidence of his family identity. The very etymology of the word, which is a derivative from Do daim, a town or village, or family residence, denotes this». A fennidézett mű 420-ik lapján.

ják a medve és halak ábrái. — Más helyütt meg egy síroszlop, mondhatnók fejfa tűnik az indián szeme elé. Fölirata következő: egy szarvas fejével lefelé, lábaival fölfelé; balra tőle hét vonás keresztben, három hosszában; ezek alatt megint jávorszarvas feje, aztán nyil és pipa. Minden indián tudja, hogy egy főnök nyugszik itt, a kinek szarvas volt pecsétje, családi jegye (totem). A ‚totem' felfordítva áll: mi a főnök halálát jelenti. Hét csatában vezérelte törzsét s három sebet kapott: ezeket jelölik a vonások. Egy ízben veszélyes harczot állt egy jávor szarvasnak; s mint a nyil és pipa mutatják, kitünő férfiú volt hadban és békében. — 1849-ben több csíppive-főnök folyamodványnyal járult az északamerikai szövetséges államok elnökéhez, mely nyirfa-kéregre volt irva. Különböző állatok jelölték a törzsfőnökök neveit. Az állatok szemei vonalokkal voltak egybekötve, jeléül, hogy mindannyian egy nézetben vannak. Az első, ‚totem' (sas) fején két vonal jelöli e főnök fensőségét, mit az is mutat, hogy orra hosszabb a többiekénél. Előtte a szövetséges államok elnöke washingtoni lakában. Az ő szemét is vonal köti össze az első ‚totem' szemével; egyszersmind barátságuk jeléül kezet nyujtanak. A főnökök totemjei alatt három kis ház jelenti, hogy a vadászéletet állandó lakással óhajtják fölcserélni, s épen a megtelepedésre kérnek engedelmet.

Több ily példát talál az olvasó Schoolcraft díszes művében, hol a rajzok is mellékelve vannak. Nagy részint olyanok, a minőket nálunk öt hat éves gyermekek rajzolnak. Egyszerü kör jelöli a főt két ponttal és egy kis vonással; ez alatt egy rövidke vonás — a nyak; még egy kis vonás, melynek két végéből egymást keresztben átszelő vonalok indulnak ki, s kész az emberi alak. Az in-

diánt hajdon fővel ábrázolják, míg a fejér embert kalappal fején. A varázsdalok többnyire szinezett ábrák.

Humboldt szerint a kamcsadalok, tunguzok és más szibériai törzsek szintén képes irással éltek. Képesirás nyomaira találunk a mongoloknál, tatároknál, sőt a szamojedoknál is északi Ázsiában. Strahlenberg svéd utazó a Jenisei mellől közöl képes irást vadászati kalandokról. Az Irtis mellékéről, sőt Tobolszk közeléből is birunk e részben adatokkal. Scheffer, upsalai tanár, ki a XVII. században utazott Lappföldön, még az indián varázsdalokhoz hasonló jegyeket (kekinowin) is talált a lappok közt.* S míg az északi, szibériai föliratok általában nagyobb rajzolási ügyességet tanusítanak, mint a minővel az indiánoknál találkozunk: a lapp képes irás a jelképek nagy változatossága által is kitűnik. Az Irtis melletti sziklák föliratai pedig már a pictographiáról az átmenetelt jelölik a hieroglyfákra. Legegyszerűbb, s az indián ideographiához leginkább közelítő a keletibb mongol-tatár népek képes irásának stylusa. Freycinet és Arago végre az oceániai félvad néptörzsek képes irásáról tudósítanak bennünket.**

Mindenütt ugyanazon elv: tisztán tárgyképek, jelképekkel és mnemonikus ábrákkal. Merőben nyers ábrázolás, mely majd semmi viszonyban nem áll a nyelvvel, a

* «Illustrations of the ancient magical arts of the people prior to the introduction of Christianity into Lapland». — *The history of Lapland*, containing a Geogr. Description and a Natural History of that country, with an account of its Inhabitants etc. By John Scheffer, London, Ed. 1704. — Schoolcraft nagy munkája, összehasonlítás végett, mutatványokat közöl az Irtis melletti és lappföldi képes írásból is.

** Voyage to the Eastern Ocean.

beszéddel. Az eszme külső jelölése, a gondolat alakjának meghatározása nélkül. Egyáltalában a legnagyobb határozatlanság uralkodik a pictographiában; azt sem tudjuk, jelen, elmult vagy óhajtott tárgyat ábrázol-e. Például egy benszülött a Karolina-szigetek egyikén egy európai kereskedőtől kagylókért fejszét és más eszközöket akarván cserélni, a következő levelet küldé a hajóskapitányhoz: közbül egy emberi alak kinyujtott kezekkel, mint közbenjáró, tudniillik a kapitány, sugárral feje körül, méltósága jeléül. Alatta szőlővessző, a barátság jelképe. Balrul a küldött kagylók, jobbrul a kivánt tárgyak ábrái. Merő határozatlanság, melyben még a tárgy és tulajdonai, s az alany és mondomány sincsenek különválva; azt sem tudnók, melyek a küldött, melyek a kivánt tárgyak, ha a helyiség, a körülmények nem beszélnének. E körülményektől elvonatkozva, nincs értelme az írás ezen nemének, főleg ha nem is ösmerjük az iró esze járását, fogalomkörét. Az indián nem külön képzeli a tárgyakat, hanem bizonyos vonatkozásokban. Reá nézve a vad csak vadászni való, s ha lefestve látja emberi alak mellett, azonnal felfogja a viszonyt, megérti a képes írást. A nélkül, hogy taglalná, egészben, egyetemében szól az hozzá.

Vannak, a kik a mexikói irásban az irásrendszernek már fejlettebb fokát keresték, s azon irás ábráit az egyiptomi hieroglyfákhoz hasonló jegyeknek állítják. Csalódás. Minél inkább tanulmányozzuk Amerika ősrégiségeit: annál inkább el kell ismernünk, hogy e régiségek nem valamely míveltség, hanem inkább a barbarismus maradványai.*

* Lásd többek közt: Ancient monuments of the Missisippi Valley. By E. G. *Squier*, and E. H. *Davis*. City of Washington,

A mexikói irás nem egyéb képes irásnál. Ugyanazon elven alapszik mint az indiánok irásmódja. Nem elv tekintetében van különbség a kettő között, csak fokozatra nézve, a melyet nem az irás lényegének mélyebb felfogása idézett elő, hanem csak a félcivilisatióval járó változatosabb életmód. Amott egy vadász-kaland képezi tartalmát, itt már egy ország évlapjai. Csak a tartalom, a terjedelem dúsabb; a felfogás nem mutat előhaladást. Természetes, hogy a mexikói fejlettebb államélet s az azzal járó történeti tudat és nagyobb ügyesség a kézi munkákban nem maradhatott az irásra is hatás nélkül. Azonban nem kell túlbecsülnünk e hatást. Az a merőben külső civilisatió, melynek oly kevés szellemi tartalma volt, nem lehetett lendítő hatással oly tények kifejtésére, melyek mint minden alkotás, teremtés, — a lélek összes erejét igénybe veszik. A társadalmi viszonyok azonban már akkép alakultak, hogy a képes irás elemeinek gyakoribb alkalmazása lőn szükséges. A mexikói már megtelepült, városokban lakott, s a birtok és társaséleti surlódások jogviszonyokat fejtettek ki. Rendes törvényszékekkel találkozunk immár, melyek előtt perek folynak, és pedig irásban. Humboldt közöl ily peres iratot. Merő ideographia; szint-

1848. Kiadta a «Smithsonian Institution». (Szintén akadémiánk könyvtárában.) Ugyanazon nézetben van Schoolcraft, ki az aztek míveltséget «industrial» civilisatiónak nevezi. «Az aztek keze — úgymond — sok ügyességre tett szert, lelke barbar maradt. Vallásuk iszonyú jelleme mellett nem is lehetett másképp. Az aztek félcivilisatio csak igen kissé hatotta meg az értelmet, — az erkölcsöket épen nem». — «The characters employed in picture writing by the toltecs and aztecs were symbolic and representative, and they have left irrefragabale evidences of their proficiency in them: but nothing more. There can be no pretence that any Indian race possessed an alphabetic art.»

oly tökéletlen, mint az indiánok képes irása. Csakhogy a neveket, melyek náluk mindig érzéki jelentéssel bírtak, nem totemmel jelölték, hanem szintén lefestették. Gyakoribb levén az irás szüksége, e körülmény némi iroszer, papir föltalálására is vezetett. S míg az indiánoknál, még minden a pillanat dolga levén, gyermekes, idomtalan és igen változó a rajz: Mexikóban már az irás folytonos használata, s az a csekély művészet, mely «industrialis civilisatió»-ja lendítésére fejleni kezdett, több századon által saját bélyeget nyomott a képes irásra, határozottabb alakot öltöttek annak ábrái, bizonyos irástypus képződött. Csalódnánk mindazáltal, ha túlbecsülnők e typust. Halljuk, mint jellemzi Humboldt a mexikói irást: «Rendkivüli szabatosság-hiány körrajzaiban; kicsinyes gond a részletekben; nagy elevenség és rikító ellentét a színezésben. A rajz hűségére nézve alatta állanak e képek a legtökéletlenebb hindu, tibeti, japán vagy chinai festményeknek.* Roppant fejet találunk a mexikói rajzokon, rendkívül rövid testtel és oly lábakkal, melyeknek újjai a madár karmaihoz hasonlítanak. A fejek profilban, s a szemek mégis úgy rajzolvák, mintha az alak szembe nézne».** Legfejlettebb volt, mint tudjuk, a mexikói félcivilisatióban a naptárügy: mire nézve azonban Schoolcraft nagy előhaladást tapasztalt Virginia indián törzsei közt is. Annyi bizonyos, hogy az idő jelölésére kezdtek Mexikóban először külön jegyeket használni. Ha ez időjegyeken kívül a mexikói iratokban itt-amott fordulnak elő jegyek, melyeket nem tekinthetni tiszta tárgy- avagy jelképeknek: oly

* Schoolcraft még az irokézek rajzait is jobbaknak mondja.

** Vues des Cordillères et Monumens des peuples indigènes de l' Amerique.

gyéren és kivételesen mutatkozik e fejlődési mozzanat, hogy egyáltalában nem változtatta meg a képes irás azon jellemét, mely felhalmozza a festett tárgyakat, a viszonyok jelölése nélkül, úgy hogy az összefüggést az olvasónak kell kitalálnia.

A további fejlődést nem Amerika ős népei közt, hanem Chinában, Egyiptomban és az Eufrates partjain kell keresnünk.

Miként történhetett e további lépés: alaposan fejti ki Steinthal.

Az amerikai ősirások, mint láttuk, kicsinyes életczélok, apró hiúság kielégítésére szolgálnak eszközül, alacsony babonaság közepett föltalálva, oly történeti tények megőrzése végett, melyeknek kevés szellemi jelentősége. A Sárgafolyam, s a Nil és Eufrates partjain más szellem fuvallatát érezzük már a legrégibb korból. A babyloni és egyiptomi irás a mindenség rejtélyeitől mélyen meghatott vallásos szellem, bölcselmiebb világnézlet eredménye. Magasabb czélok lebegtek e népek előtt: isteneik dicsőítése, templomaik díszesítése, nagy tettek örökítése. S a további mozzanat, mely e fejlettebb polgárisodás következtében mutatkozik, valódi genialisnak mondható.* Az emberi lélek, elvonatkozva az előterjesztendő tartalomtól, már a gondolat nyelvi, beszédi alakjára fordítá figyelmét. Az első lépés az analysisra, mely aztán csak a végelemzésnél, a betűknél állapodik meg. Kinek nem jut itt eszébe azon fejlődési folyam, melyet a fametszés használatától a nyomtatás föltalálásaig tőn az emberi ész? Ugyanazon elemző eljárás; csakhogy Gutenberg találmánya, bármi nagyok eredményei, inkább hasonlít Co-

* Steinthal fent idézett munkájában.

lumbus tojásához. Sokkal nehezebb volt elhagyni a képes irás terét, mely a festett tárgyak egymásba folyó egysége által szól mintegy hozzánk. Ez egység felbontása vezetett a tér köréből az idő, a gondolkodás terére. S nem összefüggő képcsoporttal van ezentúl dolgunk: a concret ábrázolat egésze (complexuma) egyes, szétszaggatott momentumok egymásutánja lett; közönbösen áll kép kép mellett, mint megannyi külön fogalom jegye, a hány szóból áll az irás. Nyelvi elemzés, most még csak *szókra, fogalmakra*. Az előtt «tableau»,* most «rebus». Hogy e fogalomirással szaporodott a jelképi jegyek száma, szükségtelen mondanunk. Minden szót, minden fogalmat igyekeztek kifejezni, s a melyek nem estek érzékítés alá, szükségkép jelképesen ábrázolták. A fogalomirásról a hangjegyekre, vagy szótagirásra, igen természetes volt az átmenetel; főleg oly nyelvekben, melyek többnyire egy tagú szókból és szótörzsekből állanak, mint a chinai és egyiptomi. E fokozatot azonban már nem csak a rhythmus érzésének kelle megelőznie, mint Humboldt Vilmos mondja; hanem ez érzésnek, Steinthallal szólva, öntudattá is kellett emelkednie. A beszéd gondos megfigyelésére volt szükség, hogy az egymásba folyó hangokat, szótagokat észrevegyék. A szótagok ez öntudatos elkülönzése idézte elő a *hangjegyeket* vagy szótagirást.

Ilyen hangjegyeket találunk az *ékiratokban*. Jelenleg, tudtomra csupán a japáni nyelvben van e szótagirás teljesen kiképezve.** A chinaiak a fogalomjegyeknél ma-

* Lepsius nevezi a képírást «tableaux parlans»-nak.

** *Proeve eener Japanische Spraakkunst*, van Mr. J. K. *Donker Curtius*, Nederlandsch. Commissaris in Japan stb. Tocgelicht, verbeterd door Dr. J. Hoffmann Te Leyden, 1857. Ismertetését e műnek lásd a *Zeitschr. der deutsch. Morgenländ. Gesellschaft.*

radtak; nem tudnak minden hangot, minden szótagot nyelvökben külön jegygyel jelölni.

Megjegyzendő azonban, hogy az eredeti képírás ábrái, a mint hangjegyekké alakultak, lassanként elmosódnak: mint a szók a nyelvben idők multával elvesztik képes jelentésöket; elvont értelmű vé lesz, a mi concret kifejezés volt kezdetben. Az egész emberi test helyett, csak az illető tagot, a kezet, lábat stb. festik, a jellemző részt az egész helyett, mi által egyszerűbbé válik az író feladata, s több kép egyesítése, csoportosítása könnyebben eszközölhető. S a körvonalokat is egyszerűsítik, egy-két vonallal jelölik, a minek kezdetben teljes képét adták. Külön irányban fejlődik a festészet és írás. Az emberi szellem mindenek-előtt a szükségnek hódol, a hasznosság vezeti; utóbb azonban a czélszerűség, szabályosság, szépség igényeit is törekszik kielégíteni, a mint ez æsthetikai érzéseket rendre kifejti a társas élet. A czélszerűség hozza magával, hogy minél egyszerűbbek legyenek azon jegyek, a melyekkel magát az ember kifejezi, s minél könnyebben és szebben lehessen azokat egészszé fűzni egybe. E föladatot akkép igyekszik megoldani az emberi lélek, hogy az írásjegyek összerakásában építészeti szépet állítson elő. A népek művészeti érzésével együtt fejlődött a fölíratok stylusa, melyek középületeiket díszesítik. Szabályos elrendezést nyernek a hangjegyek, mint az ékíratokban; itt amott kikerekednek a szögletek, mint a héber írásjegyekben. S végtére egészen eltűnik szemünk elől a kép; egyszerű ábra, convencionalis jegy áll előttünk. A chinai fogalom-jegyekben alig emlékeztet már egy-két jegy a régi képes

XII. Band, II. Heft, Leipzig, 1858.; a 344. s köv. lapokon, hol a japáni alphabet (I-ro-fa) 73 jegye is közölve van.

írásra. S az ékíratok közől csak a legrégibb fölíratok egyes jegyei (az átmeneti korszakból) mutatják eredetöket.*

Legtisztábban kimutathatjuk azonban az írás fejlődésének érintett mozzanatait Egyiptomban, a hol oly nagy kiterjedésű s annyira változatos tartalmú volt az írás használata, hogy csupán a fölíratok egész irodalmat képeznek. A hieroglyfák ábrái első tekintetre szemünk elé tüntetik az ős képes írást, melyből származtak. S valóban az egyiptomi épületeken falfestményeket találunk, melyeken inkább felötlő még az elbeszélési vagy közlési szándok, mint a pusztán előállító vagy művészi czél. Határozottan mondhatjuk tehát, hogy az egyiptomi írás is tisztán ideograph volt kezdetben, a minővel fejezték ki a mexikóiak a spanyolok megérkezését. Ily írással találjuk örökítve az ipsambuli nagy sírüregben Ramses hadi tetteit. Lefestve minden látható tárgy, minden ábrázolható tett. Azonban már lélektani szempontból sem képzelhető, hogy annyira fejlett hitfogalmak és államélet mellett, a felíratok ama klassikus földén, a fejlődés ugyanazon fokán állapodott volna meg az írás, a melyen Mexikóban. Azt az átmenetelt, midőn az ábrázolat ideographikus egysége felbomlik, s a képcsoportozat külsőleg össze nem függő ábrákra, mondhatni szójegyekre oszlik fel, — mutatja azon felírat, melyet Plutarch és alexandriai Kelemen tartottak fenn: egy gyermek, egy öreg, karvaly, hal és nilusi ló; a mely részint tárgy-, részint jelképek azt jelentik: «szülöttek és halandók, isten gyűlöli a szemtelenséget!» Jól jegyzi meg Steinthal, hogy a mexikói nem

* Lásd előbbi értekezésemet: «*Nyugot-Ázsia őstörténetei az ékiratok világánál*».

fejezhette volna ki e mondatot ily elvontan. Egyénítette volna, mint veri valóban Tcotl (isten) az embert. Érdekesen vázolja Bunsen, minő nehézségekkel küzdött meg az egyiptomi szellem már csak az érintett tárgy- és jelképek alkotásában is.* A hieroglyfák csak felületes vázlatban adják a tárgyak alakjait; s mikép kelljen ábrázolni például a *gyermeket*, hogy meg lehessen különböztetni a szintén kis alakban festett férfiútól? mint kelljen különbséget tenni a folyó testek, például a *tej*, *bor* és *víz* között? Ily kérdések merültek föl mindjárt kezdetben. S már ez egyszerű kérdések megfejtése igénybe vette a lélek megkülönböztető, képzelő, alkotó tehetségeit. Ugyanazon fejlődési folyam, mely a nyelvanyag alkotásában, csakhogy itt hang helyett alak, zene helyett plastika volt a feladat. Az egyiptomi írásmód szerencsésen megoldá e feladatot. Az említett példára térve ugyanis egy emberi alak ujját szájába téve, mintha szopnék, legegyszerűbb körvonalokkal ábrázolva is eléggé érthetőleg fejezi ki a *gyermeket*. A *négyszög*, melynek alja középen nyitva áll, *házat* jelent; s valamely isten jegyével jelölve, *templomot*. A *tejet* és *bort* az edény különböztette meg, melyben tartani szokták: a tartó a tartalom helyett. S a hol egyszerű kép nem volt elég valamely fogalom kifejezésére: több ábrát egyesítettek. Így ábrázolta a *méh* és bizonyos *edény* a *mézet*. Három tört vonal egymás fölött könnyen visszaadhatólag jelképezte a *vizet*. E példákban már a tárgyképek rövidítésével s a fogalomjegyek összetételével is találkozunk. Ez összeköttetéssel és rövidítéssel azonban takarékosan

* *Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte.* Geschichtliche Untersuchuug in fünf Büchern, von Christ. Carl Josias *Bunsen*. Táblákkal. Első kötet. Hamburg, 1845.

bántak. Ha az egyiptomi írásmód csupán összetétel és rövidítés utján fejlik vala, a chinai írásmód lélekölő rendszerévé válhatott volna. De Thot művészibb szellemű és több oldalú vala, mint Fo. E művészi szellemmel találkozunk főleg, ha a tisztán tárgyilagos világról a szellemire térünk által. Mint fejezte ki az egyiptomi képírás példáúl az ily szavakat, mint *éj, szomj,* vagy a látható tárgyak tulajdonait, példáúl: *vörös,* vagy a cselekvést, mint: *adni, mozogni,* s általában az elvont fogalmakat, mint *ér, igazság?* Ime az idézett fogalmak hieroglyfái: az *éjt* az égbolt egyszerű vonala ábrázolta csillaggal; a *szomjat* víz, fölötte vagy mellette futó borjuval; a *vörös* színt bizonyos vörös tollu madár alakja; kinyújtott kéz adománynyal: *adni, nyújtani;* a *mozgást út* jelölte két oldalán fákkal; az *évet* pálmatörzs, melynek ízeit az évenkint lehulló alsó levelek képezik. E tisztán tárgyilagos és jelképes ábrákhoz határozó jegyek (determinativa) járultak utóbb, a nem, szám stb. jelölése végett. Ugyanazon ábra ismétlése, példáúl, vagy három vonal valamely tárgykép után többes számot fejez ki. Miként történt a fogalomjegyekről az általmenetel a szótagírásra: már fentebb láttuk. Mondám, hogy a hangok (a rhythmus) érzése és megkülönböztetése előzte azt meg; s előmozdította az egyiptomi szótörzsekben uralkodó egytagúság, melynél fogva sok fogalomjegy már hangjegy is volt egyszersmind. A könnyen ábrázolható többnyire egytagú szók hieroglyfáinak alkalmazása egyszerű, gyakran előforduló hangegységekre szükségkép szótagírásra vezetett. Egyes szótagok felfogása által most elemeire oldák föl az addig tárgyaikkal összeolvadt szókat. Különösen a tulajdonnevekben mutatkozott ennek szüksége. Az egyiptomiak ugyanis isteneik, királyaik neveit is az utóvilágra akarák

hagyni; s mivel a tulajdonneveket nem festhették le: egyes szótagaiban ábrázolták. A *trón* és *szem* például, egyiptomi nyelven *os* és *iri*, határozottan kifejezte *Osiris* nevét. Azonban sok szó volt, főleg idegen név, melyeket nem lehetett ekkép szótagolni, a mely izelve nem nyújtott érthető szótagokat. E körülmény szükségkép a phonetikus írásmód teljesebb kifejtésére vezetett. A szellem mindinkább erőt vőn tárgyán; külön szakasztva a szó ízeit jelentésétől, még tovább ment a hangok bonczolásában, a szótagokban levő betűkre. Már a régiek Thotnak tulajdoníták az alphabet föltalálását; * s az újabb ægyptologok közől többen állítják, hogy a fenicziaiak és zsidók is az egyiptomiaktól kölcsönözték a betűírást. Így Seyffarth, Uhlemann; ** míg Wilkinson csak annyit enged meg,

* Cicero: De Natura Deor. II. 23. Plin. VII. 56. Thot ugyan a fenicziai mythologiában is előfordúl, de az egyiptomiból van átvéve. Látni fogjuk, hogy Thot az egyiptomiaknál az istenek irnoka, az irodalom és tudományok istene. Tacitusban is olvassuk (Ann. XI. 14), hogy az egyiptomiak magoknak követelték a betűk feltalálása dicsőségét. Azonban a régi világban közönségesebb nézet volt, hogy a fenicziaiak találták föl a betűket. Plinius írja: «ipsa gens Phoenicum in gloria magna literarum inventionis»; habár a fennebb idézett helyen kevesebb határozottsággal mondja: «literas... alii apud Aegyptios... alii apud Syrios repertas volunt». Quintus Curtius egyenesen a tyrusiaknak tulajdonítja e találmányt; Diodor a syriaiaknak; Berosus szerint Oannes tanította rá a babyloniakat: mindmegannyi hagyomány, mely Phoeniciára utal. Ide járul, hogy a görögökhez, a monda szerint, Cadmus vitte által a betűírást; s a fenicziai és legrégibb görög fölíratok egybevetése első pillanatra feltünteti a hasonlatot. Lásd a zsidó, fenicziai és görög betűk egybevetését Rawlinson Herodotusa II-dik kötetében a 318. lapon.

** *Seyffarth: Alphab. genuina.* Tab. III.; hol a hieroglyfák a héber írásjegyekkel részletesen egybevetvék. Lásd továbbá:

hogy az egyiptomi írásrendszerben már benne rejlett az alphabet csirája, melynek azonban kiképezését a gyakorlati eszű fenicziaiaknak tulajdonítja.

Mellőzöm e vitás pontot, melyre nézve mindkét nézettől eltérő külön véleményt adott közelebb Wuttke.* Lényegesebb pontok körül is meghasonlás uralkodik

Uhlemann: Thot, oder die Wissenschaft der Aegyptier; és *Handbuch der aegypt. Alterthumskunde.* I. Theil. — Az ellenkező nézetet lásd: «*The history of Herodotus* stb. by George Rawlinson; assisted by Col. sir H. *Rawlinson* and J. G. *Wilkinson*.» Vol. II. 317. és következő lapjain. A 320. lapon olvassuk: «Warburton úgy véli, hogy Mózes, valamint egyéb tudományát, az írást is Egypitomból hozta; de a régi zsidó betű a samaritan volt, a mely szoros kapcsolatban volt a fenicziaival, s nyilván abból kölcsönöztetett. A zsidók jóval előbb írtak tisztán betűírással, mint az egyiptomiak.» Sokan a Sinai hegy fölíratait is a zsidóknak tulajdonítják. Wilkinson nincs e nézetben. Úgy találta ugyanis, hogy a nyugoti, vagy Vöröstenger felőli oldalon vannak e fölíratok; s alkalmasint oly néptől származnak, mely hajózta a Vöröstengert, és pedig valószínűleg már a keresztyén korszakból.

* Zeitschr. der deutsch. morgenländ. Gesellschaft. I. B. I. Heft, 1857. Wuttke tagadja a fenicziai alphabet összefüggését az egyiptomi irással, tagadja e betűk képes eredetét, kétségbevonja elnevezéseik fontosságát. A sémi alphabet szerinte, eredetileg vonal- vagy szögírás (Strickelschrift), mely az anyag minőségéhez lőn alkalmazva, a mint kőbe, érczbe vagy fába vésték. Egy fő vagy alapvonal volt a kiindulási pont, melyhez egy vagy több egyenes vonalt vagy hajlítást is adtak. A hangjegyek ezen rajza — úgymond Wuttke — merőben önkényesen alakúlt, s a Mem-ig könnyen haladt elő; a Nun-tól kezdve azonban már mesterkélt a már megvolt ábrákon a föltaláló. Előbb a hangokban a legélesebb ellentétek jelöltettek. Ekkép állt elő 19 betű, melyek közől 4 vagy 5 alap-önhangzó; de se az ön-, se a mássalhangzók nem váltak ki tisztán, az önhangzók mellé gyönge hehentés, a mássalhangzókhoz rövid önhangzó adatván. A betűírás hazája Wuttke szerint Babylon; onnan terjedt el nyugotra. A zsidó nép a *Z* és *S*

az ægyptologok táborában: minő például a phonetikus jegyek használása. Míg egy rész, és pedig a nagy többség, úgy vélekedik, hogy Egyiptom conservativ szelleme az írásfejlődés minden fokozatát megtartá, s a hieroglyfákban a tárgy- és jelképeket hangjegyekkel vegyülve találjuk: Seyffarth és Uhlemann merőben phonetikus jegyeket látnak az érintett ábrákban.

Mielőtt e két iskola nézeteit szembeállítanám; fölmutatnám az eredményeket, melyekre egyik és másik rendszer vezetett: lássuk előbb a történeti előzményeket, melyek után ama két nézet kifejlődött.

A régi klassikus írók adatai nagyon hiányosak, a régi Egyiptom írásrendszeréről. Herodot (II. 36.) csak két írásmódot érint, a *szent* és *népies* írást. Hasonló nézetben volt Diodor, mondván (I. 18.), hogy a gyermekeket Egyiptomban a papok két írásmódra tanították, melyek közől az egyiket szentnek nevezik, s a másik inkább közhasználatnak örvend. Mindkettejöknél alaposabban volt értesülve alexandriai Kelemen, ki három írásnemet említ: a *levélírást* (γραμματα ἐπιστολογραφικα), *papi* írást (ἱερατικα) és a *hieroglyfákat* (ἱερογλυφικα). E három írásmódot különböztetik meg az újabb ægyptologok is: *népi* (demotikus vagy enchorialis), *papi* (hierati) és *hieroglyphikus* név alatt. Az iránt is egyértelműség uralkodik, hogy e három írásmód közől az utóbbi a legrégibb, mint a melyben leg-

elkülönzése által új betűket talált föl. Most következett a betűk elnevezése. Utóbb még a *H* különvált a *Chet*ből. Ezzel 22 lett a betűk száma s most nyertek számjelentést, a mint egymás után következtek. Be levén zárva az Alphabet, nem sikerült többé az *F*-fel szaporítani.

tisztábban mutatkoznak még az ős képírás ábrái. A papi és népi írásmód csak a hieroglyfák egyszerűsítése, megrövidítése folytán fejlett ki, amaz a papság, ez pedig a nép használatára: a monumentalis hieroglyfák cursivjai mintegy. Ha egybevetjük e három írásmódot, szemmel láthatjuk az általmenetelt egyes jegyekben egyikről a másikra, a mint a képek merő jegyekké alakúltak s a jegyek, a napi használat igénye szerint, mind inkább egyszerűbbekké váltak.

De a fenmaradt emlékek is igazolják, hogy az átalakulás ily rendben történt. A *hieroglyfák* használata minden más írásmódnál régebben fordúl elő. Manetho szerint már a második egyiptomi király (Menes után) ismerte. S a hagyomány még régibb időkre, isteni eredetre utal. Annyi bizonyos, hogy a pyramisok építése korában már ismeretes volt ez írásmód, sőt a papiros is fel volt már találva. Azon fölíratok, melyeket a IV-dik dynastia korában épült pyramisokon találtak, már teljesen kifejlett írásjelleget, megállapodott stylt tűntetnek elénk. E styl alig változott utóbb, csak az ábrákhoz járultak újak, míg egynémelyik a régiek közől kiment divatból. A hieroglyfák e rendkívüli régiségével szemközt, a *hierati* írás, az eddig fölfedezett emlékeken, tudtomra, a IX-ik dynastia korában tűnik fel először,* s kiment szokásból, a mint a *demotikus* írásmód kifejlett. Az utóbbi, jegyeinek egyszerűségénél fogva, leginkább közelített az alphabetikus írásmódhoz, habár még ez sem vetkőzte le merőben eredeti jellemét; ideographikus ábrák sem hiányzanak jegyei

* Wilkinson Herodot magyarázatában. Ebből azonban nem következik, hogy a papok és szent írnokok már régebben nem használták volna.

közt. Brugsch szerint, kinek ez írásmód fejtegetése körül legtöbb érdeme van, külön szójárás, az úgynevezett «vulgaris dialectus» írásmódja volt ez, minélfogva kétszeres okunk van *népinek* nevezni. Mikor jött divatba, nem tudjuk teljes bizonyossággal; de a XXVI-dik dynastia idejében, legalább is II. Psammetich alatt, már használták, s így ismerhette Herodot is.* Tanulták, értették azok is, a kik előtt a hieroglyfák ismerete mindinkább rejtélylyé lőn. Megjegyzendő végül, hogy mind a hierati, mind a demotikus írást sorban és pedig kelet módja szerint, jobbról balra írták; míg a hieroglyfák írásában olykor a betöltendő hely minősége határozott. Innen az oszlopdad fölíratok felülről lefelé, mint a chinaiaknál, az oszlopokon. Rendesen mindazáltal a hieroglyfák írásában is megtarták kelet szokását, csak gyéren fordúl elő oly felirat, mely balfelől indúl jobbra.

A hierati és demotikus írásmód kifejlése után még mindig roppant tere maradt a hieroglyfák használatának. Ez ős, e szent jegyek szolgáltak azontúl is az istenek, királyok, előkelők nevének dicsőítésére; ily ábrákkal találkozunk a templomok, paloták, oszlopok, obeliskek, sírkövek, sarkophagok fölíratain, s a mumiák tekercsein, és pedig a nagyság minden mérvében, a styl minden nemében, az egyiptomi festészet és szobrászat legnagyobb tökélyétől le egészen a legfelületesb vázlatig, itt mesterséggel kőbe metszve, amott feketével festve fára, papyrusra, vagy azon vászondarabokra, melyekbe a mumiákat

* Brugsch szerint a demotikus írásjegyek száma többre ment 275-nél. Scriptura Aegypt. demotica. Berol. 1848. Így tehát csalódott Plutarch, midőn az egyiptomi alphabet jegyeinek számát 25-re tette.

göngyölték. S az építő-mesternek gondja volt, hogy minél szembetünőbbé tegye az épületek fölíratát; míg a festészet nem egyszer színezéssel emelte az ábrák hatását, vörös színt használván az emberi tagokhoz, kéket a fegyverekhez és más fémeszközökhöz, saját színeket az állathoz, növényhez.

Ily gonddal és ilyen kiterjedésben használta az egyiptomi papság a hieroglyfák szent jegyeit, fentartására mindannak, a mit történeti szempontból az utókorra hagyni érdemesnek vélt. Ez írásjegyekkel szólanak hozzánk századok, mondhatnók ezredévek történetei. S a kulcs, e nagybecsű levéltár megértéséhez, már az ó korban elveszett. Korunknak jutott a dicsőség, azt ismét föltalálni.

Horus Apollo vagy Horapollo és Hermapion, mindketten egyiptomi papok, voltak tudtunkra az utolsó tudósok, a kik a hieroglyfákat értették és fordítani tudták. Alexandriai Kelemen adatai után, melyeket már fennebb érinténk,* Horapollo görögre fordított munkájában találunk e tárgyról részletesebb tudósítást. De vagy szándékosan félre akart vezetni e titkolózó egyiptomi pap, vagy fordítója nem értette jól: oly magyarázatokat is nyújt, melyek, az újabb nyomozások szerint, nyilván helytele-

* Kelemen rendszerét az egyiptomi írásmódokról a következő táblázatban állítá egybe Wilkinson:

Egyptian writing		
Epistolographic.	Hieroglyphic.	
Kyrioigloc (phonetic, by the initial letters).		Symbolic.
By direct imitation, or representation, ikonographic, or ideographic.	By Tropes, or anaglyphic.	Allegoric, Enigmatic, Emblematic.

neknek mutatkoztak. Sok ábrát közöl, melyeket a fenmaradt emlékeken nem találhatni; említ olyat is, a minek előállítását sehogy sem képzelhetjük; s magyarázatai, az általa fölállított jelképi elv alapján, többször nevetségesek. Hermapionról Ammianus Marcellinus értesít, mint a ki a Heliopolisból Rómába vitt, s a Circus Maximus spinajánál fölállított obeliszkek* fölíratait lefordította. Kiemeli, hogy e hieroglyfák közt voltak egyes jegyek, a melyek nem betűket, hanem egész szókat, fogalmakat is fejeztek ki.

Uhlemann, kinek Aegyptologiájából vonjuk ki a hieroglyfák megfejtésének történeteit, olyasoknak találja az érintett régi íróknál fenmaradt adatokat, melyek inkább félrevezetheték az újabb nyomozókat, mint sem fölvilágosíták. *Kirchner* Athanáz (1602—1680) római polyhistor nyitja meg e nyomozók sorát, mint a jelképes (symbolikus) magyarázók elseje, ki főleg mythologiai, metaphysikai és cabalistikus ábrákat keresett a hieroglyfákban.** A jelképes magyarázat egész túlságában. Holott — mond Uhlemann — ha tisztán symbolikus volna az egyiptomi írás, le kellene mondanunk a lehetőségről, hogy valaha megfejthessék, miután az író és népe gondolatfolyamát, eszejárását teljesen el nem sajátíthatjuk. Nem csekélyebb tévedés volt, a mire Ammianus Marcellinus érintett megjegyzése adott alkalmat, hogy a hieroglyfák fogalomjegyek. Zoëga, tudós archæolog vitatta ezt a mult század második felében.*** Tévedett; habár neki tetszett

* Ez obeliszkek utóbb a Porta del popolonál lőnek felállítva.

** Prodromus Captus, Romae 1636. Lingva Aegyptiaca restituta, 1643. S e fölött hét folio kötetet hagyott Kirchner tele egyiptomi fölíratok másolataival.

*** Született 1755. Munkája czíme: «De obeliscis Romae. 1797.»

öl az igazság első csilláma. Jól sejti vala, hogy a gyűrűkbe foglalt jegyek tulajdon-nevek.

Mint általában az egyiptomi régiségek ismeretében, a hieroglyfák megfejtése történetében is korszakot képez a franciák egyiptomi expeditiója a mult század végén. Képes írás-e vagy phonetikus az egyiptomi: jelképek, fogalomjegyek avagy hangjegyek és betűk rejlettek-e a hieroglyfákban: oly kérdések, a melyek fölött isten tudja meddig elvitáznak vala az archæologok eredmény nélkül, ha véletlenül próbakőre nem akadnak a két nyelvű *rosettei* fölíratban. A franciák találták e követ Rosette vagy Rasid város közelében, Sais romjai közt. Alkalmasint Neith istennő templomából maradt fenn. A görög szöveg mutatja, hogy e fölírat három része azonegy tartalmú. Legépebb a görög szöveg; a hieroglyfákból csak 14 sornyi maradt fenn, az is megrongálva. A harmadik szöveg demotikus írás, melynek 37 sorából mintegy fele ép. Mint a görög szöveg mutatja, V. Ptolemæus (Epiphanes) tiszteletére készült e fölírat, midőn a papi várnába fölavatták.

A rosettei kő körül csakhamar egész irodalom támadt. Sylv. de Sacy szólt hozzá először 1802-ben.* A hieroglyfákban ideographikus, a hierati írásmódban phonetikus s a demotikusban betűírást gyanítván, csak az utóbbit hivé megfejthetőnek; s mindenek előtt a tulajdonneveket igyekvék a demotikus szövegből kihalászni, e szöveg betűi és a zsidó írásjegyek közt vélt hasonlat nyomán. Azonban nem tudta, hogy a tulajdonnevek körül vont kör, melyet a hieroglyfákban már Zoega fölfedezett, a demotikus írás-

* Lettre au C. Chaptal sur l'inscription Égyptienne du Monument trouvé à Rosette. Paris, 1802.

módnál is előfordúl megrövidítve.* Jobban megkülönböztette a tulajdon-neveket *Akerblad.* Annál több nehézség merült fel a hieroglyfák magyarázata körül. *Palin* és mások sikeretlen kisérletei után már azon nézet kezdett lábra kapni, hogy a hieroglyfák soha sem is lesznek megfejthetők. 1816-ban határozottan kimondá e nézetet *Bailey,*** úgy vélekedvén, hogy a ravasz papok bizonyosan mást írtak a rosettei kőre hieroglyfákkal, mint a görög szövegbe, melyet királyuk értett; holott Ptolemæus Epiphanes, midőn a papi rendbe lépett, a hieroglyfák ismeretébe is kétség kívül be lett avatva. E lehangoló nézet ellen, melyet Bailey tolmácsolt legerélyesebben, *Young* Tamás lépett föl még azon év folytán az Encyclopædia Brittannicaban. Ez éles elméjű angol sajátlag a hieroglyfák magyarázatának megalapitója. Ő is a bekerített tulajdonnevek olvasásából indúlt ki, s nem egy nevet olvasott le helyesen mind a rosettei kőről, a hol Ptolemæus nevével találkozunk legtöbbször, mind más fölíratokról. Ha egyben-másban tévedett is, a mint Champollion utóbb kimutatta, elvitázhatlan érdeme, hogy ő volt első, ki a phonetikus elemeket a régi egyiptomi írásban kimutatta, habár csupán a tulajdonnevekre vélte azokat szorítandóknak. A régi egyiptomi nyelvet egynek tartá a kopttal.***

E közben megjelentek a franczia expeditio fényesen kiállított munkálatai: «Description de l'Égypte ou recueil des Observations et des recherches qui ont été faites en

* Hosszúdad kör a sarcophag-képe. Sarcophag egyiptomi néven RaN; mely *nevet* is jelent.

** De hieroglyphicorum origine et natura. Cantabrig. 1816.

*** Hieroglyphics arranged by Thomas *Young.* 1823. Második kötete 1828-ban jelent meg.

Égypte pendent l'expédition de l'armée française. IX. vol. gr. fol. Paris, 1800.» Új korszakot nyitott e mű az egyiptomi régiségtanban: a hieroglyfák megfejtése körül azonban semmi, vagy ennél is kevesebb történt. Az okosabb archæologok hallgattak, s mások badarságokat írtak össze. Egyik (Pluche apát) naptári jegyeket keresett a hieroglyfákban; a másik merő jelképeket vagy betűket; volt a ki rebusnak gondolta. Nem sokkal bölcsebb Klaproth magyarázata, a ki megrövidített acrologikus írást látott a hieroglyfákban, a minőt a pénzeken és némely fölíratokon találunk. Részemről említésre sem tartanám méltónak e képtelen állítást, ha egy közelebb megjelent franczia mű föl nem újítaná.*

Young Tamás végre méltó követőre talált *Champollion* franczia tudósban. Champollion 1791-ben született, s korán a keleti nyelvek, névszerint a kopt, tanulására adta magát. Már 1807-ben, 16 éves korában munkát írt Egyiptomról, mely mű 1814-ben bővítve újra megjelent.** Két évvel utóbb, 1809-ben, a grenoblei egyetemen találkozunk a még alig 18 éves ifjuval, mint tanárral. Fölfüggesztetvén a grenoblei egyetem, Champollion egész szenvedélylyel folytatta kopt tanulmányait, s kopt szótárt és nyelvtant írt saját használatára, mely soha sem látott világot. 1821-ben jelent meg első munkája a hierati írásmódról;*** mely műben, «hosszas tanúlmány» után,

* L'hiéroglyphic se compose de sigles acrologiques. Paris, 1853. — Vesd össze Klaproth 1827-ben megjelent levelével: «Lettre sur la découverte des hiéroglyphes acrologiques, adressée à M. le Chev. de Goulianof».

** L'Égypte sous les Pharaons. Description géographique. Paris.

*** De l'écriture hiératique des anciens Égyptiens.

azon nézetét fejezte ki, hogy a hieroglyfák merőben jelképes ábrák. A következő évben mindazáltal, hihetőleg Young nyomozásai folytán, visszavonta ezen nézetet M. Dacierhez írt levelében, melyben Young első fölfedezését birálta, tovább fejlesztette s nehány tulajdonnevet jól elolvasott. 1823-ban adta ki «Panthéon Égyptien»-jét, melyre következett 1824-ben: «Précis du systéme hieroglyphique des anciens Égyptiens.» Úgy hivé most már, csupán a tulajdonnevek írvák hangjegyekkel (phonetice), a többi hieroglyfák irásmódja kivétel nélkül ideographikus vagy jelképes (symbolikus). A hangjegyek pedig, mint az írásban, azon hangot fejezik ki, melylyel a nép neve kezdődik. A rövid önhangzókat többnyire elhagyják, s csak a hosszúkat jelölik hieroglyfákkal. Ime a nézetek, melyeknek alapján Champollion rendszere kifejlett. Ha nem is tökéletes rendszer, kétségtelen előhaladás a tudomány terén. Champollion ugyanis minden képnek csupán egy hangot tulajdonított, s a Young által feleslegeseknek tartott ábrákat is hangértékkel ruházta föl. Ide járúl, hogy több névgyűrűt egybevetvén, sok új hieroglyf ábrát fejtett meg, nem egy nyelvtani alakot hozott tisztába.

Ez eredményt látva, újra föléledt a tanulási vágy, s nyelvészek és régiségbuvárok annál nagyobb szenvedélylyel fordultak ismét a hieroglyfák körüli nyomozásokra, minél több egyiptomi régiség jött keletről koronkint az európai muzeumokba. S midőn Champollion 1823-ban az épen Turinba érkezett gyűjteményt megtekinteni átkelt az Alpokon: tanítványai, névszerint Rosellini, annyira ismertté tevék immár a mester nevét, hogy a legnagyobb kitüntetéssel fogadták, a merre járt. Nem volt ugyan képes Rómában a már érintettük obeliszkek fölíratait leol-

vasni:* ez utazás mindazáltal meghozta gyümölcsét. Valószínüleg előmozdítá azon szándékot, melyet Rosellini érlelt meg a toscanai herczegben. Az egyiptomi tudományos expeditiót értjük, mely peldát a francziák is követték utóbb. Mind Champollion, mind Rosellini sok érdekes anyagot gyűjtöttek Egyiptomban; s haza jövén, Rosellini a polgári, Champollion a történeti emlékek feldolgozására vállalkozott. Azonban a mestert 1832-ben elragadta a halál; s az olasz tanítvány vállaira nehezült a föladat egész súlya. Ime a nagybecsű munka czíme: Monumenti dell' Egitto e della Nubia, designati della speditione scientifico litteraria Toscana in Egittu etc.; dal Ipp. Rosellini. P. I. Monumenti storici. P. II. Monumenti civili. 1832—1839. Mindemellett Francziaországban is megjelentek utóbb: «Monumens de l'Égypte et de la Nubie d'aprés les dessins exécutés sous la direction de Champollion le Jeune etc. 1837—1840». Fontosabbak azonban Champollion azon művei, a melyeket hátrahagyott íratai közől halála után adtak ki: tudniillik az ó-egyiptomi nyelv grammatikája (1836—1841) és szótára (1841—1844). Azon nyelvtanról mondá a mester egyik tekintélyes tanítványa, Lepsius, hogy örökre alapműve lesz az egyiptomi nyelvészetnek; míg Champollion rendszerének ellenei szintén elismerik, hogy nyelvtani alakjai és szabályai többnyire hibátlanok, s az érintett mű ez okból nagyon előmozdította a hieroglyfák tanulását.**

Csalódtak mindazáltal, a kik azt hitték, hogy Champollion nyelvtanával kezökbe adva a kulcs Egyiptom összes irodalmához. A mester legjelesebb tanítványai sem

* Ungarelli is hibásan magyarázta e fölíratokat.

** Uhlemann.

voltak képesek e rendszer alapján folyvást fordítani bármely fölírat szövegét. A rosettei kő felírata sok ideig megfejtetlen maradt. Bunsen, az «Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte» * nagynevű írója, maga bevallja, hogy nincsen, a ki ama rendszer szerint a «Halott könyvből» egyetlen fejezetet el tudna olvasni. Hasonlóan nyilatkozott egy franczia tekintély, Rougé, mondván, hogy bizonyos írat megfejtése lehetetlen, a mint az egyiptomi tudományt Champollion hagyta. Lepsius, az 1842—45-diki egyiptomi expeditio tudós vezetője, Cheops pyramisán hieroglyfákkal hosszú fölíratban örökítette a porosz expeditio emlékét, — a nélkül hogy mindez ideig egyetlen régi fölíratot összefüggőleg lefordított volna. Mi több, még 1855-ben is nyiltan bevallá a berlini akadémia előtt, hogy vannak fölíratok, melyeknek, a tudomány mostani állása mellett, tartalmát sem gyanítja.

A tudomány jelen állása alatt Champollion rendszerét értette a tudós ægyptolog. E rendszer szerint, mint tudjuk, minden hieroglyf szövegben tárgy- és jelképek váltakoznak phonetikus jegyekkel. E nézet ellenében egy iskola állott elő az utóbbi évtizedekben, mely *Seyffarth* Gusztávot mondja mesterének. Alapítója sajátlag *Spohn* Fridrik Ágost Vilmos, lipcsei nyelvész, Young kortársa (1792—1823). Korán elhalván, tanítványa, Seyffarth adta ki műveit.** Spohn e munkákban azon elvet állítá fel: hogy mind a demotikus, mind a hierati írásmód határozottan phonetikus jegyekből áll. Ez alapon folytatta Seyffarth vizsgálatait, s habár 1826-tól 1846-ig változtatta

* Megjelent eddig öt kötet. 1845-től.

** De lingva et litteris veterum Aegyptiacorum. Lips. Vol. I. 1825.; Vol. II. 1831.

is egyben és másban nézeteit; s maga elismeré utóbb ama bölcselmietlen föltevés helytelenségét, — a mit Champollion méltán tőn nevetségessé, — mintha tudniillik a hieroglyfák egyszerű betűkből a szépírás ékesítése által állottak volna elő: volt egy pont, a mihez 1826 óta folytonos következetességgel ragaszkodott: mely szerint a hieroglyfák írása egyáltalában phonetikus. Utóbbi munkái, melyek 1840-ben és 1843-ban jelentek meg, mind tisztábban és határozottabban formulázzák e nézetet Champollion rendszerével szemközt.* E munkák nem nagy figyelmet ébresztettek kezdetben. A legjelesebb régiségbuvárok és nyelvészek magában Németországban is folyvást Champollion követőinek mondák magokat. Így Lepsius, ki — mint Uhlemann megjegyzi — már «alphabetről» beszél** s mégis a franczia mester szavára esküszik, mint a kinek csak módosítja nézeteit. Kétségtelen, hogy a franczia mester tanítványai több buzgalmat fejtettek ki a régi emlékek gyűjtésében, mint a mennyi ismeretet tanúsítottak azok megfejtésében. Többnyire magyarázat nélkül jelentek meg a hieroglyfák ujonnan talált szövegei. Így azon «halott-könyv», melyet fennebb érinténk, s a melyet Lepsius adott ki.*** E század kezdete óta ugyanis az egyiptomi sírüregekből sok papirtekercs jött az európai muzeumokba, az istenek képeit, bucsukat és más szent cselekvéseket ábrázoló vignette-ekkel, mely papyrok hie-

* Lásd: Alphabeta genuina Aegyptiorum etc. Lipsiae. 1840. Grundsätze der Mythologie und der Hieroglyphensysteme. Leipz. 1843. Alapelveiben e műben is sok a tévedés, sok a mi bölcselmietlen.

** Lettre sur l'alphabet hieroglyphique. Rom. 1837.

*** Das Todtenbuch der alten Aegypter, nach dem hieroglyphischen Papyrus in Turin, herausg. von R. Lepsius. Berl. 1842.

roglyfái vonalokkal elkülönzött s vörös betűkkel kezdődő fejezetekre oszlottak. Ezek az úgynevezett «halott-könyvek». A legnagyobb példány* e papyrok közől, a mely Turinban van, s a melyet Lepsius adott ki magyarázó bevezetéssel, de — fordítás nélkül. Az előszó ellen is kifogásokat tőn ugyan utóbb Uhlemann; de legkiáltóbb körülmény volt itt a fordítás hiánya. Ugyanazon évben, midőn a turini papyr megjelent, indúlt Lepsius keleti utjára, azon expeditioval, melyről fennebb szóltunk. Midőn ez expeditio visszatért (1845), épen alakúlási ünnepélyét üllötte a német keleti társaság.** A második ülésben Seyffarth azonnal oda dobta a keztyűt Champollion követőinek. A hyeroglyfák, tanítá Champollion, a tulajdonneveket és nehány kevés szót kivéve, *jelképes* ábrák; Seyffarth szerint *phonetikus* jegyek, majdnem kivétel nélkül. Champollion elvűl állítá föl, hogy egy hieroglyfnek nem tulajdoníthatni több különböző hangot; s Seyffarth szerint ugyanazon ábra gyakran fejez ki több hangot vagy betűt. Champollion rendszerében két vagy több hieroglyf soha sem vehető egy egyszerű hang helyett; míg Seyffarth azt vitatja, hogy két vagy több kép is egy hangot jelent néha. A fölíratok nyelvére nézve is eltértek egymástól. Champollion az új egyiptomi vagyis kopt nyelvet vette alapúl a hieroglyfák magyarázásában, a mely nyelv a chaldæustól lényegesen különbözik; Seyffarth szerint viszont a szent dialektus az alap, vagyis a chaldæus ős nyelvvel rokon ó-kopt nyelv. S ez okból, úgy hivé, hogy a 25 betűből álló régi chaldæi alphabet a hieroglyf írás alapja. Ez elvek alapján közlötte Seyffarth

* 57′ és 3″ hosszú.

** Deutsche Morgenländische Gesellschaft.

a turini «halott-könyv» fordítását, fölhiván Lepsiust, fordítson le csak egy fejezetet az érintett papyrus szövegéből Champollion rendszere szerint. Nem tevé; hanem a helyett megtámadta Seyffarthot. Polemia fejlett ki, mely foly maiglan, midőn az új iskola alapítója már elvonult a küzdtérről. Megunta az ó világot s Amerikába költözött, két munkát hagyván maga után, melyek közől az egyik az elméletet képviseli, teljes végső kifejlésében; s a másik az elmélet helyességéről akar bizonyságot tenni. E munkák czíme: «*Grammatica Aegyptica*» és: «*Theologische Schriften der alten Aegypter* nach dem Turiner Papyrus, Gotha, 1855».

Most a tanítványok közt folynak a viták.

Míg a tekintélyesebb ægyptologok folyvást Champollion rendszerét hirdetik; Wilkinson példáúl, kinek annyit köszönhet az egyiptomi régiségtan,* legújabban is** azon állítással lépett föl, hogy az írásfejlődés stádiumait — a tárgy- és jelképeket s a hangjegyeket — mind együtt találjuk a hieroglyfákban; s míg Lepsius óvakodnunk int a hieroglyfák folytonos fordításától, mivel ez írásmód «lényegesen ideographikus, s a phonetikus elem csak járulék»:*** vannak, habár kevesebben, a kik annak tulajdonítják az egyiptomi fölíratok magyarázásában tapasztalt csekély eredményt, mivel a muzeumok őrei többnyire Champollion követői. †

Seyffarth iskolájából Uhlemannt kell főleg kiemelnünk, ki miután mindkét rendszert legnagyobb mestereitől tanulta ismerni, első munkájában határozottan

* Manners and customs of the ancient Egyptiens 1848—1851.

** Rawlinson Herodotusa magyarázatában. II. Vol.

*** Über eine hierogl. Inscr. im Tempel zu Edfu, 1855.

† Így Wuttke.

Seyffarth alapnézetét fogadta el.* Alapnézetét: mondám; mivel egyebekben egyet és mást lényegesen módosított. A hieroglyfák megfejtésénél következő szabályok követendők az érintett munka szerint: 1. A tulajdonnevek és sok más szó, mint már Champollion megjegyezte, majdnem kivétel nélkül alphabetikus hangjegyekkel írvák. 2. Minden hieroglyf szótagilag mindazon mássalhangzókat kifejezi, a melyeket a kép régi egyiptomi neve magában foglal. A sarkophág példáúl: *ran* = RN betűket fejezi ki. Innen a sarkophágot ábrázoló hosszúkás kör a tulajdonnevek körül. 3. Tévedések és kétértelműségek kikerülése végett bizonyos határozó vagy megkülönböztető jegyekkel éltek az egyiptomiak, és pedig: *a)* nemi határozókkal (déterminatifs génériques), a szók bizonyos osztályainak jelölése végett, mint nyelvünkben is mondjuk Pest *város*, medve *csillagzat*, tölgy *fa*; *b)* phonetikus határozókkal (diacritica), a szótagjegyek helyes kimondásának biztosítása végett, midőn bizonyos hieroglyffal kifejezett mássalhangzókat más ábrával is kifejeztek. Példáúl a kigyó = ST után még kezet is festettek T. 4. A nyelvtani formák majd nem kivétel nélkül phonetikus, és pedig a legismertebb hangjegyekkel írvák. A hieroglyfákban a suffixumok a nevek vagy igék után állanak; a koptusban a szótörzs előtt. Például a hieroglyfákban: *uro*-i (királyom), s a kopt nyelvben *pauro* (királyom). Már csak e különbség is feltünteti, mond Uhlemann, mennyire hibásan vitatta Champollion az ó egyiptomi nyelv egységét a kopttal. Lehet-e képzelni, hogy ugyanazon nyelv három

* De veterum Aegyptiorum lingva et litteris sive de optima signa hieroglyphica explicandi via atque ratione. Uhlemann, Lipsiae 1851.

évezreden által változatlanúl tartsa fenn magát a nép szájában? Seyffarthnak tehát, jegyzi meg Uhlemann, igaza volt, midőn a régi egyiptomi nyelvre gondolt, mint a mely szerinte közelebbi kapcsolatban állott a chaldeus-zsidó nyelvhez, mint az újabb kopt. Ezzel azonban épen nem sorozza Uhlemann a sémi nyelvek közé a régi egyiptomit. Már Mózes megkülönböztette a semiták és kámiták törzseit, s a kámiták négy fő törzséből egynek mondja Mizraimot. Az újabb nyelvtudomány helyesli ez osztályozást. Mi az ó és új egyiptomi nyelv viszonyát illeti: kétségtelen, hogy az ó egyiptomi szók nagy részét feltaláljuk a kopt nyelvben. E két nyelv egyezése a két nyelvvel közös gyökszókra értendő leginkább. De a nyelvtani formák jobban ki vannak képezve a kopt nyelvben, mint az ó egyiptomiban. Az ó egyiptomi nyelv nyers volt még, első fejlődésében levő. Szógyökei, törzsszavai átmentek ugyan a koptba, de e nyelv már a görög érintkezés tetemes befolyását is mutatja. Azonban a kopt nyelv sem élő immár; magok a kopt keresztyének is alig értik, s egyházi énekeik, liturgiájuk olvasása közben minduntalan az arab szövegen jár a szemök. A mennyire pedig a kopt irodalmat eddig ismerik: tisztán egyházi, vallásos. Miből következik, hogy sok tárgy, sok eszme van, a melyről a kopt szótárak nem nyújthatnak fölvilágosítást. Nem kis akadály a hieroglyfák magyarázatában. Olykor-olykor kisegíti a nyomozót a zsidó nyelv, — nem mintha rokon volna az ó egyiptomi nyelvvel, de a két nyelv erős érintkezés nyomait mutatja.*

* A zsidó mértékek műszavai például, — hogy egyebeket mellőzzünk, — melyekkel Salamon temploma le van írva, merőben megfelelnek az ó egyiptomi mértékek neveinek.

Ezeket kifejtvén, a Champollion és Seyffarth rendszere közt, az előbbinek 1840-ben megjelent nyelvtanát s Uhlemann 1851-ben kiadott munkáját tartva szem előtt, a következő pontokban tünteti föl Uhlemann a különbségeket:

CHAMPOLLION: *	UHLEMANN:
1. A hieroglyfák nyelve az új kopt.	1. A hieroglyfák nyelve a koptból magyarázható, mivel az utóbbi az előbbinek származéka. Némely esetben a sémi nyelvek is nyújtanak felvilágosítást.
2. A hieroglyfák részint jelképes (symbolikus), részint phonetikus jegyek.	2. A hieroglyfák kivétel nélkül phonetikus jegyek, és pedig részint betűk, részint szótagiak (syllabarisch).
3. A phonetikus ábrák azon betűt fejezik ki, melylyel ez ábrák nevei kezdődnek. Soha sem jelentenek különböző hangokat.	3. Egy kép néha különböző hangot fejez ki, mivel két jelentése van. Így a kosár: NeB = *úr* és NiBi = *minden*. Oly szavaknál, melyek önhangzóval vagy H betűvel kezdődnek, a következő mássalhangzót használják acrophonice.
4. A határozó ábrák (determinativa) nem mondatnak ki, csak a megelőző, phonetice írt szót ábrázolják képben, vagy a fogalmak határozóiul szolgálnak.	4. A Champollion-féle határozók mindig kimondandók. Ezeken kívül vannak phonetikus határozók (diacritica), melyek a megelőző szó mindenik, vagy legalább utolsó mássalhangzóját ismétlik, hogy ekkép könnyítsék kimondását.**

* 1840-ben kiadott nyelvtana szerint.

** Ez elvek alapján így osztja fel Uhlemann a hieroglyfákat: 1. Alphabetische Hieroglyphen. — 2. Homonymische Hieroglyphen. — 3. Determinativa: *a)* Generelle Determinativa; *b)* Phonetische diacritica. — 4. Grammatische Zeichen.

E két nézet között közepett áll mintegy azon iskola, mely a nélkül, hogy feladná a jelképes ábrákat, mindig több-több szótagjegyet ismer el, s bár még Champolliont mondja mesterének, mindinkább közeledik Seyffarth rendszeréhez. Aegyptológiájában kimutatja Uhlemann, hogy a franczia mester tanítványai közől csak ezek voltak képesek eredményt mutatni föl a hieroglyfák olvasásában. Legtöbbre ment Brugsch, a kiről már fennebb megírtuk, hogy a demotikus nyelvjárás és írás fejtegetése körül sok érdemet szerzett. E férfiú volt első, a ki a rosettei fölirat hieroglyfáival is megküzdött (1851.) tetemes botlásokkal, mint Uhlemann kimutatja,* de már némi sikerrel. E fordításban ugyan Champollion tanítványának vallja magát Brugsch; azonban a szótagi (syllabaris) ábrák egész jegyzékét írja ki Seyffarth munkáiból. Szerencsésebb volt Brugsch egy hykszos korbeli okírat magyarázásában,** mit annak tulajdonít Uhlemann, mivel e magyarázat közben egyszer sem fordúl immár elő e szó: «symbolisch». Rougé — mond Uhlemann — elég őszinte volt bevallani, hogy az ahmesi sírirat nem volna lefordítható a tudomány azon állása szerint, melyben Champollion hagyta; s több hieroglyfának, melyet betűjegynek vagy ideographikus ábrának vélt mestere, szótagi jelentést adott. A jelképektől azonban még sem térnek el. Ingatagság! mond Uhlemann; innen van, hogy ugyanazon hieroglyfát máskép magyarázza Brugsch és Rougé. S míg egy röpírata czímén egész pathoszszal kérdi Uhlemann Champollion tanítványaitól: Quosque tandem? szemökre veti

* Uhlemann Handbuch der ges. Aegyp. Alterthumskunde. Leipzig. 1857. I. Theil. 193. s következ. l.

** Deutsch. Morg. Gesellschaft 1855-ki folyóiratában.

egy másik művében, hogy tanítójuk szoros rendszere szerint mindeddig csak összefüggésökből kikapott töredékeket tudtak megfejteni; fölmutatja végre ama töredékek ellenében a rosettei fölirat teljes fordítását.* «Ha — úgymond — alaptalan e megfejtési kisérlet; ha az egyiptomi hieroglyfák csakugyan jelképek s nem betűket és szótagokat kifejező ábrák: akkor a legnagyobb mestermű volna a világon ezen 20 ívnyi magyarázat, alphabettel és glossariummal ellátva, a hol minden kép szorosan mindig ugyanazon betűnek vagy szótagnak van véve, minden a kopt szavakból van kimagyarázva, és pedig úgy, hogy az egyiptomi nyelvű fölirat egyező a görög szöveggel!»

Így áll jelenleg a hieroglyfák tudománya.

S miután a tudomány utolsó szavát hallottuk ez ügyben, ideje immár belépnünk az épület előcsarnokába, melynek föliratait vizsgáltuk.

* Lipcsében jelent meg 1853-ban.

II.

EGYIPTOM VALLÁSA ÉS TUDOMÁNYA.

Időszámításunk előtt legalább is a harmadik * évezredbe vezetnek vissza bennünket a gizehi legnagyobb gúlák, melyeket Chafra és Menkere építettek. S az abusiri, sakkarai és dasuri pyramis-csoportokban még régibb művekkel találkozunk. Nem is lehet másként, mond egy szellemdús utazó; ** ily épület terve oly kevéssé villan föl egyszerre, mint az Ilias, mely szintén utolérhetlen nagyságban áll az irodalmak kezdetén. Egy pillanat a gúlák benső folyosói építésére, a csiszolt gránitdarabok bámulatos egybeillesztésére, — egy tekintet e gúlák mellett a sziklasírok fínom építészetére, melyek képekkel és írással oly dúsan ékesítvék, egyetlen pillanat az oszlopok már kifejlett stylusára, s a sírokban a legrégibb időkből fenmaradt szobrászati tárgyakra: *** — meggyőzhet bennünket, hogy immár előhaladott míveltség emlékei álla-

* Bunsen, Lepsius stb. szerint a negyedik évezredbe.

** Geschichte der Kunst in ihrem Entwicklungsgang durch alle Völker der alten Welt hindurch, auf dem Boden der Ortskunde nachgewiesen von Julius *Braun*. Erster Band. Wiesbaden, 1856.

*** A Louvreben.

nak előttünk ama művekben. Az ó birodalom alakulása, Menes alatt, kétségtelenűl századokkal megelőzte az érintett pyramisok építését. Ily műveket, hasonló czélokra, oly roppant erőkkel, csak a már megerősödött királyság alkothatott. S midőn az ó birodalom alakult, rég ki volt már fejlődve Egyiptom társadalmi rendszere, és saját hitnézetein alapuló civilisatiója.

Ha e társadalom és polgárisultság eredetét kérdezzük: az istenekre utalnak a hagyományok, mint a kik a faraók előtt uralkodtak Egyiptom fölött. Látni fogjuk, hogy az utolsó istenkör hitregéiben, melyeknek színhelye alsó Egyiptom, egy királyi család történeteinek nyomait keresik némelyek. S e mondák szerint már Egyiptom Dionysusa, Osiris, azért kel útra, hogy más népekre is kiterjeszsze népe míveltségét.

A történetíró, ki a népek őstörténeteit nyomozza, rendesen úgy jár, mint az utazó, ki a Nil völgyét meghaladva, egyszerre csak a végtelen puszták sivatagát látja szeme előtt, — *délibábjaival.* Megállapodik tehát az élet, a való határinál; s visszafordulván, bölcselkedő szemekkel vizsgálja a népet, s vizsgálja a földet, a melyen, és az eget, mely alatt ama nép ősmíveltsége kifejlett. S a történet-philosoph szeme előtt föllebben az isisi fátyol.

A népek géniusza, s a természeti viszonyok, melyeknek szemléletéből vették első benyomásaikat: — imę a mívelődés első tényezői.

Egyiptom őslakóit illetőleg, nem vitatom, mennyiben alapos vagy alaptalan Sharpe Sámuel * észrevétele, hogy a gabonafaj, a rizs, a szarvasmarha mind idegen földről

* Egyiptom történetében, mely angolból fordítva csak most jelent meg németül.

került a Nil völgyére; s a benszülött lakosok oly kevéssé voltak képesek a mívelődésre, mint saját égaljuk termények. A várnarendszer, mely Egyiptomban szintén alapja lőn a társadalomnak, mint Indiában, nyilván arra mutat, hogy az áfrikai benszülöttek, kik Abisszíniából jöhettek alá, korán idegen, ázsiai bevándorlók uralma alá jutottak. Morton vizsgálatai az egyiptomi koponyák körül szintén igazolják a fajok vegyületét. De bárhonnan jöttek a mívelődés első csirái a Nilvölgybe, kétségtelenül itt fejlődtek ki e magvak; s a növény, mely azokból fölsarjazott, minden bizonynyal ez égalj terménye.

Már Ritter megjegyezte, hogy nem ismerünk népet, melynek míveltsége inkább magán hordaná a helyi viszonyok bélyegét, mint az egyiptomi népé. Valamint az egyiptomi istenkép — úgymond — csak az egyiptomi porphyrban valósággal egyiptomi: úgy az egyiptomi nép is Egyiptom földéhez kötött, a Nilvölgy természetét magán viselő ősnépe a földnek. Minél tovább haladunk az egyiptomi míveltség fejtegetésében: annál inkább érezzük a nagy geograph szavainak igazságát. Látni fogjuk, hogy e míveltség, egyes meglepő hasonlatok mellett is, — mint a várnarendszer, a lélekvándorlás tana, stb. — lényegesen különbözik mind az árja, mind a sémi népek míveltségétől; miként azon nép nyelve is, mely a Nil völgyét polgárosította, külön nyelvcsaládra utal. A régiségtan és az újabb nyelvtudomány egyaránt kimutatják az egyiptomi polgárisodás eredetiségét, önnálló fejlődését; míg a legújabb chronologiai nyomozások, habár ezredévekben különböznek is egymástól,* egyeznek annyiban, hogy mesz-

* Az első egyiptomi király, Menes, korát különböző időre teszik különböző írók, a szerint, a mint a dynastiák egy részét

szebb viszik vissza az egyiptomi történetek szálait bármely nép történetei kezdeténél.

Nem tudom, Herder vagy Schlosser volt-e első, a ki megjegyezte, hogy nagy folyók völgyében állottak elő az emberiség legrégibb társadalmai. A Sárga folyam mentén találjuk a chinai míveltség kezdeteit; a Ganga mellett látjuk emelkedni India legrégibb városait. A felső Indus, s az Oxus és Jaxartes vidékeire vezetnek vissza az árja népek legrégibb hagyományai; az Eufrates öntözte a sémi népek első vetéseit. A Nil völgye szintén már természettől az emberi míveltség egyik legősibb székhelyéül volt rendelve. Itt fejlett ki a kusita vagy kámi népcsalád legfőbb képviselőjének polgárisodása.

Sajátlag a Nil folyam képezi azon viruló völgyet, melyet Egyiptomnak nevezünk.* Forrásait e folyamnak

egymás után sorozzák, vagy egymás mellé, mint a melyek egy időben uralkodtak Egyiptom külön részei fölött. Henne 6117 évvel megy vissza Kr. e. Mások adatai ekkép állanak: Lesuer 5773; Böckh 5702; Lepsius 3893; Bunsen 3643; Seyffarth 2782; Pritchard 2400; Knötel 2387; stb. A történetírók leginkább Bunsen és Lepsius adatait fogadják el.

* Αἴγυπτος a rosettei feliratban *Kah-Ptah* (Phtha vagy Ptah: Hephaestos isten földe). A mássalhangzók, melyek e név fő alkatrészeit teszik: KPT a mai *kopt* névben maradtak fen. Másik neve Egyiptomnak, az emlékek szerint is, *Erez-Cham* (Cham földe). Ennek megfelel a görög Chemia (Plutarch), s a rosettei és más feliratokban *chemi* vagy keme. Plutarch szerint a föld fekete színéről nevezték így országukat az egyiptomiak. S *kem*, cheme a kopt nyelvben is = fekete. «Et viridem Aegyptum *nigra* fecundat arena»: írja Virgil. Végre szokott neve Egyiptomnak a sémi népeknél az arab *Misr*, a héber *Mizraim*, a szir *Mezren*. Némelyek szerint a zsidó *mazar*-ból (kiterjeszteni) ered e név és sík földet jelent; mások a következő egyiptomi szókból származtatják: *ma-*

szintoly hasztalan keressük, mint az egyiptomi míveltség kezdetét. Két folyam egyesülése képezi, melyek Kartum városánál, Nubiában, folynak egybe. Az egyik, az úgynevezett fejér folyam (Bahr el Abiad), ismeretlen távolban ered valamely hegyről, melyet az egyenlítő daczára, örök hó fed; s részint ős erdőkkel benőtt hegyes vidékeken, részint buja fű-lepte síkokon által foly. Partjain néger törzsek tanyáztak; s a fányi magas fű és kuszó növények közt, meg a sűrű atán- és sykomor erdőkben elefánt, oroszlán, hiéna, szarvorrú, czebra és óriáskigyó, magában a folyamban pedig már krokodil és nil-lovak lakoznak. A másik, a keleti vagy «kék folyam» (Bar el Ayrek), mint nevezik, Abisszinia fensíkjain ered, 12,000 lábnyira a tenger színe fölött, s czédrus erdőkkel és gyümölcsfákkal díszlő hegyháton keresztűl oly vidékeken foly, hol a kuszó növények és sűrű bokrok közől legyezőlevelű pálmák s más óriási fák emelkednek, melyeken tarka tollú madarak és majmok ugrálnak. Abisszinia lakói már elütnek a négerfajtól, testalkatuk szerint a kaukazusi fajhoz sorozandók, míg nyelvök sémi népekkel mutat kora érintkezést. Az utóbb nevezett kis folyam, melynek partjain e népfaj lakik, viszi alá a jóizű ivó vizet az abisszíniai hegyekről. A mint e kék folyam ama másikkal, a fehér folyóval egyesűl, egyideig össze nem zavarodva folyván habjaik, — Nil nevet vesz föl. Nubián keresztűl majd sivár homokterek érintik a Nil partjait, majd kopár hegyek állanak utjába, úgy, hogy több zuhatagon által folytatja folyását, míg Syene pálmaerdeinél Egyiptom határát

zor : erős hely, és *met-uro :* királyság. A Nil folyam neve valószinűleg a héber *Nahal*, mely folyót jelent. Fordítása az egyiptomi névnek: *jaro, jero :* folyam.

éri el. Itt utolszor törnek meg habjai, Phylæ és Elefantine nevű gyönyörű szigetek közt, a feltornyosuló gránitsziklákon. Ezentúl változik a föld természete. Az általunk vázolt míveltség szinhelyére értünk. Egy hosszú völgy terűl el szemünk előtt, sziklás, kopár hegyek között, melyek keleten a Vöröstenger fövénypartjai ellen védik, a nyugoti oldalon a sivatag sárga futó homokjának vetnek gátot, a melynek fövénye, kivált délnyugoti zivatar idején, elborítással fenyegeti a termékeny völgyet. E völgyben ama két hegyláncz közepett, hömpölyög a Nilus lassú méltósággal, s a régi Memfiszen vagy a mai Kairón alúl, két fő- és több mellékágra szakadva, foly a Földközi tengerbe. E folyamot és völgyét nem ok nélkül nevezte már Homerus ugyanazon névvel.* Egyiptomban csak ritkán van eső, patakok sincsenek; egyedül a Nilus évenkinti kiöntése termékenyíti földét. A Nil áradását a tropikus esőzések okozzák, melyeknek vize Aethiopián és Nubián által junius közepe táján érkezik Syenébe. Először is felső Egyiptomot önti el az ár, s onnan terjed tovább-tovább, úgy hogy augusztus, szeptember és október hónapokban már alsó Egyiptom földeit is víz borítja. A falvak és városok, mint megannyi sziget, emelkednek ki az árvízből. A visszatérő ár termékenyítő iszapot hagy hátra a földeken. S dúsan arat a magvető, a nélkül, hogy akár trágyára, akár ugarévre volna szükség. Mondanunk sem kell, hogy a termékenység csak addig terjed, a meddig a Nil árja: azontúl kezdődik a sivatag. A földmíves azonban csatornák, zsilipek, mesterséges öntözés által kiebb terjesztheti a tenyészet határait. Meg kell végre jegyeznünk, hogy az áradat idején sem pihen a föld. A víz járta téreken dúsan

* ὁ Αἴγυπτος ἡ Αἴγυπτος.

tenyész a rizs; s ha ezt learatják, akkor kerül a sor más gabonafajra.

A gabonaneműeken kivül, melyeket — a mint láttuk — a hódító faj vitt a Nil völgyére, dús tápszert nyujtott Egyiptom mocsárnövényei (Lotos, Papyrus) gumóiban és tőkocsányaiban, s a halak és vízi madarak végtelen sokaságában. Ide járulván utóbb a dús gabnatermés, bizton állíthatjuk, hogy két annyi ember is könnyen megélhet vala a Nilvölgyben, mint hasonló nagyságú teren Európában. Fában ugyan szegény volt ez ország; de ugyanazon iszap, mely a mezőket megtrágyázta, a napon szárítva, mint vályog és tégla, alkalmas építési anyagot nyujtott a népnek, míg a völgyet kétfelől szegélyező hegyek dús kőbányákat nyitottak a középületekhez. Ott volt a homokkő Silsilisnél, a mészkő Benihassan és Tura mellett, Memfiszszel szemközt; ott volt a syenei gránit s a szép alabastrom Antinoopolisnál stb. S ha tengeri hajót nem építhettek, míg a Libanon erdőségeiből és Ciliciából nem vittek be fát: a Nilhajózáshoz czélszerű anyagot nyujtottak a hatalmas kákafélék, melyek a Nilus partjain teremnek. A földmíves, kinek árkait évenként megtölté vízzel az áradat, szükségkép korán rájött a talp, tutaj föltalálására, mi aztán a csolnak, naszád és hajó készítésére vezette. Könnyíté a hajózást a folyón felfelé az északi szél, mely 9 hónapon át fú nappal a völgy hosszában; míg éjjel a víz mentében alá, úgy szólván, magoktól úszhattak a hajók. A magvető ekkép könnyű módon kicserélhette termékeit a városi termékekkel; s a kereskedés viszont előmozdította a városok keletkezését, fölvirágzását. Megannyi előny, mely által Egyiptom egyike lőn a legrégibb időkben polgárisult országoknak, a hol az ember legelőször tartotta érdemesnek elkeríteni egy-egy da-

rabka földet, mondván: ez az enyém. S mások ugyanezt tevén, kölcsönösen elismerték a birtok jogszerűségét, a tulajdont. Gyorsan növekedett a települők száma e földön, mely oly könnyű szerrel kielégítette szükségeiket, s annyira serkentőleg hatott az iparra. Pusztasággal levén körülvéve, hamar túlnépesült a Nil völgye; s a népesség kényszerítve lőn csatornázás, mesterséges öntözés utján új meg új tért foglalni a termelésnek, vagy iparüzéssel keresni kenyerét, a mely körülmény ismét nagy mértékben kifejté a kézi ügyességet s más-más mesterségek föltalálására vezetett. Innen magyarázható, hogy míg Arábia és Syria szomszéd tartományokban csak pásztor-csapatok széledeztek, egyik völgyből a másikba terelvén nyájaikat: Egyiptomban már sűrűn lakott a földmívelő nép, s népes városok borították a Nil partjait. Igen természetes, hogy a földmíves és városi nép között hamarabb kifejlett és fölvirágzott a polgárisodás, mint Assyria vadász törzsei, Nimrod unokái vagy a rabló arab csapatok közt. S habár a zsidó hagyomány szerint a földmíves Kain ölte meg a pásztor Ábelt; gyakoribb eset, hogy a szántóvető volt a megtámadott. Innen az egyiptomiak megvetése a kóbor pásztor népek iránt; innen zárkozásuk, magukba vonulásuk a szomszéd népek elől: innen egy részint míveltségöknek saját jellege.

Már fenebb mondók, hogy e míveltség, mint minden polgárisodás, a nép sajátságos hitfogalmain alapszik. E hitfogalmak viszont az embert környező természet, a föld és ég, szemléletéből állottak elő. A természetben nyilatkozó erők óriási hatalmának, s az emberi gyámoltalanságnak érzete ébreszti föl a míveltség legalsó fokán a vallásos érzést. A világegyetem látható, főbb részei, a bennök munkás erőkkel képezik a pogány

népek ős istenfogalmait, az úgynevezett cosmikus isteneket. Az egyiptomiakat az örök tiszta, csillagos ég a Nilvölgy felett, a ragyogó égi testekkel, s a Nilfolyam időszaki árapálya indíthatta először a természeti erők észlelésére. Egy hosszú oáz Egyiptom, melyet folyvást elborítással fenyeget a sivatag. Küzdeni a halál birodalma ellen, s támogatni az életet adó természeti erőket: ime a föladat. — S mely természeti tényezőktől függ leginkább a tenyészet, az élet a Nil völgyén? — A folyamtól e földön, s a naptól az égen. A termő iszapban, melyet a Nil árja lerak, a nap kelti ki a csirákat; általa van a physikai nemzés. A föld különböző állása a naphoz, vagy — a mint rég hitték — a nap szabályos járása a világtérben okozza a nap és év szakait; míg a Nil rendes árapálya önként vezetett az év felosztására: a tenyészet, aratás és áradat négy-négy hónapjára. A nap és a Nilfolyam levén ezek szerint a legfőbb tényezők, a melyeknek jótevő hatása legérezhetőbben nyilatkozott Egyiptomban: kétségtelennek látszik előttem, hogy a legrégibb vallásos tisztelet tárgyai is azok voltak a Nilus mentén.

Úgy hiszem, nem csalódom, ha különösen a nap kultuszában keresem az egyiptomi vallás kiindulási pontját, fő elvét mintegy. Menes előtt s azután is, bizonyos időnként, több államra oszlott Egyiptom. Ez államoknak, s a birodalom azokból alakult megyéinek (nomos) saját helyi istenei és papi testületei voltak ugyan: * de a nap

* A nomos-istenek legteljesebb jegyzékét találjuk *Brugsch* legújabb művében: *Die Geographie des alten Aegyptens.* Nach den altegyptischen Denkmälern zum ersten Male zusammengestellt und verglichen mit den geogr. Angaben der heiligen Schrift und den griechischen, römischen, koptischen und arabischen Schriftstellern. Leipzig, 1857. I. B. Nebst 58 Tafeln und 1 Karte.

tisztelete, egy vagy más alakban, el volt terjedve az egész Nilvölgyön. Az istenek egész csoportja van a legszorosabb összeköttetésbe hozva a nap eszméjével, különböző tüneményeivel, hatásával, részint származásilag, részint jelképileg. A Napisten legrégibb neve (Ra vagy Re) gyakran tétetik a nomos-istenek neve elé, tekintélyök emelése végett. S mint a chinai császár az «ég» fiának czímezi magát: az egyiptomi királyok legfőbb czíme volt: a «nap» vagy «nap fia».* Midőn elvégre az egyiptomi vallást rendszerbe foglalták: a napgolyó lett majd minden főbb istenség látható megtestesülésének jegye.

A nap és Nil-isten cultusa mellett a kosmikus (világrendi) istenek egész seregével találkozunk Egyiptomban. Bizton állíthatjuk, hogy a főbb istenek kivétel nélkül ily természetűek. A mythologok egyező nézete szerint három istenkör képezi Egyiptom pantheonját; s e három csoportban csak az utolsónak, mely Osiris körül seregel, van mythologiája. A többi istenek merő cosmikus fogalmak maradtak hitregék nélkül: a természet változó élettüneményeit kifejező nevek. A férfi istenekben különösen a nemző természeti erő van képviselve, s az istennőkben, mint az anyaföld, a fogamzó, szülő képesség. Igaza van tehát Hegelnek, midőn egyaránt félszegnek mondja a stoikus Chæremon állítását, a ki materialismusnak vélte

A legkimerítőbb mű Egyiptom föld- és helyiratára nézve. Az egykorú emlékek, nomos-pénzek s a görög-római hagyományok egybevetéséből állítja egybe a nomos-isteneket.

* «Phrah» vagy Pharaoh, mond Wilkinson, az egyiptomi «Pi-Re», a «Nap», memphitice Phra. A nap neve több áfrikai nyelvben ma is: airo, ayero, eer, uiro, ghurrah. Koptul: *ouro* = fény, világ, egy jelentésű a héber Aor-ral (honnan *Urim*). — Uhlemann szerint *farao* = *p-uro*: király.

az egyiptomi vallást, és az újplatonikusok nézetét, a kik merő idealismust láttak abban. A cosmikus lények és szellemi hatalmak szoros kapcsolatban állanak e vallásban, a nélkül, hogy az utóbbiak személyisége előtérbe lépett volna. A természet folyása s az istenek története egy és ugyanaz.*

E pantheistikus világnézlet mindinkább kifejlett, a mint a hitfogalmakat rendszerezték, mindamellett, hogy a cosmikus istenekhez utóbb mondaköri istenek járultak. Minden pogány hitkörben előállanak utóbb ilyen istenek és félistenek: a társadalmak első rendezői, az emberiség nagyjai, jóltevői vagy ostorai az ősidők homályában, a kiknek egyéni körvonalai azon arányban növekednek, a mint növeli tetteik nagyságát a hír, mely szájról szájra, nemzedékről nemzedékre száll. Hasonló arányban növekszik a bámulat, hála és tisztelet, vagy félelem, melyet irányukban éreztek, folyvást erősebb, — vallásos érzéssé. Hisz' a gyarló ember keleten már életökben kész istenítni uralkodóit. S a mondaköri istenek, mint látni fogjuk, a körülök csoportosuló hitregékkel háttérbe szorítják utóbb a népnél magokat a világrendi nagy isteneket. Nem így a papságnál. Ennek kebelében a világrendi istenek rendezése a természet szemléletével egy nyomon halad, míg a cosmogonia s a hitbölcselem teljesen kifejlik. E hitbölcselem, a természettudományi ismeretek fejletlensége mellett, alig lehet egyéb nagyszerű költeménynél, világeposznál, mely a világegyetem egész életfolyamát adja elő, s a melyet, az érintett hiányos ismeretek alapján, az emberi szív szükségeinek és vágyainak megfelelőleg alkot

* Hegel's Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Herausg. von Dr. E. Gans. Zweite Aufl., Berlin. 1840.

a képzelem. Az ekkép alakúlt vallásos szemlélet főbb részei: isten, világ, ember; ugyanazon tárgyak, melyekkel a philosophia is foglalkodik utóbb, midőn saját szárnyaira kelve, a hittantól különválik. Kezdetben, a kiindulási ponton, minden népnél egy és ugyanaz a kettő; s a hol külön papi várna a szellemi mívelődés egyedűli tényezője, nem is válhatik külön. Ezt láttuk Indiában; ugyanezt látjuk Egyiptomban.*

De míg Indiában a theogonia és cosmogonia törzsét a hitregék tarka virágaival boritá a képzelem, s az epikus korszak, mint láttuk, dúsan kifejté a mythologiát: az egyiptomi szellem korán elvont, bölcselmi szemlélődésbe merűlt, kevesebb engedményt tevén az érzéki felfogásnak. Innen az egyiptomi hitkörben az átlátszóság, a plastika hiánya.** Már fenebb érintők, hogy csupán az utolsó istenkörnek van sajátlag mythologiája. Mi okon ennek és csupán ennek, látni fogjuk alább. Legyen elég itt megjegyeznünk, hogy csalódik Weber, ha e körülmény okát, a többi istenkörökre nézve, a főbb istenek cosmikus természete mellett, nem az egyiptomi szellem érintett bölcselmi irányában, mely az epikus költészet terét is parlagon hagyta, hanem azon conservativ hajlamában kereste, mely nem erzett kedvet a hagyományos hiteszmék továbbfejtésére.***

* Egy volt a kettő, a hittan és bölcselem a középkorban is, midőn a papságnál volt minden tudomány. A tudományok fölöledésével s terjedésével önállóvá lett a bölcselkedés. Görögországban nem volt papi várna: e körülmény okozta egy felől, hogy a hitregék oly dúsan fejlődtek, s a philosophia szintén önállólag fejlődhetett.

** *Geschichte der Religion.* Sechs Bücher, von Dr. Joh. *Scherr.* II. Drittes und Viertes Buch. Leipzig. 1856.

*** *Allgemeine Weltgeschichte,* mit besonderer Berücksichtigung des Geistes- und Culturlebens der Völker und mit Benutzung

Az egyiptomi polgárisodás vélt mozdulatlansága eltűnik a tények tanulmánya előtt. A királyi névsorok és föliratok vizsgálata, ugyanazon társadalmi alapon, lényeges változásokat sőt forradalmakat tüntet föl Egyiptom intézményeiben; s ha a szobrokat és bas-relifeket különböző dynastiák idejéből egybevetjük, a művészet történetében is emelkedési és hanyatlási korszakokat különböztethetünk meg, saját jellemvonásokkal. Hasonló fejlődést tanúsít a vallás története. Az a kifejlett vallásos szemlélet, melynek töredékeit a régi íróknál föltaláljuk, bizonyára nem egy nap műve, nem is tegnap alakult társadalom első, naiv világnézlete. Sok idő folyt le, míg az ó világ eme legrégibb hitbölcselmi rendszere kifejlett. A fejlődés első mozzanata ott veszi kezdetét, midőn Áfrika fetisimádó őslakói hódítók uralma alá jutottak. Lényeges mozzanat továbbá a Nilvölgy polgárosítása történetében a papi várna, mint legfőbb társadalmi osztály, megalakulása. Korszakot képez végre az ország egységének megszilárdulása. Az egyeduralom épületével szükségkép együtt emelkedett az egyiptomi istenek Pantheonja, melyben a közös uralkodó alatt egyesített apró államok, megyék (νομοί) istenségei mindnyájan helyet foglaltak. Politikai tekintetek kétségkívül hatalmasan mozdították elő az országos székhelyek papi testületeinek igyekezetét, hogy bizonyos rendszerbe foglalják az ország szétszórt vallásos

der neueren geschichtlichen Forschungen, für die gebildeten Stände bearbeitet von Dr. Georg *Weber*. I. B. Leipzig, 1857. Igen használható kézi könyv, melyből e czikkek írása közben is átvettem egyetmást. Kár, hogy a tömérdek idézet, mely az egész munkát képezi, nincs szerves egészszé olvasztva; s ez okból távolról sem oly kellemes olvasmány, mint Duncker munkája: «*Geschichte des Alterthums*».

elemeit.* Így állott elő az istenek azon hierarchiája, melyről már a régi írók emlékeznek. Három istenkörről szólanak ez írók; az iránt azonban nagy a véleménykülönbség, mely istenek tartoznak egyik és másik körbe. Osirist például a harmadik oszályba sorozza Herodot, míg Manetho az első rendű istenek közt említi. Legnagyobb eltérést tapasztalunk az első osztálybeli istenek számára és neveire nézve.**

* A nomosok, mond Brugsch fenebb idézett nagy munkájában, megannyi államot képeztek az államban. Az egyes nomosok központjai voltak a nomarchák és helyi istenségek székhelyei. A helyi cultusok különbségéből politikai elkülönzés támadt, s a papi testületek azon voltak, hogy nomarcháik tekintélyét a királyi méltóságig, s főbb istenöket a többi nomos-istenek fölé emeljék. A dynastiák változása hol egyik, hol másik nomos-isten bukását vagy fölemelését vonta maga után.

** *Bunsen* szerint (Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte) három istenkör van, mindenik 12 istennel. Az *első* istenkörbe sorolja a következőket: 1. *Ammon*; 2. *Khem* (Panopolis nemző természetistene); 3. *Mut* (Leto, Bató istennője); 4. *Knęf* (Knuphis, a kosfejű isten); 5. *Seti* (Sate), Knef neje; 6. *Ptah* (a memfiszi világteremtő); 7. *Neith* (Saisban); 8. *Ra* (a nap, Heliopolisban), Ptah istent kettős alakjában kétszer említvén, egy békafejű istennővel, 10 istent állít föl. Még kettő hiányzik a 12-ből; ezeket nem tudja biztosan megnevezni. A *második* istenkörbe tartoznak: 1. *Khonsu* (Herakles); 2. *Thot* (Hermes); 3. *Atmu*; 4. *Pacht* (Bubastisban); 5. *Hathor* (Hether, Afrodite); 6. *Maú* vagy *Mu* (Ra fija, strucztollal); 7. *Ma* (Ra leánya, az igazság istennője); 8. *Tefnu* (Tefnet); 9. *Muntu* (Mandulis, Ra fija, karvalyfővel és a nap tányérával); 10. *Sebak* (Sevek) az ombosi krokodilisten; 11. *Seb* (Kronos); 12. *Nutpe* (Rhea). A *harmadik* körbe sorozandók: az Osiriskör hat istenalakja, maga Osiris, kettős alakban, mint al- és felvilági isten; Isis, Horus, Seth (Typhon), Nephtys, Anubis; továbbá Harpocrates és négy halálnemtő. — Lepsius megkülönbözteti a memfiszi és thebai tant. Az *első istenkörbe* számítja a következő isteneket:

Semmi kétség, hogy az istenkörök rendezésében a physikai vagy cosmikus összefüggés szolgált alapul. A természet közvetlen szemléletéből eredt istenfogalmakban cosmogoniai csirák rejlettek, melyekből a világalakulás elmélete szükségkép kifejlett. S a cosmogonia alapján fejlett ki aztán Egyiptom theogoniája és theologiája.

Azon töredékes adatokból, melyeket a régi íróknál elszórtan s a fenmaradt emlékeken találunk, mindeddig egy mythologgnak sem sikerült megírni az egyiptomi vallásos szemlélet olyatén rendszerét, mely ellen alapos ellenvetései ne lehetnének a kritikának. Úgy hiszem azonban, s e nézet naponkint terjed Németországon, legbölcselmiebb mű e részben a Röthé.* Az ægyptologok több-

A *memfiszi* tan szerint:

1. Ptah (Hephaestos).
2. Ra (Helios).
3. Mu (Ra fija) és Tefnet a (nap leánya).
4. Seb (Kronos, az istenek atyja) és Nut (Rhea, az istenek szülője).
5. Hesiri (Osiris, Dionysos) és (6) Hes (Isis, Demeter).
6. (7) Set (Typhon) és Nebti (Nephthys).
7. (8) Hur (Horos, Apollon) és Hathor (Afrodite).

A *thebai* tan szerint:

1. Amen (Ammon, Zeus).
2. Mèntu (Menth).
3. Atmu (Tum) Mentuval a nap két fő phasisa.
4. Mu és Tefnet.
5. Seb és Nut.
6. Hesiri és Hes. (Dionysos és Isis.)
7. Set és Nebti.
8. Horos és Habtor.
9. Sebak. Tennet és Penit (Pit) (Ra leánya).

* *Geschichte unserer Abendländischen Philosophie.* Entwickelungsgeschichte unserer speculativen, sowohl philosophischen

nyire csak philologok: Röth philolog és philosoph egyszersmind. Oly természetes, Egyiptom természeti viszonyai által annyira indokolt e rendszer, hogy — ha téved is egyben-másban — mindenki kénytelen elismerni, hogy csak így vagyunk képesek gondolni a Nilvölgy hitbölcselmét. Növeli e rendszer hitelességét a kiindulási pontok alapossága, a vallások fejlődése körüli nézetek helyessége.

Hogy a világ eredetét kimagyarázzák — úgymond Röth — főbb alkotó elemeire mentek vissza. Ily alkatrészei a világnak: az *anyag*, s az ebben munkás, éltető erő, a *szellem*. Ezek mellett feltünt az a végtelen terjedelem, a melyben létezik minden a mi van, s a melynek fogalma tartalmától elvontan is képzelhető: a *tér*. A napok, éjek, évszakok és esztendők szakadatlan lánczolata pedig szükségkép a végtelen *idő*-folyam képzeletére vezetett. Anyag és szellem minden a mi van; s térben és időben létezik minden a mi van. Nem csuda ez okból, ha a legrégibb szemlélődés előtt a világegyetem ama négy tényezője ugyanannyi őslénynek tartatik vala, mely öröktől fogva létezik. Azonban kellett lenni időnek, mikor ez ős lények világgá még nem fejlődvén ki, egységben voltak. E négy őslény egysége volt az *ősistenség*.

als religiösen Ideen von ihren ersten Anfängen bis auf die Gegenwart; von Dr. Edv. *Röth*, ordent. Professor der Philosophie an der Universität zu Heidelberg. I. Band: Die *aegyptische* und *zoroasterische Glaubenslehre*. E nagybecsű munkának, melyet az irodalom nagy kárára, a derék szerző be nem végezhetett, csak nem rég jelent meg a második része két vastag kötetben ily külön czím alatt: *Griechische Philosophie. Die ältesten Jonischen Denker und Pythagoras*. Röth nézeteit követi Braun a művészet történetében, melyet fenebb idéztem; úgy szintén Scherr a Vallások történetéről írt művében.

Nem egyszerű, nem csupán szellemi tartalmú ez ősistenség fogalma, hanem összetett: magva, csirája a leendő világnak. Az ősistenség — mond Plutarch * — még egy volt a világgal. Az alakúlt világgal ellentétben *alakulatlannak*, s az érzékelhető világgal szemközt, mint a melynek fogalmára csak következtetés utján emelkedhetett a gondolkodás, *elrejtettnek*, *Amun*nak nevezték ez ősistenséget, míg a világban megtestesűlt, kinyilatkoztatott istenek *hori*-knak mondatnak. *Amun*, az elrejtett ősistenség, volt az egyiptomiak legfőbb istene: oly szentség, a melynek nevét kimondani is szent borzadással tartózkodott az egyiptomi ember.

Ez ősistenség, a mondottak szerint, nem egyéb a négy őslény egységénél. E négy őslény név szerint: *Knef*, az ősszellem; *Neith*, az ősanyag; *Sevech*, az ősidő és *Pascht*, az őstér.** E négy őslény neve külön nemű levén, isteneiket is különböző neműeknek képzelték. Ősszellem és ősidő hímnemű; ősanyag és őstér nőnemű lények. A négy őslényből ekkép két pár lett: ősszellemet egybeadták ősanyaggal, s ősidőt a végtelen terjedelemmel.

Legfőbbnek tartá ez istenek közt az egyiptomi hitbölcselem *Knefet*, az ősszellemet, kit — e fensőségénél fogva — mint az ősnégység tagját, néha *Amun Knef*nek, elrejtett szellemnek is neveztek. Az egyiptomi szemlélet e szerint fölemelkedett egy fő lény fogalmára, a ki a világ előtt már létezett s annak fölötte áll. E szóval azonban: «szellem» nem azon elvont fogalmat kötötték egybe, a

* De Iside et Osiride, cap. 9.

** E szók etymologiai magyarázatát lásd Röthnél. *Knef* ezen törzsből származik: *nef* = flare, spirare. Megfelel a latin *spiritus*-nak, a magyar *szellet*-nek (Zrínyinél) és szellemnek. *Pasch*: chaos stb.

melyben ma értjük. A szellemet ők igen finom, légszerű állománynak képzelték ugyan, de még is csak térben levőnek. Másik ősistenség *Neith* volt, a görögök Athenája, az ősanyag, azon finom földrészekkel elegyes iszapos víz, mely az élet, a tenyészet csiráit rakja le a Nilvölgyben. Mint ősvíz a víz hieroglyfi jegyével ábrázoltatik; s felőle, mint ősanyagról mondja az ismert saisi fölirat: «én vagyok minden, a mi volt, van és lesz!» Ugyanez okból «nagyanyának» is hívják; s mivel a belőle származott világegyetem egyes részei megannyi istenség: «istenek anyjának». Harmadik tagja az ős négységnek az örök idő, *Sevech* vagy *Sebek*, a görögöknél *Chronos*. Az idő foga mindent elemészt: az ősidő ez okból nem csak alkotó, hanem egyszersmind romboló erő. Az egyiptomiak főleg az utóbbi oldalról fogták föl ez istenséget, mint a kitől származik minden ártalom, s az égető napban testesítették meg. Negyedik őslény végre a végtelen terjedelem, a sötét tér, *Pascht*: a kiterjedett; *Te neb ouou*: a terjedelem úrnője; *Menhai*: a korlátlan. A görög *chaosznak* felel meg, melynek régiebb, helyes értelme: «üres tér», «végtelen ür» volt. E végtelen ür sötét, miután a világosság csak a nappal állt elő. *Pascht* tehát, mint a világ előtt és azon kívül létezett sötét tér istene, *sötétségnek* (Kake, Chebe) is mondatik vala. Mindamellett, hogy a romboló idővel van összepárosítva, általában jó istenség, a legfőbb a három Erynnis közt, kik a világrend fentartói s minden gonosz tett megboszulói.* S mivel a tér az ősanyag minden szülöttét felöleli mintegy: szülésznőnek (Ilithya) is nevezték.

A szellem és anyag, idő és tér ilyetén egyesítése által

* A görögöknél *Ananke* = Fatum, és *Adrastea* (a kikerülhetlen).

egy ős istenség fogalmában hitte az egyiptomi világnézlet föltalálhatni minden létező, jó és rossz, lét és rombolás ősalapját. A leendő világ elemei mind megvoltak ekkép egy öröktől fogva való istenségben; s ebből származott a világegyetem benső fejlemény által. A semmiből-teremtés fogalma általában ismeretlen volt a régiek előtt. Az ősistenségben volt anyag egy része önálló egészszé különzé el magát, de mint alakult világegyetem, teljes kiképződése után is az ősistenség kebelében maradt, ki azt mindenfelől körül fogja. Nem azon viszony van e nézet szerint az ősistenség és a világ között, a mi az alkotó és a mű, a teremtő és teremtett anyag közt. Teljes lényegazonság világ és istenség közt; a szellem és anyag ellentétes fogalma még teljesen nem fejlett ki. Élet van a világegyetem minden részében, s a világ alkatrészei egyes, önálló istenségek. Az alakúlt világ pedig, az ó világ általános, uralkodó nézlete szerint, golyó alakú lőn. Amun szájából kelt ki, s a hieroglyfákon Knef a világgolyót körülkerítő kigyóként ábrázoltatik. A szellemtől van az élet: Knef hozza tehát mozgásba az égboltozatot, az álló csillagos eget, honnan égmozgató (Emphe-Emeph), világúr, világ királya (Hikto). S a világot átkaroló ősszellem egész lényében jó isten: a görög Agathodæmon. Egyik fő ágazat tehát az egyiptomi hitben, hogy az ősistenség keblében támadt világ egy szellemi lény közvetlen uralma alatt áll, kiben a legfőbb értelem és legfőbb jóság párosul.

Az ősistenség kebléből származott világ lassanként fejlett ki mostani alakjára, s különböző részei, az azokat éltető nagy erőkkel, lettek a belvilági istenek. Így állott elő az első istenkör, a nyolcz főisten, kiket az egyiptomi hittan az összes származott istenek, a 12 másodrendű istenség fölé állított. A világ alakulása vagyis az érintett

nyolcz nagy istenség származása az egyiptomi nézet szerint csak lassan, nagy időközökben történt. Mint a legtöbb régi nép, az egyiptomiak története is a világalakulással veszi kezdetét, s a világ alakulásakor származott főbb istenségek úgy vannak föltüntetve, mint Egyiptom — vagyis a világ* — első uralkodói. Évezredekre terjed mindenik uralkodása: megannyi nagy időszaka a világ fejlődésének. Először is az ősszellem ment által az ősistenségből különvált anyagba, hogy azzal a cosmikus lényeket, a belvilági isteneket nemzze. A szellemnek e kifolyása az ősszellemből, a világba átment teremtő erő a legelső nagy belvilági isten. Különböző vonatkozásaiban a világhoz és ősistenséghez, különböző néven fordul elő az egyiptomi hittanban: mint az ősszellem emanatiója *Pan*-nak, *Phan*nak neveztetik, honnan Röth szerint a görögök Pan-ja. Mondják második *Knef*nek is. Mint minden létező szellemi forrása: nemző isten, Har-*Seph*;** teremtő, *Monthu, Menth*;*** s mint a ki az anyaggal egybekelt, *Pe-Kie* vagyis férj;† továbbá «istenek atyja», mint Neith, az ősanyag, istenek anyja; végre mint a kinek az őstérrel (Pascht) egyesüléséből állott elő a belvilági sötét és világos tér, *Harseph, Hik, Hake* (úr).†† Az emanált teremtő szellem befolyása legelőször is az ősmelegség, őstűz, *Phtah* isten††† nemzésében mutatkozott. A tűz-

* Természetesen minden régi nép saját földét tartá a világnak, s aztán a világ központjának.

* A görögök Ar-saphes-e, Eri-kepaios, Eros, szellemi nemző isten. Zeus (Amun-Knef), mond Pherekydes, hogy a világot teremthesse, Erossá lett.

*** A görög Mendes.

† A görögöknél Pachis.

†† S e viszonyban Pascht: Hekte, úrné.

††† Diodornál Hephaestos.

az egyiptomi vallást, és az újplatonikusok nézetét, a kik merő idealismust láttak abban. A cosmikus lények és szellemi hatalmak szoros kapcsolatban állanak e vallásban, a nélkül, hogy az utóbbiak személyisége előtérbe lépett volna. A természet folyása s az istenek története egy és ugyanaz.*

E pantheistikus világnézlet mindinkább kifejlett, a mint a hitfogalmakat rendszerezték, mindamellett, hogy a cosmikus istenekhez utóbb mondaköri istenek járultak. Minden pogány hitkörben előállanak utóbb ilyen istenek és félistenek: a társadalmak első rendezői, az emberiség nagyjai, jóltevői vagy ostorai az ősidők homályában, a kiknek egyéni körvonalai azon arányban növekednek, a mint növeli tetteik nagyságát a hír, mely szájról szájra, nemzedékről nemzedékre száll. Hasonló arányban növekszik a bámulat, hála és tisztelet, vagy félelem, melyet irányukban éreztek, folyvást erősebb, — vallásos érzéssé. Hisz' a gyarló ember keleten már életökben kész istenítni uralkodóit. S a mondaköri istenek, mint látni fogjuk, a körülök csoportosuló hitregékkel háttérbe szorítják utóbb a népnél magokat a világrendi nagy isteneket. Nem így a papságnál. Ennek kebelében a világrendi istenek rendezése a természet szemléletével egy nyomon halad, míg a cosmogonia s a hitbölcselem teljesen kifejlik. E hitbölcselem, a természettudományi ismeretek fejletlensége mellett, alig lehet egyéb nagyszerű költeménynél, világeposznál, mely a világegyetem egész életfolyamát adja elő, s a melyet, az érintett hiányos ismeretek alapján, az emberi szív szükségeinek és vágyainak megfelelőleg alkot

* Hegel's Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Herausg. von Dr. E. Gans. Zweite Aufl., Berlin. 1840.

a képzelem. Az ekkép alakúlt vallásos szemlélet főbb részei: isten, világ, ember; ugyanazon tárgyak, melyekkel a philosophia is foglalkodik utóbb, midőn saját szárnyaira kelve, a hittantól különválik. Kezdetben, a kiindulási ponton, minden népnél egy és ugyanaz a kettő; s a hol külön papi várna a szellemi mívelődés egyedűli tényezője, nem is válhatik külön. Ezt láttuk Indiában; ugyanezt látjuk Egyiptomban.*

De míg Indiában a theogonia és cosmogonia törzsét a hitregék tarka virágaival boritá a képzelem, s az epikus korszak, mint láttuk, dúsan kifejté a mythologiát: az egyiptomi szellem korán elvont, bölcselmi szemlélődésbe merűlt, kevesebb engedményt tevén az érzéki felfogásnak. Innen az egyiptomi hitkörben az átlátszóság, a plastika hiánya.** Már fenebb érintők, hogy csupán az utolsó istenkörnek van sajátlag mythologiája. Mi okon ennek és csupán ennek, látni fogjuk alább. Legyen elég itt megjegyeznünk, hogy csalódik Weber, ha e körülmény okát, a többi istenkörökre nézve, a főbb istenek cosmikus természete mellett, nem az egyiptomi szellem érintett bölcselmi irányában, mely az epikus költészet terét is parlagon hagyta, hanem azon conservativ hajlamában kereste, mely nem erzett kedvet a hagyományos hiteszmék továbbfejtésére.***

* Egy volt a kettő, a hittan és bölcselem a középkorban is, midőn a papságnál volt minden tudomány. A tudományok föléledésével s terjedésével önállóvá lett a bölcselkedés. Görögországban nem volt papi várna: e körülmény okozta egy felől, hogy a hitregék oly dúsan fejlődtek, s a philosophia szintén önállólag fejlődhetett.

** *Geschichte der Religion.* Sechs Bücher, von Dr. Joh. *Scherr.* II. Drittes und Viertes Buch. Leipzig. 1856.

*** *Allgemeine Weltgeschichte,* mit besonderer Berücksichtigung des Geistes- und Culturlebens der Völker und mit Benutzung

Az egyiptomi polgárisodás vélt mozdulatlansága eltűnik a tények tanulmánya előtt. A királyi névsorok és föliratok vizsgálata, ugyanazon társadalmi alapon, lényeges változásokat sőt forradalmakat tüntet föl Egyiptom intézményeiben; s ha a szobrokat és bas-relifeket különböző dynastiák idejéből egybevetjük, a művészet történetében is emelkedési és hanyatlási korszakokat különböztethetünk meg, saját jellemvonásokkal. Hasonló fejlődést tanúsít a vallás története. Az a kifejlett vallásos szemlélet, melynek töredékeit a régi íróknál föltaláljuk, bizonyára nem egy nap műve, nem is tegnap alakult társadalom első, naiv világnézlete. Sok idő folyt le, míg az ó világ eme legrégibb hitbölcselmi rendszere kifejlett. A fejlődés első mozzanata ott veszi kezdetét, midőn Áfrika fetisimádó őslakói hódítók uralma alá jutottak. Lényeges mozzanat továbbá a Nilvölgy polgárosítása történetében a papi várna, mint legfőbb társadalmi osztály, megalakulása. Korszakot képez végre az ország egységének megszilárdulása. Az egyeduralom épületével szükségkép együtt emelkedett az egyiptomi istenek Pantheonja, melyben a közös uralkodó alatt egyesített apró államok, megyék (νομοί) istenségei mindnyájan helyet foglaltak. Politikai tekintetek kétségkívül hatalmasan mozdították elő az országos székhelyek papi testületeinek igyekezetét, hogy bizonyos rendszerbe foglalják az ország szétszórt vallásos

der neueren geschichtlichen Forschungen, für die gebildeten Stände bearbeitet von Dr. Georg *Weber*. I. B. Leipzig, 1857. Igen használható kézikönyv, melyből e czikkek írása közben is átvettem egyetmást. Kár, bogy a tömérdek idézet, mely az egész munkát képezi, nincs szerves egészszé olvasztva; s ez okból távolról sem oly kellemes olvasmány, mint Duncker munkája: «*Geschichte des Alterthums*».

elemeit.* Így állott elő az istenek azon hierarchiája, melyről már a régi írók emlékeznek. Három istenkörről szólanak ez írók; az iránt azonban nagy a véleménykülönbség, mely istenek tartoznak egyik és másik körbe. Osirist például a harmadik oszályba sorozza Herodot, míg Manetho az első rendű istenek közt említi. Legnagyobb eltérést tapasztalunk az első osztálybeli istenek számára és neveire nézve.**

* A nomosok, mond Brugsch fenebb idézett nagy munkájában, megannyi államot képeztek az államban. Az egyes nomosok központjai voltak a nomarchák és helyi istenségek székhelyei. A helyi cultusok különbségéből politikai elkülönzés támadt, s a papi testületek azon voltak, hogy nomarcháik tekintélyét a királyi méltóságig, s főbb istenöket a többi nomos-istenek fölé emeljék. A dynastiák változása hol egyik, hol másik nomos-isten bukását vagy fölemelését vonta maga után.

** *Bunsen* szerint (Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte) három istenkör van, mindenik 12 istennel. Az *első* istenkörbe sorolja a következőket: 1. *Ammon*; 2. *Khem* (Panopolis nemző természetistene); 3. *Mut* (Leto, Butó istennője); 4. *Knęf* (Knuphis, a kosfejű isten); 5. *Seti* (Sate), Knef neje; 6. *Ptah* (a memfiszi világteremtő); 7. *Neith* (Saisban); 8. *Ra* (a nap, Heliopolisban), Ptah istent kettős alakjában kétszer említvén, egy békafejű istennővel, 10 istent állít föl. Még kettő hiányzik a 12-ből; ezeket nem tudja biztosan megnevezni. A *második* istenkörbe tartoznak: 1. *Khonsu* (Herakles); 2. *Thot* (Hermes); 3. *Atmu*; 4. *Pacht* (Bubastisban); 5. *Hathor* (Hether, Afrodite); 6. *Maú* vagy *Mu* (Ra fija, strucztollal); 7. *Ma* (Ra leánya, az igazság istennője); 8. *Tefnu* (Tefnet); 9. *Muntu* (Mandulis, Ra fija, karvalyfővel és a nap tányérával); 10. *Sebak* (Sevek) az ombosi krokodilisten; 11. *Seb* (Kronos); 12. *Nutpe* (Rhea). A *harmadik* körbe sorozandók: az Osiriskör hat istenalakja, maga Osiris, kettős alakban, mint al- és felvilági isten; Isis, Horus, Seth (Typhon), Nephtys, Anubis; továbbá Harpocrates és négy halálnemtő. — Lepsius megkülönbözteti a memfiszi és thebai tant. Az *első istenkörbe* számítja a következő isteneket:

Semmi kétség, hogy az istenkörök rendezésében a physikai vagy cosmikus összefüggés szolgált alapul. A természet közvetlen szemléletéből eredt istenfogalmakban cosmogoniai csirák rejlettek, melyekből a világalakulás elmélete szükségkép kifejlett. S a cosmogonia alapján fejlett ki aztán Egyiptom theogoniája és theologiája.

Azon töredékes adatokból, melyeket a régi íróknál elszórtan s a fenmaradt emlékeken találunk, mindeddig egy mythologgnak sem sikerült megírni az egyiptomi vallásos szemlélet olyatén rendszerét, mely ellen alapos ellenvetései ne lehetnének a kritikának. Úgy hiszem azonban, s e nézet naponkint terjed Németországon, legbölcselmiebb mű e részben a Röthé.* Az ægyptologok több-

A *memfiszi* tan szerint:

1. Ptah (Hephaestos).
2. Ra (Helios).
3. Mu (Ra fija) és Tefnet a (nap leánya).
4. Seb (Kronos, az istenek atyja) és Nut (Rhea, az istenek szülője).
5. Hesiri (Osiris, Dionysos) és (6) Hes (Isis, Demeter).
6. (7) Set (Typhon) és Nebti (Nephthys).
7. (8) Hur (Horos, Apollon) és Hathor (Afrodite).

A *thebai* tan szerint:

1. Amen (Ammon, Zeus).
2. Mèntu (Menth).
3. Atmu (Tum) Mentuval a nap két fő phasisa.
4. Mu és Tefnet.
5. Seb és Nut.
6. Hesiri és Hes. (Dionysos és Isis.)
7. Set és Nebti.
8. Horos és Habtor.
9. Sebak. Tennet és Penit (Pit) (Ra leánya).

* *Geschichte unserer Abendländischen Philosophie.* Entwickelungsgeschichte unserer speculativen, sowohl philosophischen

nyire csak philologok: Röth philolog és philosoph egyszersmind. Oly természetes, Egyiptom természeti viszonyai által annyira indokolt e rendszer, hogy — ha téved is egyben-másban — mindenki kénytelen elismerni, hogy csak így vagyunk képesek gondolni a Nilvölgy hitbölcselmét. Növeli e rendszer hitelességét a kiindulási pontok alapossága, a vallások fejlődése körüli nézetek helyessége.

Hogy a világ eredetét kimagyarázzák — úgymond Röth — főbb alkotó elemeire mentek vissza. Ily alkatrészei a világnak: az *anyag*, s az ebben munkás, éltető erő, a *szellem*. Ezek mellett feltünt az a végtelen terjedelem, a melyben létezik minden a mi van, s a melynek fogalma tartalmától elvontan is képzelhető: a *tér*. A napok, éjek, évszakok és esztendők szakadatlan lánczolata pedig szükségkép a végtelen *idő*-folyam képzeletére vezetett. Anyag és szellem minden a mi van; s térben és időben létezik minden a mi van. Nem csuda ez okból, ha a legrégibb szemlélődés előtt a világegyetem ama négy tényezője ugyanannyi őslénynek tartatik vala, mely öröktől fogva létezik. Azonban kellett lenni időnek, mikor ez ős lények világgá még nem fejlődvén ki, egységben voltak. E négy őslény egysége volt az *ősistenség*.

als religiösen Ideen von ihren ersten Anfängen bis auf die Gegenwart; von Dr. Edv. *Röth*, ordent. Professor der Philosophie an der Universität zu Heidelberg. I. Band: Die *aegyptische* und *zoroasterische Glaubenslehre*. E nagybecsű munkának, melyet az irodalom nagy kárára, a derék szerző be nem végezhetett, csak nem rég jelent meg a második része két vastag kötetben ily külön czím alatt: *Griechische Philosophie. Die ältesten Jonischen Denker und Pythagoras.* Röth nézeteit követi Braun a művészet történetében, melyet fenebb idéztem; úgy szintén Scherr a Vallások történetéről írt művében.

Nem egyszerű, nem csupán szellemi tartalmú ez ősistenség fogalma, hanem összetett: magva, csirája a leendő világnak. Az ősistenség — mond Plutarch * — még egy volt a világgal. Az alakúlt világgal ellentétben *alakulatlannak*, s az érzékelhető világgal szemközt, mint a melynek fogalmára csak következtetés utján emelkedhetett a gondolkodás, *elrejtettnek*, *Amun*nak nevezték ez ősistenséget, míg a világban megtestesűlt, kinyilatkoztatott istenek *hori*-knak mondatnak. *Amun*, az elrejtett ősistenség, volt az egyiptomiak legfőbb istene: oly szentség, a melynek nevét kimondani is szent borzadással tartózkodott az egyiptomi ember.

Ez ősistenség, a mondottak szerint, nem egyéb a négy őslény egységénél. E négy őslény név szerint: *Knef*, az ősszellem; *Neith*, az ősanyag; *Sevech*, az ősidő és *Pascht*, az őstér.** E négy őslény neve külön nemű levén, isteneiket is különböző neműeknek képzelték. Ősszellem és ősidő hímnemű; ősanyag és őstér nőnemű lények. A négy őslényből ekkép két pár lett: ősszellemet egybeadták ősanyaggal, s ősidőt a végtelen terjedelemmel.

Legfőbbnek tartá ez istenek közt az egyiptomi hitbölcselem *Knefet*, az ősszellemet, kit — e fensőségénél fogva — mint az ősnégység tagját, néha *Amun Knef*nek, elrejtett szellemnek is neveztek. Az egyiptomi szemlélet e szerint fölemelkedett egy fő lény fogalmára, a ki a világ előtt már létezett s annak fölötte áll. E szóval azonban: «szellem» nem azon elvont fogalmat kötötték egybe, a

* De Iside et Osiride, cap. 9.

** E szók etymologiai magyarázatát lásd Röthnél. *Knef* ezen törzsből származik: *nef* = flare, spirare. Megfelel a latin *spiritus*-nak, a magyar *szellet*-nek (Zrínyinél) és szellemnek. *Pasch*: chaos stb.

melyben ma értjük. A szellemet ők igen finom, légszerű állománynak képzelték ugyan, de még is csak térben levőnek. Másik ősistenség *Neith* volt, a görögök Athenája, az ősanyag, azon finom földrészekkel elegyes iszapos víz, mely az élet, a tenyészet csiráit rakja le a Nilvölgyben. Mint ősvíz a víz hieroglyfi jegyével ábrázoltatik; s felőle, mint ősanyagról mondja az ismert saisi fölirat: «én vagyok minden, a mi volt, van és lesz!» Ugyanez okból «nagyanyának» is hívják; s mivel a belőle származott világegyetem egyes részei megannyi istenség: «istenek anyjának». Harmadik tagja az ős négységnek az örök idő, *Sevech* vagy *Sebek*, a görögöknél *Chronos*. Az idő foga mindent elemészt: az ősidő ez okból nem csak alkotó, hanem egyszersmind romboló erő. Az egyiptomiak főleg az utóbbi oldalról fogták föl ez istenséget, mint a kitől származik minden ártalom, s az égető napban testesítették meg. Negyedik őslény végre a végtelen terjedelem, a sötét tér, *Pascht*: a kiterjedett; *Te neb ouou*: a terjedelem úrnője; *Menhai*: a korlátlan. A görög *chaosznak* felel meg, melynek régiebb, helyes értelme: «üres tér», «végtelen ür» volt. E végtelen ür sötét, miután a világosság csak a nappal állt elő. *Pascht* tehát, mint a világ előtt és azon kívül létezett sötét tér istene, *sötétségnek* (Kake, Chebe) is mondatik vala. Mindamellett, hogy a romboló idővel van összepárosítva, általában jó istenség, a legfőbb a három Erynnis közt, kik a világrend fentartói s minden gonosz tett megboszulói.* S mivel a tér az ősanyag minden szülöttét felöleli mintegy: szülésznőnek (Ilithya) is nevezték.

A szellem és anyag, idő és tér ilyetén egyesítése által

* A görögöknél *Ananke* = Fatum, és *Adrastea* (a kikerülhetlen).

egy ős istenség fogalmában hitte az egyiptomi világnézlet föltalálhatni minden létező, jó és rossz, lét és rombolás ősalapját. A leendő világ elemei mind megvoltak ekkép egy öröktől fogva való istenségben; s ebből származott a világegyetem benső fejlemény által. A semmiből-teremtés fogalma általában ismeretlen volt a régiek előtt. Az ősistenségben volt anyag egy része önálló egészszé különzé el magát, de mint alakult világegyetem, teljes kiképződése után is az ősistenség kebelében maradt, ki azt mindenfelől körül fogja. Nem azon viszony van e nézet szerint az ősistenség és a világ között, a mi az alkotó és a mű, a teremtő és teremtett anyag közt. Teljes lényegazonság világ és istenség közt; a szellem és anyag ellentétes fogalma még teljesen nem fejlett ki. Élet van a világegyetem minden részében, s a világ alkatrészei egyes, önálló istenségek. Az alakúlt világ pedig, az ó világ általános, uralkodó nézlete szerint, golyó alakú lőn. Amun szájából kelt ki, s a hieroglyfákon Knef a világgolyót körülkerítő kigyóként ábrázoltatik. A szellemtől van az élet: Knef hozza tehát mozgásba az égboltozatot, az álló csillagos eget, honnan égmozgató (Emphe-Emeph), világúr, világ királya (Hikto). S a világot átkaroló ősszellem egész lényében jó isten: a görög Agathodæmon. Egyik fő ágazat tehát az egyiptomi hitben, hogy az ősistenség keblében támadt világ egy szellemi lény közvetlen uralma alatt áll, kiben a legfőbb értelem és legfőbb jóság párosul.

Az ősistenség kebléből származott világ lassanként fejlett ki mostani alakjára, s különböző részei, az azokat éltető nagy erőkkel, lettek a belvilági istenek. Így állott elő az első istenkör, a nyolcz főisten, kiket az egyiptomi hittan az összes származott istenek, a 12 másodrendű istenség fölé állított. A világ alakulása vagyis az érintett

nyolcz nagy istenség származása az egyiptomi nézet szerint csak lassan, nagy időközökben történt. Mint a legtöbb régi nép, az egyiptomiak története is a világalakulással veszi kezdetét, s a világ alakulásakor származott főbb istenségek úgy vannak föltüntetve, mint Egyiptom — vagyis a világ* — első uralkodói. Évezredekre terjed mindenik uralkodása: megannyi nagy időszaka a világ fejlődésének. Először is az ősszellem ment által az ősistenségből különvált anyagba, hogy azzal a cosmikus lényeket, a belvilági isteneket nemzze. A szellemnek e kifolyása az ősszellemből, a világba átment teremtő erő a legelső nagy belvilági isten. Különböző vonatkozásaiban a világhoz és ősistenséghez, különböző néven fordul elő az egyiptomi hittanban: mint az ősszellem emanatiója *Pan*-nak, *Phan*nak neveztetik, honnan Röth szerint a görögök Pan-ja. Mondják második *Knef*nek is. Mint minden létező szellemi forrása: nemző isten, Har-*Seph*;** teremtő, *Monthu*, *Menth*;*** s mint a ki az anyaggal egybekelt, *Pe-Kie* vagyis férj;† továbbá «istenek atyja», mint Neith, az ősanyag, istenek anyja; végre mint a kinek az őstérrel (Pascht) egyesüléséből állott elő a belvilági sötét és világos tér, *Harseph*, *Hik*, *Hake* (úr).†† Az emanált teremtő szellem befolyása legelőször is az ősmelegség, őstűz, *Phtah* isten††† nemzésében mutatkozott. A tűz-

* Természetesen minden régi nép saját földét tartá a világnak, s aztán a világ központjának.

* A görögök Ar-saphes-e, Eri-kepaios, Eros, szellemi nemző isten. Zeus (Amun-Knef), mond Pherekydes, hogy a világot teremthesse, Erossá lett.

*** A görög Mendes.

† A görögöknél Pachis.

†† S e viszonyban Pascht: Hekte, úrné.

††† Diodornál Hephaestos.

A földről elköltözött halandó istenek, a többi istenek példájára, a menny magasabb tereiben, a nagy *belvilági égi testekben foglaltak helyet.* Az egyiptomi szemlélődés e pontra jutva, meg visszatért az isten és világ egységének pantheistikus fogalmára. A medve csillagzat *Nepte-Rhea* állati jelképe; *Anubis* az ebcsillagzatot (Prokyon) választá lakául, mi miatt ez istent eb alakban is ábrázolják; *Isis* Syriusba költözött; *Seb*-Kronos az egyiptomiak által ismert planéták legmagasbikába; *Osiris* a görögök által Zeusznak szentelt Jupiterben székel; *Arueris* (Herakles) Marsban; ifjabb *Horus* Mercuriusban; *Isis* Venusban. Osiris, Arueris, az idősb Horus, Typhon, mint Kronidák, egyszersmind a napban is laktak. Mui, a «sugárzó» felől, neve után itélve, ugyanezt gyanítjuk. Hihető továbbá, hogy a férfi istenekkel együtt laktak nejeik és nővéreik is: Isis, Nephthys, Taphne és Arueris ismeretlen neje. Taat a holdba szállt föl. *S az égi testekbe költözött istenek folyvást részt vőnek a világegyetem kormányzásában.* Ombte-Seth, Taat, Anubis és Arueris különösen az ég négy része felügyelői. A látkör őre Anubis-Prokyon, a csillagzatok ebőre; Seth a tenger, s Nephthys annak partjai fölött uralkodik. A föld és égboltozat közt levő tért felűl *Sate,* alúl *Hathor* töltötte be. A földet szabadon lebegő nagy törzshez hasonlították a régiek, melynek gyökerei az alvilágba nyúlnak. Ez alvilág a lelkek tartózkodási helye. Hathort ennélfogva, mint az alvilág őrét, lakoltatónak (Eri-n-ose vagy Erinnys) is nevezték. S úgy hivén, hogy az égboltozat, a rajta levő planétákkal együtt forog a föld körül, az égi isteneket alvilágiaknak is tarták egyszersmind. *Osiris,* mint mondók, a halottak királya (Sar-Api: Osiris a bíró). *Joh,* a holdisten, szintén a halott birák egyike. Ra, napisten, Hathor férje; s a hajnalpir az ő fiuk.

Ezek szerint, ha elismerjük is Röthtel, a mi kétséges, hogy a nevezett harmadrendű istenek többnyire mondaköriek: kétségtelen, hogy ezek is cosmikus jellemet öltöttek utóbb. A theogonia annyira egybeolvadt Egyiptomban a cosmogoniával, melyből kiindult. A mindenség, mint láttuk, az egyiptomi papság pantheistikus szemlélődése szerint, isteni lényekből álló egész. Ez isteni lényekből alakult, golyó alakú világegyetem az ősistenség, Amun, az elrejtett, közvetlen uralma alatt áll; míg a föld, a világegyetem központján, a mennyboltozatról körösköröl gyakorolt isteni befolyásnak van alávetve. Az égi testek ugyanis az égboltozattal örök mozgásban, tevékenységben vannak az álló föld körül. E mozgás idézi elő a napokat és éjeket, az évszakokat és éveket, melyeknek folyama kútfeje minden változásnak a physikai világban. S miután az egyiptomiak a mennyet — mint mondám — isteneik lakhelyéül tekinték: természetes, hogy égvizsgálatuknak vallásos színt kellett öltenie. A csillagászat és egélytan (Himmelskunde) egy része lőn hittanuknak; s egyik papi osztály, a horoskopok, különös feladatául tűzték az ég vizsgálatát. Ez osztály körébe tartozott az időszámítás, a mezei munkák, ünnepek kitüzése, szóval az egész naptárügy, s mivel az ember sorsa is a csillagzatokban lakozó istenek intézésétől függ, — a csillagok állása utáni jóslat, a csillagvetés (astrologia). E papi osztály folytonos égvizsgálása az istenek egy új seregét állíthatta elő, a mint a jelentékenyebb csillagcsoportozatokat bizonyos képekben tüntette föl a képzelem. A vízi ember példáúl vagyis az öntő azon csillagcsoportozat, a melynek közelében állott a nap a Niláradat következésekor stb. Ez által a csillagászat még szorosabb összefüggésbe jött a vallással; minden hónak, napnak, sőt órának is saját égi

istene, nemtője lett. Épen nem csuda ez okból, ha az egész egyiptomi vallás annyira csillagászati és egélytani jellemet öltött, hogy oly kitünő archæologokat is tévedésbe hozott, mint Uhlemann, ki csak nem rég megjelent egyiptomi régiségtanában ellenmondás nélkül írja alá, Egyiptomra alkalmazva, Aristoteles állítását: «hogy az istenek planéták és csillagzatok».*

A mi már az emberek viszonyát az istenekhez illeti: tudjuk, hogy az emberi lélek a föllázadt és megbukott istenektől veszi származását, a kik bűnhödés végett vannak zárva földi hüvelyökbe. Oly hit, mely a lélek előbblétét (præexistentia) teszi föl. Valahányszor egy ember születik, egy-egy bűnös lélek száll alá a földre, az állatkörön és tejúton által; s a születéskor épen uralkodó csillagzat befolyása határoz az ember kedélye, jelleme s egész erkölcsi természete fölött. Az emberi lélek ugyanis

* Arist. Metaph. XI. 8. p. 207. Lásd: *Handbuch der gesammten aegypt. Alterthumskunde.* II. Theil 163. lap. Ez állítással, hogy az egyiptomiak vallása egészen astronomiai alapokon fejlődött ki, az újabb időkben Seyffarth állott elő leghatározottabban, ily czímű munkájában: *Beiträge zur Kenntniss der Litteratur, Kunst, Mythologie und Geschichte des alten Aegypten,* 1833. Méltányoltuk e férfiú érdemeit a hieroglyfák magyarázása körül; de már ott megérintők, a hieroglyfák eredetéről fölállított nézetét említvén, hogy nem philosophikus fő. A vallások eredete körül még kevésbbé bír helyes nézetekkel. S *Uhlemann,* mesterét követvén, nem kevésbbé tévedett. Jól mondja *Lepsius,* hogy Egyiptom istenei nem astronomiai eredetűek, hanem astronomiai elv szerint osztattak fel utóbb. (*Ueber den ersten ägyptischen Götterkreis.* Berlin. Acad. 1851.) Ugyan e nézetben van *Wilkinson,* e jeles aegyptolog, közelebb Herodot magyarázatában (*Rawlinson's Herodotus* II. köt. 292. lap) írván, hogy az egyiptomi vallás nem sabaeismus volt; nincs adat rá, hogy ott csillagok imádás tárgyai voltak; hanem az egyiptomi szemlélet — pantheismus stb.

az egyiptomi felfogás szerint, nem egyszerű, hanem összetett valóság; egy része, a *szellem*, isteni eredetű és halhatatlan, míg a másik, a *lélek* (lélekzet, lehellet) földi származású és mulandó.* Ez utóbbi részénél fogva a kültermészet, a világrendi istenek befolyása alatt áll az ember. Innen a csillagzatok állásának eldöntő hatása a születés pillanatában. De a kényszerűség elvét meg tudta egyeztetni az egyiptomi ember a gondviselés tanával. Minden bukott szellem egy jó nemtőt (geniust) nyer vala vezérül, ótalmul földi pályájára, ki bűnhödésének egész ideje alatt vele van. A földi lét czélja a bukott szellem megtisztulása levén, — innen a sok vezeklési, tisztulási szabály, a környülmetélés, gyakori mosdás, a tiszta és tisztátalan ételek megkülönböztetése, a tisztátlan emberek (idegenek) és állatok kerülése, megannyi szabály és szertartás, mely a zsidókhoz is átment. A szellemet a halál menti ki földi börtönéből. Herodot mondja, hogy az egyiptomiak voltak elsők, kik a lélek halhatatlanságát hitték. Az emberi lélek eredetének hitéből önként folyt ez. Következett egyszersmind, hogy az egyiptomi hittan az innenső életet nem a valódinak tartá: csak számkivetés helye a föld, siralom völgye, s börtön a test. Ugyanazon felfogás, melylyel az árja népek, az ind és zend nép, vallásában is találkozunk. A kiköltözött lélek mindenek előtt az alvilági biróság elé kerül.** Ha tisztának talál-

* Azt mondja a magyar, hogy az állatnak nincs lelke, csak párája van. Sajátlag ezen állati lelket érti az egyiptomi hittan a lélek nem-isteni része alatt.

** Az alvilág neve: *amenthes*, kopt nyelven: *amenti*. *Ham en tho*: sötét hely a föld alatt. Mások a kopt *ement*-től származtatják, mely *nyugotot*, *nyugoti* vidéket jelent. Annyi bizonyos, hogy a sírok többnyire a nyugoti hegyláncz szikláiba voltak be-

tatik, szellemi része fölszáll a mennyországba, melyet az égi Nilus öntöz, s a hol a legnagyobb boldogságban folytatja földi foglalkodásait; a lélek földi része pedig a planéták légkörében marad. Az elkárhozott lélek meg újra visszaküldetik a földre, s valamely állati testben újra kezdi vezeklését. A lélek-vándorlás tana, melylyel már Indiában is találkoztunk.* A várnarendszer mellett, ez azon pont, melynél fogva a régibb ægyptologok összefüggést láttak India és Egyiptom míveltsége közt, s az utóbbit a Ganges vagy legalább is az Indus partjairól származtatták. Most immár kimutathatjuk, hogy Egyiptom polgárosodása jóval régibb időkre vezet vissza, mint az ind míveltség kifejlése. Az árja törzs még ős hazájában, vagy fen az Indus forrásai körül nomádkodott, midőn az egyiptomi társadalmi rendszer és hitbölcselem már ki volt

vágva. A királyok sírjai, a pyramisok is nyugotra estek Memfisztől . . . A halottbiróságot az alvilágban a földi biróság mintája szerint képzelték. Az alvilág uralkodója, mint mondók, Osiris. Az alvilág kapuja előtt az igazság istennője, strucztollal fején, várta a lelket, ki alázatos könyörgéssel járult hozzá, a mindenség birájához. Megnyilván a lélek előtt a sötétség laka, *Anubis* istennek adatik által szíve, ki azt az igazolás mérlegére veti. *Horus*, a karvalyfejű, ügyel a mérleg állására, s az eredményt *Thot* vagy *Taat*, Osiris titkára, jegyzi föl. *Osiris* aztán királyi trónjáról, melyen a fejedelmi hatalom jelvényeivel ül, a szerint mondja ki az itéletet. Körüle ül az alvilági törvényszék 42 ülnöke, kik közöl mindenik külön főbűn felett biráskodik.

* A lélekvándorlás ideje némelyek szerint 3000, Plato szerint 10,000 év. Csak ekkor tér vissza a kárhozott lélek ismét emberi testbe. Vajjon évezredek mulva az idvezült lélek is visszatér-e megint földi hüvelyébe? oly kérdés, melyet bajos eldönteni. Úgy látszik azonban, hitték az egyiptomiak e visszatérést. Alkalmasint innen az a gond, melylyel a holt testeket fentartani törekedtek; innen a bebalzsamozás szokása.

fejlődve. Hasonló okok, — mint a benszülöttek meghódítása stb., — némileg hasonló társadalmi rendszert idéztek elő itt és amott. Némileg mondjuk; mert következő czikkünkben kijelöljük az eltéréseket is a két várnarendszer közt. S a mi a lélekvándorlás tanát illeti: nem látjuk által, miért nem jöhetne két nép ugyanazon gondolatra. Az emberi szellem számos találkozási pontot mutat minden téren. Az áfrikai benszülöttek fetisismusához, mely nem egy állatban fensőbb lényt is tisztelt. szintoly közel állott a lélekvándorlás tana, mint az ind nép első, naiv felfogásához, melyről egy előbbi czikkemben szóltam. S a pantheistikus hitbölcselem szintúgy fölvehette rendszerébe ama tant a Nil völgyén, mint a Ganga mellett. Röth alaposan vizsgálta az idegen elemeket az egyiptomi vallásban; s míg például az istenek harczáról szóló mondáról úgy vélekedik, hogy az árja hitkörből csúszott be: kimutatja egyszersmind, hogy a lélekvándorlás tana *nem toldalékul* jelenik meg az egyiptomi vallásos szemléletben, hanem lényeges alkatrész, s így nem lehet idegen növény a Nilus partján.

Előadván ekkép, rendszeres összefüggésében, Egyiptom vallásos szemléletét, szándékosan mellőztem azon apró változásokat, melyeket a síriratok és különböző istenek tisztelete módját ábrázoló képek mutatnak; s az idegen istenekről sem tartám szükségesnek emlékezni, kik a hódító faraók alatt különösen a sémi népektől jöttek a Nilvölgy pantheonjába.* Mellőzém a pásztor királyok

* Így II. Ramses alatt, ki maga is sémi nőt vett, s ki alatt, mint Birch megmutatta, nem egy sémi szó csúszott be az egyiptomi nyelvbe, idegen istennek is emeltek templomot. Több farao uralkodott koronként Ázsia egy része fölött, s e körülmény nem maradt eredmény nélkül. Így történhetett, hogy Thebaeben Atesh

uralkodását s azon nagy átalakulást is, a Ptolemæusok idejében, mikor — Ampère szerint — Alexandria már főleg görög, egy kissé zsidó és alig egyiptomi volt. Fontosabb előttem, ki virágzásában a legjellemzőbb vonásaival akarom felmutatni Egyiptom míveltségét, benső alakulása azon vallásnak, melynek alapján e míveltség kifejlett. S e tekintetben különösen kiemelendők azon engedmények, melyeket a papok bölcselmi rendszere a népi felfogásnak tenni kénytelen volt.

A ki a vallásos fogalmak fejlődését figyelemmel kiséri, mindenütt azt tapasztalja, hogy a mondaköri istenek a nép felfogásához közelebb állván, lassanként háttérbe szorítják a magasabb rendű, cosmikus istenek cultusát. Így történt Egyiptomban is. Már Plutarch idejében Isis és Osiris voltak a főistenek, kiket még Kr. u. az V. és VI. században is tiszteltek Philæben, mikor a pogány istenek imádása a Nil völgyén is tért engedett a keresztyénségnek.

Jellemzi továbbá Egyiptomban a néphitet, az előadott vallásos szemlélettel szemben, az állatimádás szertelen kifejlése.

vagy Anatha istennőnek, kit az Eufrates partjain tiszteltek, s a fenicziai Astartenak Memphiszben templomot emeltek. Így vették föl Baalt a Nilvölgy istenei közé. S Kïoun istennővel és Renpo társával is találkozunk. (Birch : Crystal Palace Catalogue, p. 251.; De Rougé; Notice Sommaire p. 16.; Lanci, Lettre à M. Prisse d'Avennec. Paris, 1848.; Prisse : Continuation des Monuments de Champollion, 1848. Indigenous races of the Eart etc.) — A persa foglalás nem idézte maga után az egyiptomi vallásos intézmények felforgatását, mint a görög források után eddig hittük. Rougé egy feliratból megmutatta, hogy Cambyses maga Saisba ment, Neith istent imádni, s rejtelmeibe avattatván magát, visszaigtatta jogaikba a papokat és restaurálta egész tisztaságában a cultust. (Letronne, Revue d. d. Mondes, 1845., febr. 15.)

Az egyiptomi templom szentélyébe vezetvén bennünket alexandriai Kelemen, a mint az egyiptomi pap a függönyt félrehúzza, krokodilt vagy más szent állatot látunk fetrengeni bibor párnán.

Honnan az egyiptomi vallás e sötét háttere, mely oly méltó gúny tárgyául szolgált Juvenalisnak? * A köznépnél kétségkívül egy részt az áfrikai fetisismus maradványa. De hogyan függ az össze ama hitbölcselmi rendszerrel, a melyet fenebb ismertettünk? Oly kérdés, mely már a régieknél különböző találgatásokra adott alkalmat. Némelyek úgy vélekedtek, hogy hasznosságuk miatt tiszteltek az állatokat. Úgyde nem csupán hasznos állatok voltak tisztelet tárgyai. Voltak ez okból, különösen a görög philosophusok közt, a kik mystikus magyarázatokhoz folyamodtak, minőket Plutarch is említ. A krokodil példáúl istenség jelképe volt, mivel azt hitték felőle, hogy egyedűli állat, melynek nincs nyelve, s az isteni igének nincs szüksége hangra. Közel jár e nézethez Creuzer állítása, hogy az állatban nyilatkozó élet s az a különös, rejtelmes, a mi természetében mutatkozik, vezette az embereket bizonyos tartózkodásra, majd tiszteletre az állatok iránt. Az istenek, taníták mások, Typhontól féltökben, állati alakot öltöttek: innen az állatok tisztelete. Mások meg a hadi jelektől származtatták. Az egyiptomiak, regélik, sokszor legyőzettek a régi időkben a rendetlenség miatt, s hogy e bajon segítsenek és a katonák hadosztá-

* XV. Satyr.

Quis nescit . . . qualia demens
Aegyptus portenta colet? Crocodilon adorat
Pars haec, illa pavet saturam serpentibus ibin.
Illic aeluros, hic piscem fluminis, illic
Oppida tota canem venerantur, nemo Dianam stb.

lyaik helyére könnyebben gyülekezhessenek, állati képeket készítettek, s azokat használták hadi jelűl. Ez által rend jött a hadseregbe, mely aztán győzelemről győzelemre ment, s a hadi jelűl használt állatok iránti hála idézte elő az egyiptomiak közt azon állatok tiszteletét. Azonban Wilkinson 19 különböző hadi jelt közöl nagybecsű művében,* s ezek közt csak három állatkép. Végre bizonyos regét is említ Plutarch, mely szerint egy ravasz király hozta volna be az állatimádást. Látván ugyanis e király, hogy az egyiptomiak természettől könnyelműek, újításokra és felforgatásokra hajlandók, a viszály magvát elhintendő köztök, különböző állatok tiszteletét és imádását parancsolta meg az egyes városoknak. Mivel a természetben egyik állat ellensége a másiknak, s mindenik város kötelességének tartá védeni saját szent állatát: az állatok ellenségeskedése az emberek meghasonlását és gyöngülését vonta maga után. Meglehet, hogy az egyiptomiak közt az állatimádás mindezen magyarázatai találtak hivőkre, s voltak, a kik egyik és másik állat hasznos vagy félelmes voltából, rejtelmes tulajdonságaiból, s ebből vagy amabból a papi meséből igyekeztek megfejteni a dolgot. Szükségtelen mutogatnunk, hogy egyik ok sem kielégítő. Alaposabbnak tetszik Uhlemann nézete, ki az egyiptomi vallás csillagászati elvével hozza összeköttetésbe az állatimádást. Egyiptom — úgymond — az astronomia és astrologia hazája, hol, a mint tudjuk, a nap pályája egyes szakait különböző állatok neveivel jelölék. Ez állatok ekkép jöttek összeköttetésbe az istenekkel, kik

* Manners and costums of the ancient Egyptians. London, 1837. Továbbá: A second series of the manners and costums of the ancient Egyptians, 1841.

a csillagzatokban lakoztak. S mivel az állatkör mintájára Egyiptom 12 tartományra és 36 nomosra* volt felosztva: az egyes isteneknek, s a nekik szentelt állatoknak is külön tartományaik, megyéik voltak, a hol leginkább tiszteltettek. S a nép lassanként megszokta a láthatatlan isteneket a nekik szentelt állatokban tisztelni. Oly föltevés, mely ellen bajos ellenvetést tenni, ha egyszer Uhlemannal elfogadjuk, hogy az egyiptomi vallás merőben csillagászati alapon nyugszik. Fenebb azonban már érintők ez állítás helytelenségét, s kijelöltük egyszersmind az egyiptomi vallás összefüggését az égvizsgálattal. Ide járul, hogy több oly állatot is tisztelt Egyiptom, melynek ábráját nem ismeri a csillagászat.** Nem marad tehát egyéb hátra, mint Röth nézetét fogadnunk el, mely szerint *az istenek hieroglyfái idézték elő az egyiptomi állatimádást,* hozzáadván, hogy az őslakosok közt az egykori fetisismusból fenmaradt balitéletek is előmozdították e nevetséges bálványimádás kifejlését.

Valóban csak így magyarázhatjuk ki magunknak az egyiptomi istenek ábráit, e csodás alakokat, a képzelem e szörnyeit. Az egyiptomi papok nem képzelték, hogy ekkép néznek ki isteneik: s szobrászati műveik nem eszményképek, hanem jelképes ábrák, hieroglyfák. Így ábrázolták *Knef*-et, az összellemet, kigyó alakban, mely a világgolyót körülfogja; *Sevek*-et, a romboló időt, krokodil alakban, mely Egyiptomban a legfélelmetesb ragadozó állat; *Amun-Menth*-et, a belvilági teremtő szellemet, bak- vagy

* A nomosok száma különböző időkben különböző volt. Lásd Brugsch nagy munkáját Egyiptom földiratáról.

** A tisztelt állatok névsorát lásd *Uhlemann:* Handbuch der gesammt. Aegypt. Alterth. II-ter Theil, a 203. s köv. lapokon.

kosfejjel, mivel az egyiptomi nép ez állatnak tulajdonított legnagyobb nemző erőt; *Anubis*-t, a mennyőrt, kutya- vagy sakálalakban, mivel bizonyos sakálfajt használtak az egyiptomiak házőrzésre. *Okeame*, a Nil istene, medvefővel jelenik meg, mivel azt hiszik felőle, hogy a medvecsillagzatba költözött. Végül *Re* napistent, mint a világ föl- és alájáró felügyelőjét, egy szem ábrázolta lábakkal. Festették a napistent oroszlán-alakban is, a mi szintén az őr képe volt, s az oroszlán-testet olykor ember-fővel látták el. Az erő és bölcseség jelképi egyesülése ama roppant sphinx-alak, melyről annyit mesélnek. Gyakran valamely állat vagy tárgy nevének rokon hangzása vagy kezdőbetűje miatt lőn hieroglyfája valamely istennek. Így fejezi ki a karvaly (bais) e szót szellem (bai). A magasabb istenek ez okból, mint szellemi lények mindnyájan karvalyfővel is jelöltettek.* Olykor meg, szintén a hieroglyphikus írás elve szerint, vélt vagy valódi tulajdonságainál fogva, szolgált valamely állat ábrája egyik és másik isten jelölésére. Így *Phta*, az őstűz, gyakran jő elő rovar alakban, mint scarabæus, mely a termékenyítés jelképe. Ha pedig valamely istenség több tulajdonságát vagy különböző istenek egymásban létét kellett kifejezni: ez esetben jelképeiket, rendkívül festőietlenül, összetették, kosfőt festvén a szárnyas rovarnak, s a női torzóra (Neith), emberi arczon kívül, még sas- vagy oroszlánfőt is illesztvén. Sőt hogy minél több értelmet fejezzenek ki egyetlen képben, a napisten ábrájában olykor a rovartestet emberfővel, rovar- és karvalyszárnyakkal, krokodil- és oroszlán-farkkal oroszlán-lábakkal és minél több emberi karral egyesítették.**

* Röth idézett munkájában.

** Braun, Geschichte der Kunst. I. B. 47—48. lapokon.

A durva, fejletlen művészet minden időben ily segédszerekhez folyamodott, hogy valamely magasabb fogalmat kifejezzen, melyet nem tudott egyébként érzékíteni. A keresztyén művészet sem állított elő azonnal Rafaeleket. Kezdetben, a mint tudjuk, úgy ábrázolták a négy evangelistát, hogy Ezékiel ismert helyére vonatkozva, Lukács mellé ökröt, Máté mellé oroszlánt, János mellé sast és Márk mellé szárnyas nőalakot (angyalt) állítottak. Néha Máté oroszlán-, János sas-fővel ábrázoltatik a katakombákban. Ez időből való a bárány, mint Jézus és a galamb, mint a szentlélek jelképe.

Az állatot — úgymond Röth — mely az érintett módon, a hieroglyfák szabályai szerint, valamely istenséggel összeköttetésbe hozatott, utóbb azon isten templomában tartották, s a babonás köznép a jelképben magát az istent hitte megtestesülve lenni. Így fejlődött ki az állatimádás, a miben, mint Uhlemann megjegyzi, a papság soha sem ment annyira, mint a míveletlen osztályok. Láttuk, hogy e papság, a hitbölcselem útján, már fölemelkedett a világteremtő legfőbb lény fogalmára: mindazáltal a néphitet is szentesítették. Valamint az istenek közöl mindeniknek megvolt a maga megyéje és szent városa, hol leginkább tisztelték: ez istenek szerint a szent állatok is különbözők voltak az egyes városokban. Az istenek templomaiban különös kijelölt helyeken tartották s nagy gonddal ápolták ezen állatokat, saját felügyelők alatt, kiknek foglalkozása szintén öröködési volt. A ki tudva szent állatot ölt meg, halállal lakolt. S a megdöglött szent állatot bebalzsamozták és ünnepélyesen temették el. Legkimerítőbb adatokkal bírunk Apis, a szent bika, tiszteletéről. Manetho szerint már a második dynastia második királya szent állattá emelte e bikát: s ha megdöglött, gyá-

szolták, valamig a papok olyan borjút nem találtak, mint a megdöglött állat volt.* Valószínűleg innen az arany borjú tisztelete a zsidók közt. Mivel az Apis bika életéhez csillagászati időszámítás volt kötve, mely 25 évet képviselt, csak addig lehetett élnie, míg ez időfolyam letelt, s akkor a Nilusban elmerítették.

Azt hívén a nép, hogy Osiris lelke lakik e bikában: kémlelték annak minden mozdulatát, jósolván azokból. Már fenebb mondtuk, hogy a belvilági istenek folytonos közvetlen befolyása alatt áll a világ, s az egyes ember sorsa. Ez istenek akarata bizonyos jelekben nyilatkozott koronként, melyeket ellesni, s azokból a jövendőt megjósolni a papok tiszte volt. Említők, minő összefüggésben állott a csillagokból jóslás a vallás egélytani részével. S jóshelyek (oraculumok) is voltak Egyiptomban. Nagy hírben állott kivált Ammon jósszéke. Olykor álomban nyilatkoztak az istenek; honnan nevezetes foglalkozás volt az álommagyarázás. Azt hitték, a beteg is megálmodja néha az orvosi szert, mely rajta segít. Az orvosi tudomány különösen kapcsolatban állt a jelek magyarázatával. S ha meggyógyult a beteg, dús ajándékokat adott a jóshelyeknek, szent állatoknak, álomhüvelyezőknek és csillagvetőknek.

«Az egyiptomiak — mond Herodot — a legistenfélőbb nép.» S valóban a Nil völgyét sűrűn boríták városok, s a városokban szerte templomok és mindennemű szent helyek nagy számmal voltak. A templomok benső rendezése egészen a zsidó templomnak felelt meg, mely-

* Feketének kellett lennie, homlokán négyszögletű fejér folttal, hátán sas forma ábrával, farkában kétféle szőrrel s rovar képével nyelve alatt.

nek mintáúl szolgált. Előudvar, aztán előtemplom, s a szentek szente (σηκός, ἄδυτον), hol a szent ládákat, állat- és istenképeket őrizték. A pitvar — mond Alexandriai Kelemen — oszlopokkal volt díszesítve, a falak drágakövektől, festményektől, a templom maga aranytól, ezüsttől, s ind és szerecsenországi kövektől ragyogott, s a szentek szentét aranynyal szőtt függönyök leplezték. Ha az istenek képét akarja valaki látni — mond Kelemen — komoly arczczal, szent dalt énekelve, jő elő egy pap — kissé félrehúzza a függönyt, s ott látjuk, a mint mondók, bibor-párnákon fetrengeni a szent állatot. Itt tartják, itt öltöztetik fel processiókra az istenek szobrait is. Az istentiszteletben nagy szerepet vitt az áldozás és imádkozás. Volt idő, mikor embereket is áldoztak az egyiptomiak isteneiknek, kivált a hő ebnapokon, s leginkább rőt hajuakat, azaz idegeneket. Olvassuk azonban, hogy Amasis király eltörölte e szokást s viaszképeket tőn az emberek helyébe. Herodot korában már állatáldozás volt divatban. Az áldozásnál a főpap volt jelen, leopárd bőrrel hátán. Az áldozat-baromnak mindenekelőtt elvágták és megátkozták fejét, s a folyóba dobták vagy eladták az idegeneknek. A fej megátkozása közben imádkoztak, hogy ha az áldozót vagy Egyiptomot valamely baj fenyegeti, essék az aldozatbarom fejére. Így hárítá Izrael népe bűneit a baknak fejére, melyet a pusztákba száműzött.* Végre az áldozatbarmot megnyúzták, belét kivetették s aztán megégették. Virágot, gyümölcsöket s mindennemű étel- és italféléket is áldoztak. S imádkozás közben fölemelték kezeiket, meghajták fejöket, olykor egész a földig. Áldozás közben pedig illatszerekkel füstöltek. Az

* III. Móz. XVI. 20., 21.

ünnepi istentisztelet fő része volt a búcsújárás, mely alkalommal az istenek szobrait körülhordozták. Elül mentek az énekesek, aztán a többi papi osztály a főpappal, s a füstölők, az áldozati barom és a néptömeg. Különösen hat fő vagy nemzeti ünnepe volt Egyiptomnak, melyekre a nép mindenfelől összesereglett. Bubastis ünnepén Bubastusba tódult a tömeg, a nők csattogtak, a férfiak fütáztak s tapsolt, dalolt és tánczolt a sokaság egy része, olykor nem a legilledelmesebb mozdulatokkal. Isis ünnepein viszont Busirisban vezeklettek, bőjtöltek, imádkoztak, s míg az áldozatbika füstölő szerekkel együtt égett, ostorozták magokat. A legszebb ünnepek egyike volt az úgynevezett lámpa-ünnep, melyet Saisban, valószínűleg Osiris föltámadása emlékezetére üllöttek, mivel, a mint mondják, Osiris sírja Neith istennő saisi templomában volt. Éjjel szabad ég alatt áldoztak; s künn áldozati tüzek, s a házakban mindenütt lámpák égtek. Ezen éjszaka, mondhatni, egész Egyiptom fényben úszott, a honn maradottak is lámpát gyújtottak mindenfelé. A nap ünnepét Heliopolisban üllötték áldozatokkal.* A legkülönösebb volt azonban a hadisten ünnepe Papremisben. Az isten képét a papok aranyos kápolnájából este egy másik szentelt házba vontatták négykerekű díszkocsin. Furkókkal, botokkal fegyverzett papok és világi rendű férfiak meg akarták ezt gátolni, miből verekedés támadt, mely alkalommal nem egy főt törtek be, nem egy embert ütöttek agyon. E templomban lakott, a hitrege szerint, a hadisten

* Nappal nem vittek bort a nap templomába, mivel nem illett a napisten láttára bort inni. Aranyat sem viseltek testökön ez ünnepen stb. Lásd a részleteket Uhlemann többször idézett régiségtanában.

anyja. Hadúr, anyjától távol növekedvén föl, midőn Papremisbe érkezék, szerelmes lőn anyjába, és hozzá kivánkozék. Az anya szolgái akadályozák, s ő a városból összeszedett emberekkel vívta ki a bemenetelt. Több ünnep vonatkozott az Osirist illető mondákra. Ilyen volt különösen Osiris keresése. S a régi írók, különösen Plutarch, még más ünnepekről is értesítenek, melyek bizonyos időszakokkal, különös természeti és égi tüneményekkel voltak kapcsolatban. Ilyen többek közt Apis halála és keresése huszonöt éves ünnepe.*

Alexandriai Kelemen, az egyiptomi papok ünnepi processióiról szólván, érinti azon könyvtekercsek számát, melyeket ily alkalommal a papság előtt szoktak hordozni.

E körülmény szükségkép a papi tudományok vizsgálatára vezetne bennünket, ha nem állanának is szoros összefüggésben mindazon tudományok a vallással. Azonban már fenebb megjegyzők, hogy a hol külön papi várna a mívelődés egyedüli tényezője: ott a bölcselem soha sem válik külön a hittantól. S a mit a bölcselemről mondánk, ugyanaz áll minden tudományról. Mindnyája a hittan, s az azzal egybefüggő babonaságok befolyása alatt fejlődött bizonyos fokig, s ott megállapodott.

Kelemen idézett helye szerint 42 szent könyv foglalta magában azon tudományokat, melyekkel a papi várna foglalkozott. Tíz hierati vagy papi könyv állott legelső helyen, a próféták gondjaira bízva. Az istenekről szóltak e könyvek, s az isteni és emberi jogot foglalták magukban, mivel, a mint tudjuk, a papok közől választattak a bírák. A próféták voltak egyszersmind, Kelemen szerint,

* Lásd a többi ünnepeket: Uhlemann, Handb. d. ges. Aegypt. Alterthumsk. II. Th. 200—201.

a bölcselkedés avatottjai. A tíz papi könyvhez tíz más csatlakozott, liturgikus tartalommal, melyekből az áldozati s egyéb külső istentiszteleti szabályokat, s az imákat, énekeket tanulták a stolisták. Tíz könyv foglalta magában a szent írnokok tudományát is: a hieroglyfák ismeretét, a cosmographiát, földrajzot, számvetés tudományát, a mértant és a templom birtokai följegyzését. Négy könyv volt szentelve a csillagászatnak és csillagvetésnek (astrologia), meghatározván az álló csillagok helyeit, a planeták rendét, a nap és hold conjunctióit és phasisait s a csillagzatok el-, föltetszését. Ide tartoztak, ősidőktől fogva, a horoskopok följegyzései, melyeken alapultak — úgyszólván — összes csillagászati ismereteik, az egész naptárügy és az astrologok számításai. Egy énekes könyvben hymnusok voltak az istenekhez; s egy másik könyvben elmélkedések a királyi életről, a melyből a király előtt naponkint felolvasott az írnok egyes fejezeteket, előkészítni őt az államügyekre. Hat orvosi könyv tanított végre a test szervezetéről, a betegségekről, sebészi műtétekről, orvosságokról stb. S e papi munkák, melyeket a templomok levéltáraiban őriztek, távolról sem merítették ki az összes egyiptomi könyvirodalmat. Az egyiptomi papok, mint Tacitus mondja, Thebæ ódon épületeinek hieroglyfáiról magyarázták Germanicus előtt Nagy Ramses hadi tetteit.*

A középületek falai megannyi lapjai voltak Egyiptom történelmének. S még részletesb adatokat őriztek papirtekercseken a templomok levéltárai. Ily viszonyok közt Ramses-Osymandyas könnyen jöhetett azon nagyszerű elhatározásra, hogy országos könyvtárt alapítson

* Annal. II. 60.

thebæi templomában.* S ez időktől fogva többször előfordulnak a síríratok közt e czímek: «könyvek előljárója», könyvtárnok és «könyvkészítő». Nem csuda ez okból, ha Ptolemæus Philadelphus az elődе által alapított alexandriai könyvtárt 400,000 papirtekercscsel volt képes megtölteni nehány év alatt.**

Ha e tudományos irodalom kezdetét nyomozzuk: újra igazolva találjuk, a mit a piramisok fölíratai már eléggé kiáltólag hirdetnek, — az egyiptomi míveltség ősrégiségét. Diodor, mint tudjuk, magokat a chaldæusokat is az egyiptomi papok tanítványainak mondja a csillagászatban; s Cicero szerint is számtalan évszázad előtt míveltek e tudományt az egyiptomiak. A legrégibb időkből fenmaradt csillagászati jegyzetek igazolják Cicero állítását. S mennyire ki volt fejlődve nálok e tudomány, mutatja azon körülmény, hogy immár nemcsak a puszta szemmel látható hét planétát ismerték, hanem az állati körnek a tudvalevő 12 jegyre felosztása is valószínűleg tőlök származik. Ezen állatkört 36 részre osztották 10 napos decadokkal (360°).*** Végre az időszámításban hasz-

* Diodor leírja I. 49. Romjaiban Champollion találta föl a világ ez első nagy könyvtára épületét.

** *Ritschl*, die Alexandrinischen Bibliotheken, 1838. *Uhlem.* Aegypt. Alterth. II. 127. *Jamblichus* (de Myst. VIII. I.) már 20,000-re teszi a papi könyvek számát, *Manetho* 36,525-re.

*** Az egyiptomi év eredetileg 360 napból állott. Ezt azonban már a legrégibb időkben tökélyesítették, öt szökő nap hozzáadásával. A holdévet tehát igen korán napévvel cserélték föl az egyiptomiak, s a napévet 12 hónapra osztották, melyeknek saját isteneik voltak. Minden hónap három tíz napos hétből állott (ha szabad igy neveznünk a decas-t). Úgy látszik azonban, hogy e tíz napos hét mellett hét napból álló is volt szokásban, a 28 napos holdcyclus alapján; s a hét napjait a hét planéta védelme alá

nált korszakok szintén hirdetik az egyiptomi papság nagy jártasságát a csillagászati ismeretekben. Ilyen korszakok voltak: a négyéves szökőévi korszak; a 25 éves Apis-korszak, melynek lefolyása után a hold a 365 napos év ugyanazon napján, ugyanazon alakban tűnik fel; továbbá a 30 éves Seth-korszak, melynek elteltével a nap és hold megint conjunctióban állanak; a 625 éves korszak, mely Merkurnak a nap tányérán átvonulására vonatkozik, a tavaszi éjegyen napja után; az 1461 éves Sothis-korszak, mely eredetileg a négy éves szökő évet pótolta, a négy évenkinti egy-egy nap helyett (365 × 4 = 1460 év után) egy egész év közbeszöktetése által; s végre a 36,525 éves nagy átváltozási korszak, melynek elteltével a körülbelül 100 évben egy fokkal előhaladó éjegyeni pont az égen újra visszatér oda, a honnan kiindult. Azonban épen a vallás érintett befolyásából következett, a mint fenebb láttuk, hogy az astronomia bölcsője lőn egyszersmind az astrologia hazája. Már Herodot mondja, hogy az egyiptomiak minden hónapot és napot külön istennek tulajdonítottak, s a mint a csillagzatok állottak a születés órájában, abból következtettek az újdonszülött jövőjére.*

helyezte az astrologia. Lásd: *Lepsius:* Chronol. Zeitschr. d. Morg. Gesellsch. III. 271. *Uhlemann:* Thoth, die Wissensch. d. Aegypt. Archaeologie. 81. l.

* Az astrologia főbb elveit Sextus Empiricus czáfolatából ismerjük. Röviden a következők: némely planéta jótevő, szerencsét hozó, mások szerencsétlenséget okoznak. Jó planéták ♃ és ♀; nem kedvezők ♂ és ♄; bizonytalan hatású ☿. A nap és hold hatása különböző, állásukhoz képest. Az állatkörben levő csillagzatok a planeták természetének vannak alávetve hatásukra nézve, mint a mely planeták e csillagzatok előljárói. Ugyanezt mondhatni az állatjegyeknek, fokoknak megfelelő időfelosztásokról (hónapokról, hetekről, napokról). Ha valamely planéta nem saját

A próféták és horoskopok dolga volt ez. Ők képezték tudománynyá a csillagvetést, mely aztán a chaldeusokhoz, görögökhez és rómaiakhoz is általment tőlök, s míg keleten, Persiában, maig fentartá uralmát a középkor folytán, sőt az újabb kor kezdetén is Európában szintén befolyást gyakorolt még a kormányférfiak és hadvezérek tetteire is. Az astrologia maradványa maiglan a hét napjainak elnevezése a planéták szerint, több nyelvben, s a nép babonás hite a hetes szám befolyásában s annyi balitélet a jó és rossz csillagról, mely alatt valaki született.

Az astronomiai ismeretek nagy előhaladásának köszönhetni, hogy az egyiptomi történetek chronologiája némi bizonyossággal megállapítható. Az astronomiai korszakok, melyeket a történetíró is használt, jelenleg is visz-

házában, hanem más planétában áll: vagy együtt hat ezzel, vagy kölcsönösen gyöngítik egymás hatását. Legnagyobb a nap és holt befolyása; a többi öt planéta annál erősebb hatású, minél közelebb állanak a naphoz, vagy saját házukhoz. Legerősebb hatásuk házukban vagy magaslatukon (ὑψώματα: oly pontok az égen, melyeken állottak az egyes planéták, az astrologok nézete szerint, a teremtéskor). Kedvező két planéta conjunctiója, adspectus trigonusa és sextilise; nem kedvező oppositiójuk és adspectus quadratus-uk. Minden planétának megvannak saját tulajdonságai, erényei és saját hatása nemcsak a kültermészetre, hanem az emberek tehetségeire, foglalkozására, sorsára, egészségi állapotára is stb. Valamely planéta sajátságai az ég azon szakaszainak tulajdonítandók, melyeknek előljárója azon planéta. Háromféle jóslási mód van; egyszerű, összetett, egyetemes, a mint egy, több vagy minden planetát megkérdeznek. Az ember sorsára teljesen csak az összes planéták és csillagzatok határozatainak egybevetéséből vonhatni végkövetkeztetést. Különösen fontos a *horoscop* is, vagyis az eccliptikának a születés órájában feltetsző pontja; és a dominus geniturae vagy genius (születési csillagzat) = a horoscop fokában uralkodó planéta.

szavihetők a megfelelő évekre. Oly előny, melylyel az okor legrégibb népei nem dicsekedhetnek.* Könnyíti egyszersmind az egyiptomi chronologia meghatározását azon körülmény, hogy sok emléken örökítve vannak az egyiptomi királyok és római császárok születési constellatiói.

Az egyiptomiak történetírását illetőleg már Herodot megjegyzi, hogy sehol sem tartottak fen annyit az emberek az emlékezetnek. Nem csupán királyaik névjegyzékeit találjuk föl a templomok falain, ábrázolva látjuk a közélet minden cselekményeit. Mondhatni lépésről lépésre követhetjük Thebæ romjai festményein a Ramessidák hadjáratait.

E hadjáratok Egyiptom határain túl vezetnek olykor bennünket. Az egyiptomiak foglalásai azonban, idegen földön, nem voltak tartós birtokok.** Rendes érintkezésök, egész Psammetich idejéig, legfölebb a szomszéd tartományokra szorítkozott. Földrajzi ismereteik ez okból szükségkép korlátoltak voltak; Áfrikán kívül legfölebb Macedoniáig, Scythiáig és Indiáig terjedvén. S e határok közt is csak névszerint ismerték a népeket. Puszta neveknél egyebet nem tartottak fel rólok. Annál jobban ismerték saját honukat, a Nil völgyét, hol minden talpalatnyi földről pontos térképeik voltak. A Nil évenkinti kiöntése, beiszapolván a határokat, újra meg újra szükségessé tette a fölmérést: míg a Nil vízállását a mesterséges öntözés

* A Sethos-korszak kezdeteit például az aegyptologok majdnem egyértelműleg 2782 és 1322 évre teszik Kr. e. A phönix-korszakra (2555, 1904 stb.) vonatkozó adatokat a régiek állításaival Seyffarth hozta összhangzatba; míg az Apis-korszakra nézve meg van mutatva, hogy 1322-ben (Kr. e.) vette kezdetét.

** Lásd e részben Brugsch: Egyiptom földirata második kötetét.

végett is korán vizsgálták és jegyezték. A mértant e szerint a szükség fejtette ki, s a folytonos használat emelte virágzásra.

A hieroglyfák és a demotikus írás ismeretén kívül, a mértan és számvetés tudománya volt főleg, a melyet a papság — mint nélkülözhetlent a közéletre — a nép többi osztályával is megosztott. A számításban a tizedes rendszer volt az alap. Ujjain számít az együgyű ember,* s tíz ujja két kezén az első természetes megállapodás. Mindhárom írásmód sok példát tartott fen a számvetés különböző nemeire. Mi magasan állott e tudomány, leginkább mutatják a csillagászati számítások.

Korán tettek az egyiptomiak némi előmenetelt az orvosi tudományokban is. Az egyiptomi orvosok és gyógyszerek híresek voltak az ó-korban.** A papoknak ugyanis a holttestek balzsamozása s az áldozati barmok boncolása lehetővé tette, hogy a test szervezetét, legalább nagyjában, megismerjék. Ide járult, hogy Egyiptom földe gazdagságát orvosi növényekben már a régiek magasztalták.*** Olvassuk, hogy Kósz szigetén minden beteg köteles volt Aesculap templomában följegyezni azt a szert, melytől meggyógyult; s e jegyzetekből gyüjtötte vényeit (recipe) Hippocrates. Hasonlóan gyüjtötték az egyiptomiak a jóknak talált orvosi szerek jegyzékét már a legrégibb időkben. A papok közt külön rend, a Kelemen által úgynevezett pastophorok foglalkoztak orvoslással, kiket az állam fizetett, a miért ingyen tartoztak gyógyítani. Ez orvosi kar tagjai közt annyira ment a munka

* Odyss. VI. 411. «Ötösével».

** Odyss. IV. 229 stb. Herod. II. 77. — I. Móz. L. 2.

*** Plinius stb.

felosztása, hogy mindenik egy-egy külön betegséget gyógyíthatott. Külön szem-, fog-, fej- és hasorvosok stb. voltak; s e kis körben is meg volt kötve kezök orvosi szabályok által, melyektől, halálos büntetés tilalma alatt, nem volt szabad eltávozniok. A papi várna ekkép zárta el a továbbfejlődés útját minden tudományban. Ha a megírt szerek nem segítettek, kitették olykor a beteget az útfélre, hogy az átkelők tanácsát, ha valamelyikök hasonló bajban sínylett, meghallgassa; vagy babonaságokhoz folyamodtak, mint még napjainkban is: álomhüvelyezéshez, amulettekhez, csillagvetéshez, varázsigékhez. Az orvosoknak új szerekkel nem volt szabad kisérletet tenni. Nem kevesbbé akadályozta az orvosi tudományok, különösen a boncztan kifejlődését azon vallásos irtózás, melylyel a holttestek bonczolása iránt viseltettek. A paraschistes, ki a balzsamozáskor az első vágást tette a holttesten, azonnal elfutott, mivel kövekkel dobálták, mint istentelent. Innen van, hogy az emberi test benső részeiről fenmaradt leírások inkább költőiek, mint tudományosak.* Legtöbb dicséretetet érdemelnek még azon orvosrendőrségi szabályok, melyeknek a közegészség fentartása szempontjából, az uralkodó betegségek megelőzése végett, minden ember alá volt vetve. Ilyen a gyakori mosdás, fürdés, s azon vallásos életrend, melyet már fenebb említénk; ilyen szabály volt a gyomor tisztítása koronként allövetekkel, tisztító szerekkel, böjtökkel. Az egyiptomi orvosok ugyanis, minden életrendi szabályaik mellett, a gyomor megromlásából származtatták a legtöbb bajt.

A papi könyvek egy részében foglaltattak, mint fennebb érintők, azon elvek is, melyeken Egyiptom jogviszo-

* *Todtenbuch*, cap. 20—28.

nyai alapultak. Papok levén a nép törvényhozói, birái, mint egész keleten, Egyiptomban is válhatlan kapcsolatban állott az isteni és emberi jog. Az egyiptomi papság azonban nem élt annyira vissza hatalmával előjogok szerzésére és biztosítására, mint Indiában a brahminok. Korlátozva a fejedelmi hatalmat s korlátoztatva az által, az észaristokratiát igyekvék megállapítani és fentartani. S e fensősége a papságnak szintoly természetesen fejlett ki a társadalom első alakulásával, mint a mily természetes bármely aristokratia első kifejlése. Bizonyos érdekek, ha a társadalmak magokra hagyatva fejlenek, szükségkép kivívják fensőségöket. S keleten, a vallások alakulása színhelyén, szintoly természetes a papi tekintély felülemelkedése, a mily szerencsének kell mondanunk, hogy a szellemi hatalomban korán ellensúlya támadt a nyers harczfiak romboló szenvedélyének. Eldöntő körülmény a keleti népek polgárisodására. Azonban a társadalmi viszonyok mellett, melyek előidézik, az eszközök, melyek által fentartják magokat, szintén tekintetbe veendők a kiváltságos testületek megitélésében. Az észaristokratia, mely véka alá rejti ismeretei világát s a nép tudatlanságára alapítja uralmát, nem kevesbbé bűnös, mint a mely aristokratia vagyoni tekintetben rabszolgaságra kárhoztat bizonyos osztályokat. Az egyiptomi papságot e részben, ha nem is lehet egészen fölmenteni, sokat mondhatunk igazolására. Egyfelől zárkozottsága, másfelől a babonás nép teljes bizalma mellett, nem maradtak el a visszaélések. E papság közől állottak elő a jósok, csodatevők, varázslók; s az első hitbölcselem hazája utóbb is termékeny földe volt a mysticismusnak, babonaságoknak, eretnekségnek. Magunk mondók fenebb, hogy vallás tekintetében tisztább nézetekre emelkedett ama papság, mint a nyers,

felosztása, hogy mindenik egy-egy külön betegséget gyógyíthatott. Külön szem-, fog-, fej- és hasorvosok stb. voltak; s e kis körben is meg volt kötve kezök orvosi szabályok által, melyektől, halálos büntetés tilalma alatt, nem volt szabad eltávozniok. A papi várna ekkép zárta el a továbbfejlődés útját minden tudományban. Ha a megírt szerek nem segítettek, kitették olykor a beteget az útfélre, hogy az átkelők tanácsát, ha valamelyikök hasonló bajban sínylett, meghallgassa; vagy babonaságokhoz folyamodtak, mint még napjainkban is: álomhüvelyezéshez, amulettekhez, csillagvetéshez, varázsigékhez. Az orvosoknak új szerekkel nem volt szabad kisérletet tenni. Nem kevesbbé akadályozta az orvosi tudományok, különösen a boncztan kifejlődését azon vallásos irtózás, melylyel a holttestek bonczolása iránt viseltettek. A paraschistes, ki a balzsamozáskor az első vágást tette a holttesten, azonnal elfutott, mivel kövekkel dobálták, mint istentelent. Innen van, hogy az emberi test benső részeiről fenmaradt leírások inkább költőiek, mint tudományosak.* Legtöbb dicséretetet érdemelnek még azon orvosrendőrségi szabályok, melyeknek a közegészség fentartása szempontjából, az uralkodó betegségek megelőzése végett, minden ember alá volt vetve. Ilyen a gyakori mosdás, fürdés, s azon vallásos életrend, melyet már fenebb említénk; ilyen szabály volt a gyomor tisztítása koronként allövetekkel, tisztító szerekkel, böjtökkel. Az egyiptomi orvosok ugyanis, minden életrendi szabályaik mellett, a gyomor megromlásából származtatták a legtöbb bajt.

A papi könyvek egy részében foglaltattak, mint fennebb érintők, azon elvek is, melyeken Egyiptom jogviszo-

* *Todtenbuch*, cap. 20—28.

egyenlő büntetés sujtotta a bűnt, bárki követte el. Király és alattvaló egyképen alá volt vetve a halottbíróságnak, melyet ez okból, mint látni fogjuk, államintézetnek, mondhatni egyik biztosítéknak tekinthetünk az önkény ellen. A papi hatalmat a fejedelmi hatalom, s ezt viszont amaz korlátozta. A király e fölött nemcsak az államtörvényeknek általában, a melyek isteni eredetűek voltak, hanem különös törvényeknek is alá volt vetve, hogy élete minden tekintetben példánykép legyen alattvalói előtt. Maga a bíró sem követhette önkényét a büntetés kimondásában. A büntető rendeletek egész codexe volt egybegyűjtve, melyet meg kellett a biróságnak néznie minden esetben. A törvényszék a legtekintélyesb papokból állott, kik e szerint egyaránt űzték a jog elméletét és gyakorlatát. Kihallgatták a vádlót és vádlottat, s csupán a bűnöst vagy nem bűnöst mondták ki: a büntetés már meg volt írva a törvénykönyvben. A szónoklat azonban száműzve volt e törvényszék elől, s vádirat és védelem írásban adatott be. Lesütött szemmel, kéz nélkül festik a vádlottat a műemlékeken, — egyaránt kizárván az esdeklést és vesztegetést.

Ha e körülményekhez vesszük a rendezett államviszonyokat, midőn az ó-világ legfőbb népei még alig hagytak föl a nomád élettel, nem csuda, ha polgári intézményeiért nem kevesbbé bámult és keresett volt Egyiptom az ó-világ államférfiai előtt, mint a hogy vonzotta oda Görögország jelesebb tudósait a tudományok virágzó állapota. Ezen tudósok közt olvassuk többek közt Archimedest, Eudoxust, abderai Hekatæust, Herodotust, Homert, Platot, Strabot, Teleklest, Thalest és Xenophanest. Egyiptom papjainak köszönhette — úgymond Diodor — Pythagoras is mértani ismereteit és számtanát, nem is em-

lítve bölcselmi nézeteinek nevezetes részét; * azoktól tanulta Democrit az astrologiát, s a csillagászatot Oinopides; tőlök vette Lykurg és Solon nem egy törvényét. Említsem-e Mózest, az ó-világ egyik legnagyobb törvényhozóját, államférfiát? «A nép felosztása, — úgymond Uhlemann, — a leviták hierarchiája és foglalkozásai, az életrendi törvények és a tisztátlan állatoktól tartózkodás, a frigysátor felosztása, az orvosi rendszabályok, maga az írás (?), mely a zsidók Egyiptomból kivonulása után egyszerre feltünik, — mind tisztán egyiptomi eredetűek, csupán egy másik nép s tisztább vallás, a monotheismus kellékeihez alkalmazva.» Megannyi adat, melynél fogva Egyiptomot méltán mondhatjuk az emberiség legrégibb iskolájának.

S mindemellett távol van tőlem túlbecsülni e kámi polgárisodást, melyet Renan nem ok nélkül nevezett túlnyomólag anyaginak. Láttuk, mi kevéssé volt kifejlődve a nép vallásos öntudata, míg papjai korán merültek rideg bölcselmi szemlélődésbe. Isteneik, mint előadtuk, többnyire elvont fogalmak, Osiris körét kivéve, élet és történet nélkül. S a mi hitregéik vannak, azok is hitrejtelmekkel állanak kapcsolatban. A köz- és magán-élet viszonyairól szólván, látni fogjuk, mennyire anyagi foglalkozásokba és élvekbe merült nép volt az egyiptomi, közszellem és politikai élet nélkül, oly mindenre kiterjeszkedő közigazgatással, mely csak az újabb rendőri államokban találja párját. Ugyanazon egyoldalú, gyakorlati irány a népnél és tudósaiban: nagy kézi ügyesség amannál s különös vonzalom a papok közt a mathematikai és csillagászati

* Lásd: *Röth*, Geschichte unserer abendländ. Philosophie. Zweiter Band. II-te Abtheilung. Mannheim, 1858.

tudományokra. Mindenütt az úgynevezett exact irányok, idealismus nélkül. Látni fogjuk, mennyire fejtette ki e szellem a képzőművészeteket. Az irodalomban soha sem emelkedett fölül a száraz történeti évkönyveken, s költészete a lyrai művekben érte el netovábbját.

Papok foglalkozván a költészettel, szükségkép vallásos színezet vonul által költeményeiken: hymnusok, dicsőítő versek az istenekhez * és fejedelmekhez s liturgikus énekek teszik majdnem az egész szépirodalmat. Alexandriai Kelemen határozottan említi a szent könyvet, mely e vallásos költészet termékeit magában foglalta. Újabban népdalok nyomaira is akadtak, melyeket a szorgalmas nép foglalkozásai közben dalolt.** Az egyiptomi

* Ilyen a naphoz írt hymnus, melyet *Röth* fordítása után ismerünk: «Amun vezeti égi pályáján; a vezető isten határozza meg útja terjedelmét. Tűzben járja be a nagy a világkört; fényt terjeszt útjában; lángokat lövel az isten. Küzdeni megy az égi nemtő; világot és áldást árasztva végzi pályáját a napisten. Enuphis isten, az öreg, kiséri őrködve; őrködve kocsijára kiséri az időisten. Jőnek megvilágosítani a pályát, meglátogatni a földi hajlékokat. Fényt sugározva járja útját a nap; fényt lövelve végzi utazását»! — Ugyancsak a naphoz írt hymnust közöl *Rougé* mely a kétes helyeket kihagyva, ily formán hangzik: «Hála neked, Ra isten, két égöv horusa! Dicsőség neked! Mennyei gyermek, a ki naponként újra születel önmagadtól. Dicsőség neked! ki a menny vizeiben tündöklöl, hogy életet adj. Dicsőség nevednek, Ra! Te ki örködöl, s a kinek sugárai életet hoznak a tisztáknak. Dicsőség neked! Istenek typusa mind egyetemben! Elrejtett lény, kinek útai ismeretlenek. Dicsőség nevednek! midőn a fenső körben járod körutadat, az istenek, kik hozzád közelednek, reszketnek örömükben».

** Ilyen a következő nyomtató dal:

«Hite-ten enten (sop snau)	Nyomtassatok magatoknak (:)
Na-ehou	Nyomtassatok barmaim!
Hite-ten enten (sop snau)	Nyomtassatok magatoknak (:)
Suö enten	Gabonát timagatoknak,
Suö en nebu-ten.»	Gabonát az uratoknak!

nyelv, fejletlen egyszerűsége mellett, mely szerint a mondatokat még kötőszók nélkül fűzte egymáshoz, jegyekkel sem különözve el, alkalmasabb volt költészetre, mint folyó beszédre. A rímet és rhythmust nélkülözte ugyan az egyiptomi dal, de a sorok és versszakok egyenlő hosszúsága s a kezdő és végső sorok ismétlése az előadásban és éneklésben szükségkép megtette hatását. Önkéntelenül a zsidó zsoltárokat juttatja eszünkbe az a verselési mód, mely az előbbi vers egy részét, csekély változtatással, ismétli, mielőtt újba kezdene. Olykor egyetlen gondolat változtatva ismétlése az egész költemény. Braun e példányban keresi a költői mondatképzést, mely a sémi népek költészetében uralkodó lett. Még az egyiptomi hymnusok és héber zsoltárok kifejezései közt is sok a hasonlat. Csakhogy a zsoltárokban több egyszerűséggel, mélyebb érzéssel párosul az emelkedettség. Az egyiptomi hymnusok nyelve olykor igen is virágos, tele képekkel, merész hasonlatokkal, keleti nagy szavakkal. S hasonló kifejezésekkel találkozunk vallásos irataikban is.* Általában még nem vált külön a költészet és próza; s a történeti följegyzések, melyekben a királyok hadi tetteiket előadják, alig egyebek dicsőítő ódáknál.** Az epikus költészet

* A Todtenbuchban például a teremtő: «a tarkára hímzett égi öv (állatkör) takácsa», a nap: «a mindenség sugárszemű világa.»

** Ilyen Ramses hadi tetteinek költői leirása (Salier Papyrus), Kr. e. a XIV. századból, mely művet *Rougé* ismertette nem rég a franczia akadémiában. «The styl of these Egyptian canticles frequently resembles Hebrew psalmody», jegyzi meg rá egy angol író. Azonban az egyiptomi költészetet még nem ismerjük kellőleg. Olvasom, hogy *Birch* (Crystal Palace Catalogue, Egypt. 1856. p. p. 266—8) közölt némi mutatványokat; de az érintett munkát még nem szerezhettem meg. *Rougé* a «Revue Archéolo-

oly kevéssé fejlett ki a faraók országában, mint a történetírás. Egyaránt hiányzott a mondai alap és az alkotó szellem. Ama népnek művészetében is hasztalan keressük a hősi typust. S a hol az epikus költészet nem virágzott, hasztalan keressük — a drámát. Az árja vagy indeurópai faj büszkesége az; Kám szelleme jóval előbb megállapodott.

gique» 1832-ki folyamában (vol. IX. p. p. 385—397) egy hierati papyrus után elbeszélési töredéket ismertetett, mely sokban hasonlít József bibliai történetéhez. Mindezek azonban csak szétszórt töredékek. Uhlemann munkája: «Die wichtigsten Literaturwerke der alten Aegypter in deutscher Uebersetzung und mit erklärenden Einleitungen und Anmerkungen versehen», mely régiségtana negyedik részét teszi, midőn e sorokat írtam, még nem jelent meg.

A KELETI ÜGY

ÉS

KELET POLGÁROSITÁSA.

I.*

Annyiszor elmondák már lapok és államférfiak, hogy szinte szükségtelen újabban ismételni, miszerint a keleti kérdés, jelen állásában, tulajdonképen nem keleti ügy, hanem ez idő szerint főleg európai érdekek döntetnek el keleten. Azonban a ki e kérdés rendkívüli horderejét, a térnek, melyen az meg fog oldatni, roppant terjedelmét, s az erőknek, melyek az előttünk fekvő nagy tusában egymást surolják, kölcsönös egymásrahatását figyelembe veszi: lehetetlen által nem látnia, hogy e kérdés eldöntésétől a keleti emberiség jövendőjére is több függ, mint egyelőre hinnők.

Kelet polgárisodását értjük.

E szempontból kérdések merülnek föl előttünk, melyek világtörténeti fontossággal bírnak, s melyeknek eldöntése oly adatok alapján történhetik, mikről eddig hallgattak a hirlapok és röpiratok; a miket Szokolay csak érezni látszott, s Fényes Elek is mellőzött.

A külföld jelesebb folyóiratai, az angol és franczia szemlék a tárgy ezen oldalaira is kiterjeszették figyelmöket.

* Megjelent a *Pesti Napló* 1854. évi márczius hó 11-én kelt 58-ik és következő számaiban.

Vizsgáljuk mi is, az érintett szemléket használva kalauzul.*

Bármi meglepők a különbségek, sőt ellentétek, melyeket földünk népeinek értelmi fejlettsége és természeti tulajdonai mutatnak, a földabroszon kisérhetjük a fokozatos átmeneteket, melyek összekötik az ellentétes elemeket. Ez átmenetek annál érezhetőbbek, minél inkább közelednek a népek egymáshoz. A fokozat különbségei lassanként faji sajátságokra vihetők vissza, s népek csoportjait látjuk előttünk, melyek közől mindeniknek vannak bizonyos egyéni sajátságai, de a melyek csoportosan bizonyos rendszert képeznek közös jellemvonásokkal, melyek megkülönböztetik a szomszéd népcsoportoktól. E jellemvonások nemcsak a különböző physikai körülmények eredményei, hanem egyszersmind a csoportozatokat, tömbeket alkotó népek jelleméből és történetéből folynak. De az ellentét közepett is, mely a különböző néptömbeket egymástól elkülönzi, mindig fokozatos átmenetet tapasztalunk; úgy hogy a különböző néptömbek közől legkevésbbé éles ellentéteket mutatnak, a melyek földrajzi fekvésöknél fogva legközelebb vannak egymáshoz, s leginkább különböznek a legtávolabb állók.

Nyugot keresztény népeit hasonlítva kelet mahomedán népeivel, az ellentétet szintúgy föltaláljuk, mint a fokozatos átmenetelt. Mindenik egyiránt meglepi a legegyszerűbb utast is, a ki nyugotról először lép mahomedán földre. Ha tengeren érkezik, Egyiptom és Syria partjain föltünik az ellentét; s ha Magyarországon és az aldunai tartományokon által megy Törökországba, láthatja az átmenetet.

* Főleg az *edinburgi Review*-t és a *britt Review*-et.

Az európai, ha először jut török városba, azt hiszi, új világba lépett. Dolgok és emberek oly különös tekintetet mutatnak, hogy némi időre van szükség, mig a benyomásokról számot tud adni. Eleinte minden zavart szemei előtt; s valóban nem annyira a tárgyak különössége, idegenszerűsége, mint a legheterogénebb dolgok csodás vegyülete kölcsönöz a keleti városnak saját tekintetet. A palota és sárkunyhó, a pompás öltözetű bey s a félig meztelen vízhordó, a gazdag takaróval fedett arab paripa, s a szegény elsínlett szamár fölváltva akkép vonulnak el szemeink előtt, mint valamely bűvlámpa egymásra következő képei. A társadalmi állapot e külső különösségei minden oldalról mutatkoznak, s különös ellentétben állanak azon egyformasággal, mondhatni egyhangúsággal, mely a nyugati országokat kiválólag jellemzi, s mi oly érezhetőleg mutatkozik építészetünkön, öltözetünkön.

Azonban a külső különféleség keleten csak az értelmi különbség hiányát mutatja, mig az egyformaság a nyugoti népeknél nagy benső különbségek eredménye, melyek a külső megkülönböztetéseket fölöslegesekké teszik. E látszólagos anomalia kulcsa az egyéniségben rejlik. Az *egyéniség* hiányzik keleten; nyugoton merőben az uralkodik. Ha azon tündéri szeszélyek közől, melyek Harun al Rasid korában oly mindennapiak voltak, valamelyiknek tetszenék, hogy a basa lelke a tevehajtó testébe vándoroljon, észre sem vennők a változást: mert mindenik egyiránt képesnek tartaná magát új kötelessége teljesítésére. A tevehajtó teljes készséggel személyesítené a főméltóságot: s aligha a basa társai észrevennék a változást, ha uj tisztében a szokottnál több értelmet mutatna. A költemény és valóság — az «Ezeregy éj» s az ottomán és persa birodalom története — egyiránt meglepő példákat nyújt az

egyéniség hiányzása felől a mahomedán keleten. Ebben áll e mozdulatlan életnek titka, a mely mindig ugyanaz, s az ellentétek megfejtése, melyek szellem és társadalmi szokások szempontjából keletet elkülönzik a keresztény nyugattól, hol minden az egyéniség kifejtésére törekszik.

A mondottakból következik, hogy kelet valóban az egyenlőség földe. A legfőbb személyeket a társadalom legalsóbb tagjaitól csak külső válaszfal különzi ott el, melyet minden perczben ledönthet valamely váratlan esemény.

Az értelmi egyenlőség ezen érzelme, mely annyira nevezetes a keleti jellemben, képezi némileg a mahomedánoknál a társadalmi épület alapját. Mindenütt ez érzelem befolyása nyomaira lelünk. Az élet minden viszonyaiban mutatkozik az: módositja és szelidíti, a mi a külső különbségekben túlszigorúnak tetszik, s ápolja, ha merőben nem teremti, az emberiség és jótékonyság azon szellemét, mi oly feltünőleg nyilatkozik a kegyes alapítványok nagy számában, mely csaknem jogot biztosít a szegényeknek az alamizsnához, s a mely minden teremtett állatra kiterjed. Innen azon természetesség, azon fesztelenség, melyet a társadalmi lépcsőzet ellenkező széleire helyezett emberek közötti érintkezésekben észrevehetni. A keleti természet nem fogja föl azon zavart, mely a személyes alábbvalóság érzelméből ered. Mindenkit megyőzhet e felől azon csöndes egyszerűség, melyet a fakir, vagy a legcsekélyebb sorsú beduin, ki még soha várost sem látott, minden körülmények közt tanusít. A pompa, a fényűzés, melyhez nem szoktak, sehogy sem lepi meg őket, kik egyiránt mentek minden félénk ügyetlenségtől és követelő köznapiságtól.

Főleg az úr és szolgák közti viszonyban vehetni észre

hatását ez egyenlőségi érzelemnek. Oly bizalmasság uralkodik köztök, mely sehogy sem fér össze európai fogalmainkkal. A szolga rendesen meghittje urának, sőt gyakran uralkodik is fölötte; de idegenek előtt annál inkább megtartják azon készséges formaságokat, melyek alá a keleti ember rendesen házi élete titkát rejti. Nemcsak a szolgák képezik a család egy részét s nézetnek a ház gyermekeiül, de ez atyaurasági (patriarchalis) rendszer a rabszolgákra is kiterjed, kik gyakran kényeztetett gyermekek, a család Benjaminjai. Némely életírati töredékek a magas kapu főhivatalnokairól napjainkban is igazolhatnák állításunkat. Sokan közölök eredetileg Stambulban vásárolt rabszolgák voltak. Nem csoda ennélfogva, ha a cirkassziaiak féltékenyen látszanak védeni az idegen philanthropia minden törekvései ellen azon kiváltságukat, hogy eladhassák őket. Minden igazhivő, mond a proféta, hét év mulva tartozik rabszolgájának visszaadni szabadságát. Meg kell vallani, hogy vannak igazhivők, kik hogy anyagi érdekeiket a proféta tanításaival megegyeztessék, a hatodik év folytán eladják rabszolgáikat; de az kivétel s többször megesik, hogy a rabszolga nemcsak fölszabadíttatik, hanem házasság által ura családjának tagja is lesz. Olykor, mielőtt fölszabadítanák, fontos dolgokkal bizzák meg, mely esetben a fölszabadítást körülbelül felesleges formaságnak tartják. Igy épen jelenleg a damaszkusi adószedők egyike cirkassziai eredetű. Nővérével együtt az öreg Mahomed basa vette meg. Nővére neje lett urának, s a testvér kegyencze. A basa és neje meghalván, leányuk öröklé nagybátyját. A nagybátya most unokahuga és úrnője kezéért versenyzett, s győzött vetélytársai fölött. Jelenleg, mint mondók, adószedő. Nyereséges hivatal, mely nagy befolyással jár.

De menjünk tovább a fölvett fonalon.

II.

Mennyire meggyökerezett az egyenlőség érzelme a keleti jellemben, megitélhetni azon tényből, miszerint a katonai fegyelem sem diadalmaskodhatott a fölött. A tisztek és közkatonák közt úgyszólva semmi osztálykülönbség. Egyféle eleséget kapnak, s hasonló kelmét egyenruhához, bár nem egyenlő arányban; s nem ritka dolog tanácskozni hallani a káplárt kapitányával az adandó rendelet fölött, mi közben a leggyöngédebb neveket intézik egymáshoz: «lelkem,» «szerelmem.» A franczia és porosz tanítók minden igyekezete eredménytelen maradt, hogy ez igen bizalmas szokásokat kiküszöböljék. A stambuli katonai iskolából sokkal kevesebb ifju tiszt megy a sereghez, hogysem az európai katonai rangfokozat felőli eszméiket a katonák tömegébe becsepegtethessék. Keleti természetök rendesen erőt vesz azon, főleg ha a tartományokban szállásolnak. Elfeledik, a mit az iskolákban tanultak s az ár sodorja őket.

De, ha a mahomedán kelet e tekintetben az egyenlőség földe, egyszersmind szükségkép a kényuralom hazája, mert szabadság nem lehet, hol az egyéniség nincs kifejlődve. A keleti társadalomnak nincsenek láncszemei; egyetlen nagy vasgyűrü az egész, durva és egyforma; s nehézkes tömegét, melynek egyes részei megfosztvák mozgékonyságuktól, csak külső erő hozhatja mozgásba: innen kényuralma és központosítása. E kényuralmi központosításra eléggé sajátságos példát találhatni bizonyos törvényben, mely sok tatár és mongol törzsnél maiglan életben van, s a mely szigorúan bünteti mindazt, a ki csak felebarátja üstökét bántani merészli, nem mivel ez által

rosszat tesz felebarátjának, hanem mivel minden üstök a kháné.

Az egyéniség e hiányából s az innen származó társaséleti egyformaságból magyarázhatni ki a keleti világ tespedését. Ki e mozdulatlanságon kétkedik, csak fussa át keletet, a bibliával kezében: ez a legjobb kalauz. Népekre és tartományokra találunk, a mint ezredévek előtt voltak, midőn a szent írók oly pontos leírásokat adtak az emberiség eme bölcsejéről. Észrevehető változás — nem mondom haladás — csak némely parti városokban van, melyeket a rosszul felfogott és rosszul alkalmazott nyugoti eszmék benyomulása megrontott. A többi föld érintetlen maradt; feloszlatta, a nélkül, hogy elsajátította volna az idegen elemeket, melyek három ezredéves politikai forrongások alatt átvonultak fölötte. Nehány tulajdón név és rom, — ennyi mindössze, a mi fenmaradt azon elenyészett fényből, melyet Görögország és Róma egész a puszták határiig terjesztett.

Az izlám sem változtatta meg kelet természetét. Ellenkezőleg, az nem egyéb volt, mint visszahatás nyugot idegen és mulékony befolyása ellen, s előmozdítá a keleti fajok régi társadalmi ábrázatának megkövülését; azon állapotban maradt minden, a mint volt azelőtt. Az eredeti törzsfőnöki rendszer maiglan uralkodik: a családi kormány eszméje egész népre kiterjesztve. Az atya vagy fejedelem a család képviselője; az alattvalók mind gyermekek, kiknek gyámságra van szükségök. A nomád családok megtarták ez atyaursági rendszert eredeti tisztaságában; s a megtelepült népiségek, kik a földmívelési munkákhoz kötvék, némi változtatással fogadták el. Itt a főnöknek ugyanazon rangja és korlátlan befolyása van, mint a clanrendszerben a törzs fejének. Mihelyt e rendszer

gyöngülni kezdett, valamely más nomád faj berontása és hódításai visszaállíták azt. Ezen nomád fajok foglalják magokban az éltető elemeket, melyek időről időre kelet újjáalakítására hivatvák. E nagy szerep fölváltva Arabia, Kurdistán és Tatárország pásztor és harczias törzseinek lőn fentartva: azokból állottak elő egymás után az arab kalifák, a szeldsukok és az ottomán birodalom szultánjai. Ez invasiók mindenike új vért öntött kelet testébe, magának kelet szivének véréből, s mindenkor a nagyság és fény korszaka következett. De e különböző regeneratiók szerzői semmi új elvet nem hoztak magokkal. Eszméik nem terjedtek túl a közös származású legyőzött törzsek hagyományos elvein: csak ideiglenes tevékenységre buzdultak, a nélkül hogy ujabb fejlődést idéztek volna elő. E rövid feltünési korszakot tehát mindig újabb hanyatlás követte. Szemeink előtt a példa. Othman utóda, kinek elődei megreszketteték a világot, azon állapotra jutott, mely a történet szerint az utósó kalifák és szeldsuk szultánok része volt; s ha birodalma holnap megszünnék, hasonló eredményeket látnánk, melyek, hasonló körülmények közt, a történetben már előfordultak: ugyanazon állapotban hagyná a társadalmat, mint öt század előtt volt, midőn nemzetsége trónra lépett.

Az egyéniség hiánya, mely a keleti jellem alapja, szülte azon erélyhiányt is, melyből a fatalismus tana származott. Az erélynek czélra és indokra van szüksége, mi csak ott lehet, hol egyéniség van, mely saját bélyegét nyomja a jellemre, s vágyat ébreszt abban, hogy másokkal is elismertesse. Hol e vágy nem létezik, nincsen erély, s a szenvedőleges megnyugvás erénye a legnagyobb mértékben kifejlik. Ha e megnyugvás egyértelmű a boldogsággal, kétségkívül keleten van a legtöbb boldog ember. Alig

találunk ott olyas égető vágyakra és erőszakos szenvedélyekre, melyek nyugaton annyiak életét megmérgezik. A keleti ember nem fogja föl sem okát, sem illendőségét a munkálkodásnak, míg van, a miből korlátolt szükségeit teljesíthesse. A kereskedő, mesterember, a fellah és napszámos félbenhagyja napi munkáját, mihelyt annyit szerezhet, a mennyire szüksége van, hogy estebédét kiállíthassa, s aztán az ohajtott «rahat»-ot, nyugalmat, élvezhesse. * A keleti ember nem foghatja meg, hogy magában a foglalkozásban is élvet lehessen találni. Ha dolgozik, csak azért teszi, hogy aztán nyugodhassék; s mosolyg, ha mindig foglalkozó európait lát, ki csak azért nyugszik, hogy új erőt gyüjthessen a munkához. A keleti ember hihetetlen erőfeszítésekre képes, hogy e boldog tétlenségi állapotra juthasson, mely nála megszünik puszta negativ dolog lenni, s valódi élvezetté válik: de ha rendes és folytonos munkáról van szó, arra már képtelen. A beduin és nomád tatár tevékenysége is rövid időközökre szorítkozik, s élete nagyobb részét azon álmodozó tunyaságban tölti, melyre éghajlata és pásztori foglalkozása egyiránt vonzza. Az érintett rövid időközöket költözködései töltik be, délről északra és viszont: mikor aztán csaknem annyi fáradságot tűr, mint tevéje; de ha egyszer fölüti sátorát, csak a nyugalomról álmodozik, s valódi kéjjel engedi át magát a révedező gondolkodásnak.

III.

Az egyéniseg hiánya és eredményei: az egyenlőség, kényuralom, tespedés, erélyhiány, — képezik, mint lát-

* A hindu is a «szantit», a nyugalmat, tekinti az élet czéljának. Lásd Lassen jeles művét az ind régiségekről.

tuk, a mohamedán kelet főbb jellemvonásait. Ott, mi minden egyebütt, a faj, éghajlat, vallás s a politil történet folynak be e jellem alakítására; a két utól tényezőt egyiránt lehetvén oknak és eredménynek kinteni.

A mahomedán kelet három eredeti fajra oszlik: arab, török és persa fajra. Mindeniknek vannak alosz lyai. Bár külsejökre különböznek, s nyelvrokonság sincs közöttök, van mindazáltal e három faj eszméiben jellemében némi családi hasonlat, némi egység, m minden egyéb fajoktól megkülönbözteti őket. Ez egy csak akkor tünik föl, ha nyugottal jő összeütközés Magában véve inkább csak negativ dolog, a külső jelle vonások hiánya inkább, mint hasonlata.

A nemzeti jellem kifejlésének eme hiánya a fajveg let hiányának természetes következménye. Mindenik a három közől oly csoportozatot képez, melyben magá nyelvet is, mely számos különböző kiejtésre szakad, a tekinthetni tökéletes köteléknek. — Mint ugyanazon e detű családok csoportjai, melyek egymás mellett élnel csak a közvetlen szomszéd családokkal érintkeznek közös érzelmek, nemzeti szellem eszmélete nélkül. Egy nél és másiknál észrevehetni az egyéni jellem hiány A fajok, valamint az egyének, ugyanazon primitiv ál potban maradtak, melyben a szokás hatalma uralkod s egyik sem emelkedik független cselekvőségre, mely reflexiónak lenne eredménye.

Ha a keleti fajok physikai jellemvonásait tanuln nyozzuk, sem külsejökben, sem fejök alkotásán nem ta lunk semmit, miből kimagyarázhatnók a nagy különbsé köztök és a nyugotiak között. Ellenkezőleg, némely ke tiek megközelítik, ha felül nem mulják, e tekintetben

természet által leginkább kegyelt európaiakat. De bár minő legyen eredeti alkotásuk, annyi bizonyos, hogy nem változott az idegen elemek vegyülése által, s ugyanaz ma, a mi volt hajdan.

A keleti fajok mindig kénytelenek voltak fentartani fajok tisztaságát. Nemcsak visszautasítottak minden vegyülést a nyugoti fajokkal, hanem egymás közt is fentartottak némi kizáró rendszert, melyet egész az ellenszenvig vittek, s minek következtében megvetéssel tekintettek minden érintkezést egyéb fajokkal. E kizárólagos szellem mindeddig semmit sem vesztett erejéből, s a társadalom legalsóbb rétegeig kiterjed. Annyira megy a kölcsönös idegenkedés, hogy a házasságban is megörökül: ha például a török arab nőt vesz, a nő soha sem hívja másként férjét, mint: «török»; s a gyermekek követik anyjok példáját, csaknem idegennek tekintvén atyjokat. Ez idegenkedés minden mésalliancetól, s e vérbüszkeség azon egy forrásból ered, — a patriarchalis érzelemből, mely a család vagy törzs minden tagjait egyesíti. Együtt születnek, élnek és halnak; s a mi nem kevésbbé fontos, mindezen események ugyanazon helyeken folynak le, melyeken fajuk századok óta lakik. E ragaszkodás a családhoz és földhez kiválólag keleti jellemvonás. Minden viszonyok közt megvan az, s szintoly bajos kimagyarázni, mint az ellenkező, azon kifelé törekvő, terjeszkedési hajlamot, mely nyugoton uralkodik.

Az éghajlat, s egyéb physicai viszonyok, mik alatt e fajok élnek, szintén fontos tényezők. A szélső éghajlatok egyiránt nem kedvezők a faj kifejtésére. Igy a szélső északon a természeti erők ellenállhatlan befolyása minden emberi törekvést meghiusít; s a szélső délszakon semmi ösztön sincs, mely e törekvéseket fölkeltené. Egyik és

másik esetben tespedés áll be. Amott igen rideg termész itt igen lágy. A mahomedán fajok által elfoglalt tér legn gyobb részén önként megtermi a föld, a mire szükse van a gyér népességnek, az emberek majd minden erőll dése nélkül. Az éghajlat lágysága nemcsak sok oly dolgot mellőzhetővé tesz, mire kevésbbé kegyelt éghaj alatt szükség van, hanem úgy tetszik, hogy a kimer életerőket is hamarább megújítja. Bámulatos a kelet túlságos frugalitása. Egy csésze tevetej s egy kis ad datolya elég az arab beduinnak tizenhat, sőt több ó napi úthoz. Ily körülmények közt, mikhez hat — kile hónap lankasztó meleg járul, nem csoda, ha mind erély ellankad s bizonyos szunnyadó állapot áll be, m az ember minden életerejét elnyeli.

Hogy jobban megitélhessük a befolyást, mit e tern szeti viszonyok gyakorolnak a keleti ember jellemé csak azon változásokat kell vizsgálni, melyeket magol e fajokra nézve gyakorol a nap- és időmérséklet.

A legszembeötlőbb különbségeket vehetjük észre hegyi és síklakók, s a települt és nomád népiségek kö Egyik és másik esetben oly fokozatos az átmenet, s észrevehetőleg követi a föld természetében és éghajlatb mutatkozó változásokat, hogy nem szükség egyéb ol keresnünk. Vegyük például Syriát. Minden benszül népiség a földközi tengertől a Tigrisig azonegy faj tartozik s egy nyelven beszél; s mégis mily különbsé tünnek föl e téren. Mellőzzük a parti városokat, mely igen ki vannak téve idegen befolyásnak; de hasonlíts össze a Libanon athlétai termetű, szilaj tekintetű lako azon nyomorú kinézésű, kimerült testű lakosokkal, Aleppo és Damaszkus síkjain laknak; vagy ezeket has lítsuk a beduinokkal, kiknek sas tekintete, szikrázó szer

erős idegzetű teste első pillanatra oly jellemkülönbségeket tüntet föl, melyeket lehetetlen félreismerni.

A hegyi lakos s a puszták szabad fia, hogy az életre szükséges dolgokat megszerezhesse, oly nehézségekkel küzd, melyeket nem ismernek a termékeny síkok lakói. E nehézségek sokkal több erőfeszítést igényelnek, hogysem nagy befolyást ne gyakorolnának a társadalmi viszonyok és erkölcsi tulajdonok alakítására. Innen a függetlenség azon foka, mely merőben ismeretlen a síklakó fellah előtt. De e függetlenségi érzelem nem válik egyénivé; csak a clan osztályrésze a hegyeken; a törzsé a pusztákon. A beduin és drúz egyénileg szintoly tunya, mint Aleppo és Damaszkus környékein a paraszt. Sem egyéni függetlensége, sem önbizalma; hanem törzsét illetőleg igen határozott szellemmel bír; a törzs oly testületet alkot, mely féltékeny jogérzettel bír, s a legnagyobb készséggel, minden csonkítás ellen védeni jogait. A puszták törzsei közti gyakori tusák, s a seik családok versengései a libanoni kerületben elég példát nyújtanak e részben. Egyébiránt ez utóbbiak igen élénk ellenállást tanusítottak minden idegen hódítási kisérletek ellenében. Azon hadjárat, melyet tíz év előtt a damaszkusi musir a fölkelt hegylakók ellen intézett, s egy hasonló természetű kisérlet nem rég, eléggé bizonyítja, hogy ha látszólag szunnyad is, nem aludt ki erélyök.

De az éghajlat és föld ezen alárendelt különbségei, melyek a hegyi és pásztorkodó népek jellemére befolyással vannak, nem bírják megváltoztatni azon népiségek keleti jellemét. Bár kisebb mértékben, de mindig azon természeti viszonyok általános befolyása alatt állanak, melyek oly erősen hatnak a keleti fajok életére. Egyiránt kevés erőfeszítést tanusítanak mérséklett szükségeik fede-

zésében. Földük oly kevéssé népes, hogy alkalma
századok mulnak el, míg a népesedés szaporodása,
oly gazdag természet elégtelensége nagyobb erőfeszít
kényszerítendi őket. Nincsenek azon természetes ösztö
hatása alatt, melyek ipart teremtenek és erélyt, me
tovább-fejlődésre szükséges.

Azonban térjünk át egy másik tényezőre, mel
mahomedán kelet jelleme alkotására szintén befoly,
vallásra.

IV.

A mahomedán kelet vallása szükséges következ
nye az előadott szellemi viszonyoknak s kifejezése a k
fajok jellemének.

Minél kevésbé van kifejlődve az egyéniség, szük
képen annál erősebb és kiterjedettebb a tekintély hata
valamely népfajnál. A legrégibb időkben már föltalá
keleten ama theocratiai hatalmakat, melyek ott a le
sebb részletekig szabályozták az egyéni életet. A k
fajok még kiskorúságban voltak a középkor kezdetén
s biztos vezetőre látszottak szorulni. Ezt a mahome
vallásban találták föl.

Gyakori eset, hogy a történeti tényeket saját, el
lönzött nézpontunkból itéljük meg, vagy legalább el
elvek szerint, a nélkül, hogy tekintettel lennénk az i
irányaira s a körülményekre, mik között azon tények el
lottak. Igy itélték meg sok ideig a mahomedán vall
Eszményi szempontokból kárhoztaták tévedéseit, a nél
hogy megadták volna annak, a mi illette. Csalfasá
rendszerének állíták e vallást, melyet egyes ember
dolt ki saját érdekében, s mely pusztán történetesen

az emberi nem egy ötödének törvénye, s fényes korszak alapja irodalomban és művészetben. Kelet terjedő polgárisodását, s az ellenszegülést minden idegen elem bevitele ellenében csupán Mahomed vallása ádáz befolyásának tulajdoníták, mit e szerint a keleti jellem okául, és nem természetes eredményeül tekintettek. Csak az újabb időkben kezdik méltányolni az emberiség történetében e rendkívüli jelenség valódi eredményeit.

A mahomedán vallás megjelenésekor kelet népei számos vallásos és társadalmi csoportra, gyülekezetre voltak oszolva, melyek élődi növények módjára tenyészvén, s helyi törvényekkel és szokásokkal vegyülvén, minden további fejlődést lehetlenné tettek, s tettleg befolytak azon fajok sülyesztésére. Bármely töredékét vegyük e chaosnak, teljes hiányát találjuk abban mind az erkölcsi, mind a physikai erélynek. Az arab törzsek undok bálványimádásba estek, melynek féktelenségei enerválással fenyegettek minden családot. A zend vallás rejtélyes alakoskodás lett, melyet szolgái önhasznukra űztek. Még a kereszténység is felekezetek és úgynevezett bölcselmek tömkelegévé lett keleten: kicsinyes torzsalkodások és felekezeti gyűlölség egészen háttérbe szoríták alapigazságait.

Nem kisebb volt a hanyatlás a társadalmi viszonyokban. A keleti birodalom az utolsó vonaglás szomorú képét mutatta, valódi nagysággal össze nem férhető hiuság alá igyekezvén rejteni agoniáját, mi nevetségessé tette, s a rokonszenvet megvetéssé változtatta irányában. Császárai — a világ urainak utódai, — reszkettek palotáikban minden barbár törzs előtt, melyről képzelték, hogy fővárosuk falai alá jöhet.

A szláv népiségek beköltözése kioltá a görög dicsőség utolsó sugárait is, mik még nemzeti létök romjait körül-

zésében. Földük oly kevéssé népes, hogy alkalmasint századok mulnak el, míg a népesedés szaporodása, s az oly gazdag természet elégtelensége nagyobb erőfeszítésre kényszerítendi őket. Nincsenek azon természetes ösztönök hatása alatt, melyek ipart teremtenek és erélyt, mely a tovább-fejlődésre szükséges.

Azonban térjünk át egy másik tényezőre, mely a mahomedán kelet jelleme alkotására szintén befoly, a — vallásra.

IV.

A mahomedán kelet vallása szükséges következménye az előadott szellemi viszonyoknak s kifejezése a keleti fajok jellemének.

Minél kevésbé van kifejlődve az egyéniség, szükségképen annál erősebb és kiterjedettebb a tekintély hatalma valamely népfajnál. A legrégibb időkben már föltaláljuk keleten ama theocratiai hatalmakat, melyek ott a legkisebb részletekig szabályozták az egyéni életet. A keleti fajok még kiskorúságban voltak a középkor kezdetén is, s biztos vezetőre látszottak szorulni. Ezt a mahomedán vallásban találták föl.

Gyakori eset, hogy a történeti tényeket saját, elkülönzött nézpontunkból itéljük meg, vagy legalább elvont elvek szerint, a nélkül, hogy tekintettel lennénk az idők irányaira s a körülményekre, mik között azon tények előállottak. Igy itélték meg sok ideig a mahomedán vallást. Eszményi szempontokból kárhoztaták tévedéseit, a nélkül, hogy megadták volna annak, a mi illette. Csalfaságok rendszerének állíták e vallást, melyet egyes ember gondolt ki saját érdekében, s mely pusztán történetesen lett

az e[illegible] Anyagi természetökhez képest a kereszténység alapja [illegible]ellemi jellemmel bírt. Nem foghatják föl az risodás[illegible] mely nem e világból való. Gyönge, félénk lelkök ellen[illegible] a cselekvési szabadság és ama felelősség előtt, tulajd[illegible] kereszténység magában foglal. Természetökkel term[illegible]gyező hitre volt szükségök: azért voltak oly ben k[illegible]ogadni az izlam kényelmes fatalismusát.

kívüli j[illegible]iszonyok közt érezni kezdék, hogy uj eszmére

A [illegible]ség, mely a keleti világot kiemelje a sülyedésből, szám[illegible]anyatlott. E szükség érzete először is a sémi voltak [illegible]atkozott, mely, bár leginkább el volt aljasodva, vén, s [illegible]lte el, mily szerepet játszott egykor. Nemcsak a den t[illegible] maradványi, elszórva egész Arábiában, hanem azon [illegible] arab törzsek is türelmetlenül várták a szabadí- chaos[illegible]mi faj külön családait egyesítvén, megboszulja mind a [illegible]it. A Mahomedet megelőzött hitújítók és pro- imádás[illegible]letei tanusitják e vágy elterjedését. E remenye- gettek [illegible]k régtől fogva a menekült zsidók, kik magokkal dás lett, [illegible]kivetésökbe a messias felőli hitet, s ekkép ténység [illegible]k ama kilátást, melyet az arab törzsek tápláltak gévé lett [illegible] dicsö jövője iránt.

gyűlés[illegible]natban jelent meg Mahomed, kit a várt szaba-

Nem [illegible]dvözöltek. Népe hagyományai képezik tanai ban. A [illegible] nem állapodott meg azoknál. A sémi faj mutatta, [illegible]hagyományait is fölvette, s így egy nagy vallás igyekezve [illegible]tte meg az egész faj részére. Semmi újat nem rokon[illegible]hoz; csak azért jött, hogy Ádám, Ábrahám s — a vil[illegible]ézus vallását állítsa helyre, mely, szerinte, minden [illegible]gromlott a népek között.

rosnk [illegible] hit lényege az egy istenség volt. Kijelenté

A [illegible] hogy nem volt és soha nem lehet több egy utolsó [illegible]nál: a törvények részletei és a szertartások

ragyogták. A kereszténység isteni szelleme sem volt képes lelket önteni e holttestbe.

Persiában igazságos Nusirván utódai hasonló látmányt mutattak, mint nagy Konstantin utódai. A kovács köténye — királyi zászlójok — nem szolgált többé gyülekezési központul a nemzetnek; pártok és családi tusák véres jelvénye lőn. A szent tűz, melynek fényét egykor a Hellespont habjai tükrözék vissza, égett ugyan még Susa és Ktesifon oltárain, de nem hevíté többé a pártok szivét. Tisztátlan babonaságok által szennyezve, ama nemes tűz megszünt lenni a nemzeti lét világító tornya. Persia napja leszállóban volt, mindenfelől tornyosultak a barbárság sötét fellegei.

A sémi faj ágai még siralmasb állapotban voltak. Szyriában idegen járom alá hajoltak. Utolsó független államuk ledőlt Jeruzsalemmel, s régi nagyságuk és nemzeti létök minden nyomai elenyésztek. A halál és élet közt tengődtek mintegy. Azonban dicső multjok emléke sokkal élénkebb volt, hogy sem egészen eltörölheték vala őket; nem olvadtak össze hódítóikkal; de saját erejökön sem emelkedhetének ki sülyedésökből. Másfelől fajrokonaik Arábiában és a pusztákon szintén befertőztették a Kabát, fajok eme palladiumát, idegen bálványokat hozván be nemzeti egységök eme jelvénye szentélyébe. Az idegen istenek idegen romlottságot hoztak magokkal; s a nép szelleme lassanként aljasodásnak indult.

Kelet tehát a hanyatlás olyas állapotában volt, mi közel feltámadásra látszott mutatni, s mely előkészíté az új eszmék útját. Minden elfajult és meg volt romolva vallás és erkölcs, nemzetek és országok, művészet és tudomány. A kereszténység fenséges eszméi, melyek újjá szülték a nyugoti népeket, kevés hatással voltak a keleti

fajokra. Anyagi természetökhez képest a kereszténység igen is szellemi jellemmel bírt. Nem foghatják föl az országot, mely nem e világból való. Gyönge, félénk lelkök visszaijedt a cselekvési szabadság és ama felelősség előtt, melyet a kereszténység magában foglal. Természetökkel jobban egyező hitre volt szükségök: azért voltak oly készek elfogadni az izlam kényelmes fatalismusát.

Ily viszonyok közt érezni kezdék, hogy uj eszmére van szükség, mely a keleti világot kiemelje a sülyedésből, melybe hanyatlott. E szükség érzete először is a sémi fajnál mutatkozott, mely, bár leginkább el volt aljasodva, nem feledte el, mily szerepet játszott egykor. Nemcsak a zsidó nép maradványi, elszórva egész Arábiában, hanem magok az arab törzsek is türelmetlenül várták a szabadítót, ki a sémi faj külön családait egyesítvén, megboszulja szenvedéseit. A Mahomedet megelőzött hitújítók és profétáik kisérletei tanusítják e vágy elterjedését. E remenyeket táplálták régtől fogva a menekült zsidók, kik magokkal vitték számkivetésökbe a messias felőli hitet, s ekkép megerősíték ama kilátást, melyet az arab törzsek tápláltak közös fajuk dicső jövője iránt.

E pillanatban jelent meg Mahomed, kit a várt szabadítóként üdvözöltek. Népe hagyományai képezik tanai alapját. De nem állapodott meg azoknál. A sémi faj más ágai hagyományait is fölvette, s így egy nagy vallás alapját vetette meg az egész faj részére. Semmi újat nem adott azokhoz; csak azért jött, hogy Ádám, Ábrahám s Mózes és Jézus vallását állítsa helyre, mely, szerinte, nagyon megromlott a népek között.

Az új hit lényege az egy istenség volt. Kijelenté Mahomed, hogy nem volt és soha nem lehet több egy igaz vallásnál: a törvények részletei és a szertartások

változhatnak; de az igaz vallás lényege az örök és változhatlan igazság. A törvényhozás, melyet e széles alapra fektetett, a sémi faj természetéhez volt idomítva, öszhangzásban erkölcseivel, szokásaival. Inkább a régi szokásokat és hagyományokat igyekvék szentesíteni és megerősíteni, mint újakat hozni be.

V.

A Mahomed által fölállított törvények és szabályok közös és legjellemzőbb jellege (typusa) az általánosság; lehető legszélesebb alapot adott azoknak, oly számítással, hogy elfogadhassák mindazon bálványimádók, kiknek értelmisége az egyetlen legfőbb lény imádásáig emelkedhetik. Ez irányt tanusítja azon körülmény, miszerint annyi eszmét és szertartást fogadott el a keresztényektől és zsidóktól, a sabeusoktól és mágusoktól. Igy a profétákra vonatkozó eszméket mind a zsidóktól és keresztényektől vette; az angyalok és nemtők, paradicsom és pokol eszméit főleg a zsidóktól és mágusoktól. Az ima előtti mosdás, alamizsna, bőjt s a zarándoklás Mekkába mind szokásban voltak magoknál az araboknál, s a mekkai búcsun kívül, a zsidók és mágusok között is.

Ez elemeket különböző vallásos községektől kölcsönözvén, melyeket az eszmék, jellem- és egyéb viszonyok rokonsága különben is egyesitett, összerontotta Mahomed a régi helyi theocratiákat s roppant előlépést tőn a fajok vallásos egyesítésére. Az új theocratia lényegesen különbözött a régiektől. Amazok egyenként elkülönzék a nemzeteket és sok esetben a nemzetek egyes töredékeit is egymástól. Mahomed vallása ellenben oly eszmére volt fektetve, mely nem tartozott külön egy nemzethez, hanem közös az egész

emberiséggel. Ez eszme volt némileg rendszerének szelleme. Kelet minden fajait az egy és ugyanazon isten tiszteletére s a felebaráti szeretet gyakorlására hívta meg. Eltörlé a papi várna egyedáruságát, s a szentély korlátait megnyitotta minden hivőnek.

A papi kaszttal eltünt minden pogány szertartás, s az egyszerű könyörgés lépett azok helyébe. Véres áldozatok helyett, a megsértett istenség kiengesztelése végett, alamizsna-osztást parancsolt Mahomed a szegényeknek, s jótékonyságot minden teremtmény irányában. A bűn minden alakban és osztálynál kárhozatos s Allah elleni sérelem, míg az egyenes-lelkűség és szeretet a paradicsom kulcsa. Ez egyszerű s egyszersmind fenséges tanokban, melyek elég tágak, hogy minden másodrendű véleményárnyalatokat felkaroljanak, közös keletiségök megtestesítését látták a keleti fajok; oly zászlót láttak, mely körűl gyűlekezhetnek, s mely alatt ellenállhatnak az idegen és heterogén elemek minden támadásainak.

Mahomed vallása így lett keleten azzá, a mi nyugoton a kereszténység volt a középkor kezdetén, — előmozditója az új nemzetiségek fejlődésének, melyek akkor léptek ki a chaosból, mibe a barbarok nagy költözései döntötték nyugotot és keletet egyiránt. E két rendszer, egyik nyugoton, másik keleten, minden rokon elemeket egyesített, elkülönítvén a különböző elemeket. Így állott elő két nagy népcsoport egymással szemben, két ellentábor, s harcz vette kezdetét kelet és nyugot közt, századokig tartó. Ez ellenséges elemek először ütköztek össze tömegben. A régibb történet csak hódítási háborúkat mutat a két világrész közt. Sem a rómaiak, sem a görögök nem küzdöttek hitért az ázsiai népekkel. Hiszen a rómaiak nemzeti cultusokba fölvették inkább a hódított népek

isteneit, hogysem vallásukat tolták volna az idegen népekre.

Az eszmék, szokások, erkölcsök ellentéte, mely lassanként a keleti és nyugoti népek közt kifejlett, soha sem nyilatkozott addig oly kiáltólag, mert nem volt egység a rokon fajok között, mielőtt azokat nyugoton a kereszténység, keleten a mahomedán hit nem létesíté. A bekövetkezett küzdés még jobban kifejté s táplálta az ellentétet a tusázó elemek közt. S e harcz addig tartott, míg némi súlyegyen nem állott elő kelet és nyugot elemei közt. Az ellentét azonban fenmaradt mind e napiglan, s mutatkozik, valahányszor összeütközésre kerül a dolog. Keleten természetes hajlamot látunk a mozdulatlanságra, nyugalomra s indolentiára; nyugoton haladást, tevékenységet, erélyt. Keleten az érintett hajlam idézi elő azon ragaszkodást a földhez, családhoz, s az egyéniség hiányát, miről szólottunk; mig nyugotot azon nyugtalan és kutató szellem jellemzi, mely nagy vállalatokra készt, s a személyes méltóság amaz érzelme, mely a becsület eszméje által fejezhető ki leginkább. Ez eszme annyira a nyugoti fajok tulajdona, hogy arra nem is találunk keleti nyelvekben kifejezést. Társadalmi körben az ellentét egyfelől az egyenlőségben mutatkozik s azon szabályegység elismerésében, mely minden keleti kényuralmi állam alapja, másfelől azon szellemben, mely nyugoton alkotmányos és democrata kormányformák felé hajtja a népeket.

Egyik felötlő jellemvonás az ellentétben kelet és nyugot közt a nő helyzete. Keleten a mahomedán tanárok még azt is kétségbe vonák, van-e lelke; nyugoton a nő a társas élet központja. Keleten a többnejűség, nyugoton az egynejűség az alap, min a családi viszonyok nyugszanak.

S az ellentét nem szorítkozik csupán ez általános

vonásokra. Kiterjed a napi élet legkisebb részleteire, a mint a hosszú öltöny, nyírott fő, hosszú szakál egyfelől; s a feszes ruha, hosszú haj és borotvált áll másrészről. Még a taglejtésben, a mozdulatokban is mutatkozik a különbség. A keleti azzal fejezi ki tiszteletét valamely szent hely iránt, hogy leveti saruit, s fenhagyja fövegét; az európai ellenben kalapját veszi le s fentartja lábbelijét. A keleti a föld felé tartja ujjait, ha ismerősével találkozik, halálos sérelemnek vevén a mi nyugoti szokásunkat, miszerint fölemelt kézzel üdvözöljük egymást.

Azonban bármi készséggel elismerjük a mahomedán vallás jótékony befolyását a keleti fajok egyesítésére: kétségtelen, hogy a kötelék, mely hasznos, sőt szükséges volt a keletkező intézmények és nemzetiségek ápolására, lassanként elviselhetetlen nyűg lett, mely nemhogy előmozdítná, sőt egyenesen akadályozza a további fejlődést. A félhold sokkal alább sülyedt a horizonon, hogysem ezentúl is a hivők kalauza lehessen, a mi volt századok előtt. S valóban minden arra mutat keleten, hogy a mahomedán világ látszólagos egysége mellett sok anyaga van a nyugtalanságnak, mi csak kitörésre vár.

Két különböző irányban mutatkozik az izlám fokozatos hanyatlása: vallási és nemzetiségi tekintetben. Hit szempontjából oly irány mutatkozik, miszerint a sémi faj különböző elemei közt elvont és tiszta deismust akarnak fölállítani. Persia siitái már ez uton indultak, elvetvén a szunnát, a hagyományt. Sok független arab törzs hasonlóan tett. Legnagyobb példa erre a vahabiták felekezete, mely naponként növekszik magában Mahomed országában, Arábia szivében. Ibrahim pasa hadjárata alkalmával már 60,000 embert állítottak ellene a vahabiták, s kifosztottak több karavánt és zarándokot a mekkai útban.

Elvök: elvetni minden hagyományt, nem ismerni el m
Mahomedet sem profétának, szigorúan ragaszkodni az
istenüséghez. Nevezetes körülmény, hogy a hitujítók r
mind tisztán arab törzsek, melyek minden keleti f
közt legtöbb életrevalósággal és erélylyel birnak, s me
az izlámnak első harczosai voltak.

VI.

A vallásos mozgalmon kívül, miről előbb szólt
van a mahomedán keleten bizonyos nemzeti mozgalo
mi szintén a mahomedánság fölbontására tör. Az ú
időkben megszünt lenni az izlám a keleti fajok egy
központja. Sok keleti faj ma külön, független nemzetis
törekszik. E törekvés a különböző fajok közti idege
désben nyilatkozik leginkább, mely gyülölség válasz
kat igyekszik köztök vonni. Bár e forrongás még nem
régi idők óta tart, hogy nagy eredményeket idézh
volna elő, határozottan kijelölhetni hatását, főleg
fajoknál, melyek naponként összeütközésben állanak
mással, mint a törökök és arabok. Elvileg a mah
dánizmus eltörlött minden különbséget a győzők és le
zöttek közt; e különbségek azonban most föléledt
naponként érezhetőbbekké lesznek. Míg a mahomedá
volt a szellem, mely mindnyájokat egyesité, legfö
főnökök tusáztak a fensőség fölött, de nem mutatkoz
fajgyülölség. E gyülölség most éledőben van a törökö
arabok szivében. Az arabok a kormány minden uj r
szabályát a legnagyobb ellenzéssel fogadják, s hosszas i
tartó bizalmatlansággal. Ez az úgynevezett «vis iner
a legnagyobb akadály, melylyel a török kormány az
bok közt találkozik.

Másik különbség azon különböző formákból ered, melyeket az eredetileg patriarchalis rendszer egyik és másik fajnál felvőn. Az araboknál mindenütt és minden körűlmények közt fenmaradt az aristocrata rangkülönbség és szellem régi főnökeik utódai között, kik minden befolyástól megfosztva is meg tudták őrzeni magas állásukat és tekintélyöket népök becsülésében. A török politika kénytelen volt mindig elnyomni ez előkelő családokat, viszályt, vetélkedést támasztva közöttük, s egy családtagot a többi ellen ingerelve. Mind e törekvések azonban meghiusúltak. A családi régiség s a születési rang tisztelete mélyebben gyökerezett a sémi fajnál, hogysem ki lehessen irtani. A régi családok egyesülési központokúl szolgálnak a népnek a krizis pillanataiban. Azok állottak élén azon mozgalmaknak, melyek Sziriában kitörtek, midőn a katonai összeirást be akarták vinni. Ezek állottak élén azon fölkelésnek, midőn a török hadakat nem rég megverték a drúzok és a puszták sejkei.

A törököknél nyoma sincs ez aristocratiának. Megkisérlették ily birtokos jobbágyságot alkotni a spahikban. Nem sikerült. Midőn Mahomed az új katonai rendszert behozta, azon kevés befolyást is elveszték a spahik, melylyel addig birtak. Az előkelő osztály hiányát az edinburghi szemle egyik czikkelyében ama helyzetnek tulajdonítja, miszerint, mint uralkodó nép, kénytelen volt a török minél inkább egy testté forrni össze, hogy uralmát más népek fölött biztosítsa. Az összes faj képez mintegy oligarchiát, a legyőzöttek fölött, s minden egybeolvadást kerűl azokkal. Az ozmanli névben helyezi fajbüszkeségét, mely a pasát szintúgy megilleti, mint a borbélyt. A padisah, Othman utóda, képviseli faja magas állását, s személyesíti történetét. Innen a mély tisztelet, melyben részesűl, mely

különbözik a szolgai alárendeltség azon érzelmétől, melyet a félelem szül ázsiai kényuralmi államokban. Egyébiránt a padisah ugyanazon állást foglalja el, melyet a család és törzs feje atyaurasági viszonyok között.

Az arab és török fajok kölcsönös gyülölsége új, de igen fontos tünemény. Lassanként megszünteti azon idegenséget, melylyel a mahomedán arabok a keresztény arabok iránt viseltettek. Mikor a mahomedánság erejében volt, a keresztény törzseknek nagyon szomorú életök volt; e keresztényeket sokkal inkább sanyargatták, közös származásuk daczára is, a mahomedán arabok, mint közös uraik, a törökök. E részben most már nagy változás történt. A mahomedán arabok keresztény fajrokonaikhoz, közös eredetökhez illőbb érzelmeket tanusítanak. Gyülölségök az idegen járom iránt okozza e közeledést. 1850-ben, az aleppói lázadás alatt, a mahomedán fölkelők mindent elkövettek, hogy a keresztények hozzájok csatlakozzanak, megszabadítani Sziriát a török járomtól. A keresztények, kik nem voltak összeirás alá vetve, mi közvetlen oka volt a fölkelésnek, nem akartak abban részt venni, mivel az őket egyenesen nem érdekelte. Csupán ezért fosztották ki a keresztényeket.

Ily fölkelési mozgalmaktól nem várhat hasznot a keleti kereszténység. Századok óta ki levén rekesztve minden állami befolyásból, s idegenekűl, majdnem rabszolga módra élvén mahomedán uraik közt, időről időre vallásukban találtak egyesülési pontot, mi elkülönözvén még az egyfajú népiségektől is, arra vitte őket, hogy európai hitsorsosaiknál keressenek segélyt. Másfelől a keleti keresztények elhagyatott állapota azon eszmét ébreszté a nyugoti hatalmakban, hogy befolyásukat fölhasználják, védeni azokat mahomedán uraik elnyomása ellen. Így

van, hogy kelet keresztény felekezetei közöl mindenik talált nyugoton védőre. A római katholikusok Franczia-országba helyzék reményeiket; a görög nem-egyesültek Oroszországba; a sokkal csekélyebb számú protestánsok ellenben Porosz- és Angolország jó szolgálatait kérik ki.

A mi kezdetben csak emberiség kérdése volt a nyugoti hatalmak előtt, politikai kérdéssé lett; s bár egy híres ferman kinyilatkoztatta, hogy a birodalom alattvalói, bármely vallásúak és osztályúak legyenek, mindnyájan egyenlőek a törvény előtt, s hogy a valláskülönbség lelkiismeret dolga, mi csupán az istent illeti: mindazáltal ama protectoratust, mely oly jó alkalmat adott beavatkozni Törökország belügyeibe, mindig fentartották a nyugoti hatalmak. Az ekkép védett keresztények közt a protestansok sokkal kevesebben vannak, hogysem rólok bővebben kelljen szólanunk. A római katholikusok számosabban vannak ugyan, de elszórva az egész birodalomban, s a libanoni maronitákon kívül sehol sincsenek sűrűbb tömegben. Nincs egyesülési központjuk. Többnyire görög egyházbeli keresztények, kik nem rég tértek át, s csak alig függenek egyházi fejöktől, a pápától, s igen féltékenyek egyházuk régi kiváltságaira. Francziaország ez elszórt s ezáltal tehetetlenebb elemekre nem gyakorolhat folytonos befolyást, bár nem mulasztá el védjogával élni, hogy a török kormánynak minél több zavart okozzon.

A görög egyház tagjai sokkal számosabbak és nagyobb fontossággal birnak; szakadatlan lánczszemet képeznek Szirián és Kis-Ázsián át, s Arábia határszélein és a Fekete-tenger partjain. A régi görög elem maradványai, keverve Európában szláv és oláh, Ázsiában arab vérrel. Bár az utóbbiak többnyire elvesztették nyelvöket s arab nyelvet és szokásokat vettek föl, mégis rokonérzelem

csatolja őket hitsorosaikhoz, kiknek feje a konstantinápolyi patriárka. Igen gyöngék levén magokban nyájaik ótalmára, a patriárka hatalmas támaszra talált nagy tisztársában, a czárban, az orosz egyház fejében. E támasz oly hatalmas, oly bőkezű, hogy a keleti egyházak nagyobb része, mely jelenleg a konstántinápolyi patriárka kormánya alatt áll, epedve várja az időt, mikor egy nyájjá lesznek a czár kormánya alatt. Ez aranykor reményében a keleti egyház papsága nagyszerű ajándékokat fogad el hű védurától, ki csak könyörgéseket fogad el tőlök. Természetes, hogy a hála kötelezi őket nevét magasztalni a nép előtt.

Midőn 1850-ben, a sziriai fölkelés alkalmával, Musztafa beyruthi basa, Malula mellett megverte a fölkelőket s hadai győzelem- és arakittason megtámadták a Sz. Thekla zárdát, honnan állítólag lőttek rájok, megsértettek két apáczát s kirabolták a zárdát és templomot. Az apáczák nagy panaszra fakadtak; de mivel a dolog nem volt oly tisztában, mint állították, a török hatóságok megtagadták a kárpótlást. A czárnak sikerült kicsikarni az eszközöket, mik által egyházukat még nagyobb fényben állíták vissza, mint volt e rombolás előtt; s Malula és egyéb görög városok lakosai most mindig kérdezik az utasoktól, hogy mikor jő el a nagy czár Moszkvából, megszabadítani őket jelen elnyomatásukból. Ime egy példa száz helyett.

VII.

A nyugoti ótalom valódi hatással bír, s lassanként folyvást terjed keleten. Alig tizenöt éve, hogy az európai öltözetet először látták Damaszkus szent körében. A ne-

hány utas, ki a várost meglátogatta, kénytelen volt benszülött keresztények öltözetét venni föl, kiket megismerhetni fekete turbánjokról. Le kellett szállaniok s gyalog menni végig a városon. Ma mindenütt járhat az európai baj nélkül magas tetejű kalapban. Nem bánják, ha jelen van a mekkai karaván elutazásánál és megérkezésekor, sőt a proféta szent zászlóját is megszemlélheti, mi azelőtt halálos büntetés alatt tiltva volt. Mi több: a nagy mecset rajongó ulemái két év előtt kérelmet tettek fel, melyben panaszt emeltek, hogy rosszúl kezelik mecsetök kegyes alapítványainak jövedelmeit S e kérvényt nem a mushirhoz küldték, kinek tiszte az ily természetű iratokat a magas porta elé juttatni, hanem az angol consulhoz, kit fölkértek, hogy nagy befolyásával igyekezzék igazságtételt szerezni számukra.

Ha látjuk, hogy az orthodox mahomedánok közt ekkép enyészik az európaiak elleni gyülölség; s hogy többre becsülik ezek közbenjárását hitsorsosukénál, ki a gyűlölt török fajhoz tartozik: nem meglepő, hogy a hitetlen drúzok és eretnek metualik minden aggodalom nélkül keresik az európai ótalmat. A byzanczi és bagdadi vallásos és politikai üldözések alatt a libanoni hegylakosok minden üldözött fajnak menhelyet nyitottak. Védelmök alá vették a keresztény maronitákat, drúzokat stb. Igen messze térnénk czélunktól, ha e drúzok szerkezetét hosszasan fejtegetnők. Legyen elég megjegyezni, hogy ők legharcziasb lakosai Sziriának; hogy skót-forma clanszerkezet alatt élnek; s hogy «okkal» nevű papi várna van köztök, melyből a nők sincsenek kizárva. Külszertartásaikban az izlamot követik; de valódi hitök hasonlatosabb a természeti erők régi szyr kultusához, ha nem is merőben azon alapszik. Mély hitrejtelmei vannak e vallásnak.

A drúzokkal szövetségesek a metualik. Mióta e két nép a törökökkel egyesült Ibrahim pasa ellen, oly igéret fejében, hogy régi szabadságaikat és kiváltságaikat biztosítják: folyvást harczban állanak a török kormány ellen, mely mindent elkövet, hogy az emirek hatalmát gyöngítse s e hegyi lakosokat a birodalomba egészen beolvaszsza.

Mindezen küzdelmek közepett Angliától várnak a drúzok segélyt. Minden alkalommal kikérik a damaszkusi angol consul tanácsát; s ha 1851-ben nem keltek föl, mikor a katonai összeirás behozatalával fenyegették őket, csupán az angol consulnak lehet tulajdonítani. A brit védelem hathatósságán kívül, elterjedt egész mahomedán keleten egy különös eszme, mely nagyon előmozdítá az angolok felőli kedvező véleményt. Azt hiszik az érintett népiségek, hogy az angolok (a protestansok általános neve keleten) ugyanazon valláson vannak, melyen ők. Mondják, hogy minden más vallásuaknak van könyvük: a mahomedánoknak a korán; a keresztényeknek (mely név alatt a görög és római kath. egyházat értik) az ingil, az evangelium; a zsidóknak az ó-szövetségi iratok; csak az angoloknak és drúzoknak nincsen. Nem foghatni meg, honnan eredt e hit; alkalmasint görög és római kath. papok terjesztették. Annyi igaz, hogy nagy bizalommal vannak a drúzok e miatt az angolok iránt. Az angoloknak ennélfogva nagy befolyásuk van Sziriában; az angol név a legjobb útlevél mindenütt, még oly kerületekben is, hova a török tisztviselők nem mernek menni.

Az izlám ennélfogva, a központ, mely a keleti fajok nagy részét eddig egyesíté, lassanként elveszti tömbesítő hatalmát; s a különböző vallásos és nemzetiségi elemek igyekeznek kibontakozni az összeköttetésből. A keleti államok, melyeket e vallásos kapocs egyesített, érzik, hogy e

kötelék bomladoz, s mással igyekeznek azt fölcserélni. A török birodalom, mely a keleti mahomedánság képviselője, s melynek padisahja a hivők feje, kénytelen eszközökről gondoskodni, melyek által megelőzhetni véli a fölbomlást.

A kormány fejei Szelimtől fogva folyvást azon vannak, hogy a fenyegető veszélyt elhárítsák. Mindig szorosabban központosítják a hatalmat Konstantinápolyban; minden tartományi, vallásos és nemzeti különbségeket igyekszenek eltörölni, s utánozzák az európai intézményeket. A nagy pasaságok leszállítása, a polgári és katonai főhivatalok megosztása, a hadsereg európai rendezése, minden alattvalók egyenlőkké tétele a törvény előtt, mind megannyi bizonyság e részben; de az elvek, miből a kormányfőnökök kiindultak, kevés rokonszenvvel találkoznak az alattvalók közt. Nem is említve a különféle vallásos és nemzeti elemeket, melyek a birodalomban vannak s csak alkalomra várnak, hogy lerázhassák a jármot, — maga a török nép is hallgatag boszankodással nézi a régi szokások megsértését, melyeket szent hagyományok gyanánt tisztel kelet, s fájdalmas szívvel fogadják a rendelményeket, melyeknek nem mernek ellentállani. A nép ezen ellenszenve, melylyel szemléli, mint cserélik föl századok által szentesített nemzeti szokásait rosszul alkalmazott nyugoti eszmék szolgai utánzásával, tisztán tünteti föl a helyzetet, melyben van ama birodalom. E visszahatási szellem tudatlanságból és vakbuzgóságból származik ugyan nagy részt, de mutatja, mily ingatag alapon állnak az új intézmények.

Az ottomán birodalom ezen állása miatt nagy nehézségek merültek föl a jelen török-orosz viszály kezdetén is. Hiában volt az igazgatás összpontosítása Stambulban; a

gépezet igen lassudan indult. Most, mint tudjuk, franczia kezekben van a rendőrség. Azonban megjegyzi az edinburgi Review, miszerint a török kormány feledi, hogy a központosítás rokon-elemeket kíván, vagy legalább föltészi, hogy nincsenek szertehuzó nézetek. A török birodalom apró nemzetiségek csoportja, melyeket faj-, hit- és nyelvkülönbség oszt meg, mi miatt minden valódi nemzeti összeolvadás lehetetlen. S egyszersmind e különféle elemek, melyek eddig szenvedőleges tétlenségben voltak, új élet és erély jeleit kezdik adni.

E körülmények — mond az idézett szemle — szükségkép szakadásra vezetnek mielőbb. S mi lesz az eredmény? Fejetlenség vagy orosz satrapaság. A két nemzetiségi töredék közt egy sem eléggé erős a többit magához kapcsolni, s elég vigyázatlan mindenik, mindent föláldozni a szomszédain vett pillanatnyi győzelemnek. E surlódás képezte mindig a török politika főkulcsát.

VIII.

Említettük, mily szertehuzó irányok vannak a török birodalomban; említettük az innen származó surlódásokat. Kérdés: melyik európai hatalmasságnak volna leginkább érdekében, hogy e szenvedélyek teljesen féket ereszszenek? Az eretnek és oly távol eső angoloknak-e, vagy a szláv orthodox oroszoknak, kik oly közel vannak? Oly kérdés, mond egy brit szemleíró, mely magában foglalja a feleletet.

De vannak, a kik egy új byzanczi birodalom alkotásáról beszélnek, kik a görög elemben látják a tényezőt, mely az európai kelet ujjászületésére van hivatva. Valljuk

meg, hogy e nézet inkább ó-történeti visszaemlékezéseken alapszik, mint alapos kombinációkon. Azokhoz, a mik e lapokban a görög ügyről oly jól voltak elmondva, csak egy pár észrevételt adunk. A görögök csak alig egy ötödét képezik európai Törökország népességének, kiket egyaránt lenéznek az ozmánok, szerbek, bosnyákok, albániaiak, s Moldva- és Oláhország lakosai. E dicsvágyó parányi nép, mely saját országa fentartásában is idegen hatalmasságok támaszára szorul, bírna-e képességgel rendet szabni a nagy zürzavarban? ujjáalkotni keleti Európát?

Ily körülmények közt az angol írók, kik a keleti ügyeket tanulmányozták, mellőzhetetlennek tartják a török uralom fentartását, egyszersmind azonban a feltörekvő nemzetiségeknek tért akarnak adni, hogy magokat szabadon kifejthessék. Tehát szövetségi rendszer — mond az edinburghi szemle — a szultán fensősége alatt: oly rende a dolgoknak, mi egészen összhangzásban van a mahomedánság szellemével, mely egészen az újabb központosítási kisérletekig soha sem vegyült az alattvalók belügyeibe. E szövetségi rendszer — mond a szemleíró — biztosítván a népeknek a nemzeti létök kifejtésére szükséges szabadságot, lehetetlenné fogná tenni jövőre azon cselszövő politikát, melynek most oly nyilt tere van keleten. Mert két baj közől természetesen a kisebbet tartják jelenleg jobbnak e népiségek; inkább óhajtják a bekeblezést orosz hitsorsosaik birodalmába, mint a török központosítást: de pillanatilag sem haboznak a választásban, ha csak féligmeddig független nemzeti kormány vagy orosz uralom van szóban.

E szerint Stambul lenne a keleteurópai nemzetiségek nagy szövetségének központja; mi által meghiusul-

nának az idegen hatalmak haszonleső kilátásai, melyek a török zsákmányra számítanak.

Az eddigi kisérletet: beoltani a vén törzsbe az idegen és merőben különböző polgárisodást, — hiú erőlködésnek, sőt veszélyesnek mondja a szemleíró, kit fönebb idéztünk, mivel — úgymond — fölteszi, hogy ki lehet törölni egy nép emlékezetéből a mult századok történetét, eltörleszthetni a jellemző vonásokat, melyeket századok hosszú sora nyomott a keleti fajok physikai és erkölcsi természetére. A polgárosodás nem alakul egy autocrata kénye szerint, még ha ez önkény dicséretes indokból származnék is, mely a népek állapotán akar javítani. A polgárisodásnak és intézményeknek egy nyomon kell fejleniök a nép képességeivel, megfelelőleg szükségeinek.

Mondtuk ugyan, hogy némely keleti fajok újabban közeledést mutatnak nyugot népeihez; de ne feledjük, hogy ez csak azon gyülölség következménye, melylyel egymás iránt viseltetnek. Gyülölségök és megvetésök a gyaur és frank iránt szintoly mély, mint bármikor volt, sőt nagyobb, mivel segélyökre szorultak. Olyforma érzés, minővel ennék a disznóhust, ha csupán ez uton menekülhetnének az éhségtől. Hosszas idők eredménye ezen gyülölség, mely kora gyermekségök óta megrögzött a keleti népekben, s azért sokkal nehezebb kiirtani, mintha puszta észlelet következménye volna. A legkiáltóbb bizonyság a példa, mely előttünk áll, miszerint a bosnyákok és albániaiak, kik oly kevéssé türik a jármot, sőt az arabok és drúzok is — feledvén régi sérveiket és gyülölségöket török uraik iránt — oly készséggel sereglenek a próféta zászlója alá az idegen hatalom ellen.

Az angolok többnyire belátják e szerint, hogy nem az által enyhíthetjük az ellentétet az emberi nem két

nagy töredéke közt, ha a nyugoti intézményeket erőszakosan átplántáljuk keletre. Ez úton a visszahatás csak erélyesbbé tenné az ellenzést. Szükség, hogy a közeledés fokozatos legyen. Le kell döntögetni lassanként a korlátokat, a válfalakat, melyek mindeddig oly élesen elkülönzék az ellenkező elemeket, s könnyíteni kell az érintkezéseket, melyek mindkét részre oly szükségesek. Szükség, hogy nemcsak az uralkodók, hanem a népek, kelet és nyugot népiségei is érintkezésbe jőjenek; s ez érintkezésnek oly pontokon kell történnie, hol az ellentétek nem fejlődtek ki a legélesebben, tudniillik a területileg érintkező fajok közt.

Különös, de kétségtelen dolog, hogy a tengeri közlekedés — hacsak gyarmatosítással nincs kapcsolatban — soha sem vezet assimilálásra, sőt az eszmék folytonos kicserélését sem mozdítja elő. Szárazföldön terjednek az eszmék. Az egymásmellett lakó fajok eszméiben és szokásaiban sok hasonlat mutatkozik, minőt nem találunk a távolabb eső fajok közt. A fajrokonság, a gyakori közlekedések béke és háború idején, kölcsönös érintkezések a multban és jelenben, a physikai körülmények, mint a hajózható folyók és nagy síkságok, — mind megannyi egybefűző lánczszemeket képeznek a területileg érintkező népek közt.

E nagy egybefűző vonal, mint egy jeles német történetíró mondja, a napnak utját látszik követni; legalább kevés kivétellel keletről vonul nyugotra. Távolságra és jellemre nézve kétségkívül az angol-szász faj esik legmesszebb kelettől; erősen kifejlett egyéniségével és nemzeti szellemével az mutat legkiáltóbb ellentétet a keleti természettel szemközt, s mintegy a nyugoti jellem megtestesülésének tekinthetni azt. Aztán jőnek a román fajok,

az olasz, spanyol, franczia. Ezek sokkal csekélyebb egyéni fejlettséget tüntetnek fel; azonban eléggé határozott nyugoti jellemnel, s erős nemzeti érzelmekkel bírnak. A németek, Európa szívébe helyezve, a középet foglalják el a két ellenkező pont között. Nemzeti jellemök csekély fejlettségénél s cosmopolita természetöknél fogva közönyös állomást foglalnak el kelet és nyugot közt. Egy részt — mond az edinburgi szemle — a nyugoti polgárisodáshoz tartoznak, másfelől a magyarokkal érintkeznek, mely nép eredetére, hagyományaira, némely szokásaira, sőt — több esetben — fogalmaira nézve is keleti. «A magyar faj — mond az idézett brit író — keleti származású, s a szomszéd törökkel fajrokon európai gyarmat levén, a történeti események által már régebben bevonatott a nyugoti polgárisodás körébe, melynek eszméit többnyire elfogadta. E szerint mintegy közép, közvetitő lánczszemet képez kelet és nyugot népei közt, melyhez hivatása vonja. Földrajzi helyzete ugyanazon czélt tűzi elé. Magas hegyek által észak és dél közé helyezve, folyamrendszere természetes csatornát képez nyugot és kelet közt. A hatalmas Duna, Németország bensejében eredvén, s folyása közben Közép-Európa sok nagy folyóját magába foglalván, természetes nagy kereskedési és polgárisodási útat látszik képezni.

A gőz, a XIX. század ez ellenállhatlan ereje, már megnyitotta a Duna vaskapuit, s a nehézkes ozmánlik, — a kereskedés iránti nagy ellenszenvök daczára is, — versenyre keltek a Lloyd-társasággal a Bosporuson. S a vasút-rendszer, az országok e nagy érhálózata, Magyarországon át mindinkább közelg az ottomán birodalom határaihoz. Még néhány év, és — Stambul kapui előtt áll meg.

Az angol írók e szerint az emberiség érdekében nagy föladatot tűznek a magyar nemzet elé. — E fontosságot

államférfiaink már régen fölfogták. — Legyen elég csak a nagy Széchenyi munkáira utalnunk. Hogy nemzetünk e föladatnak csak úgy lesz képes megfelelni, ha teljesen megőrizheti nemzeti sajátságait és életerejét: szükségtelen magyaráznunk.

Egyébiránt, hogy európai Törökország előhaladása a polgárosodás terén, minő hatással lenne az ázsiai mahomedánokra: e kérdés szintén méltó tárgya az elmélkedésnek, melyet nem lehet amugy könnyedén eldöntenünk.

45/513

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

Aus 81884.12
Torteneti tanulmanok es jel
Widener Library 004521558
3 2044 081 685 711